

ISSN 2411-2143

Серія: Історія. 2023. Вип. 44.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБІНСЬКОГО

ISSN 2411-2143 (print)

ISSN 2709-2453 (online)

*Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 8414 від 06.02.2004 р.*

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК 44

ВІННИЦЯ
2023

УДК 93/94(06)

Н 35

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 44. Збірник наукових праць / За заг. ред. О. А. Мельничука. – Вінниця: ВДПУ, 2023. – 148 с.
DOI: 10.31652/2411-2143-2023-44

Збірник включений до переліку наукових фахових видань (кат.Б), в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук (Нак МОН України №409 від 17.03.2020 р.)
Видання індексується в *Index Copernicus*, *Google Scholar*, *DOAJ*.

Рекомендовано до друку Вченою радою ВДПУ імені Михайла Коцюбинського
(протокол № 11 від 21.06.2023 р.)

Редакційна колегія:

Головний редактор: Олег Мельничук, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **заступник головного редактора:** Юрій Зінько, кандидат історичних наук, професор, декан історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **відповідальний секретар:** Анатолій Войнаровський, кандидат історичних наук, доцент кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна).

Члени редколегії: Сергій Гальчак, доктор історичних наук, професор кафедри журналістики, реклами та зв'язків із громадськістю Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Віктор Даниленко, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України (Україна); Ганна-Магдалена Зовчак, доктор гуманітарних наук, професор, завідувач кафедри теорії та досліджень сучасних культурних практик Варшавського університету (Польща); Тетяна Каросва, доктор історичних наук, професор кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Йоланта Кольбушевська, доктор габілітований (історія), професор кафедри історії історіографії та допоміжних історичних дисциплін Інституту історії Лодзького університету (Польща); Ольга Коляструк, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Валерій Кононенко, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри публічного управління та адміністрування Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Сергій Корновенко, доктор історичних наук, професор кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін, проректор з наукової, інноваційної та міжнародної діяльності Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (Україна); Марина Кругляк, кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних і соціальних наук Державного університету «Житомирська політехніка» (Україна); Наталі Муан, доктор історичних наук, член Національного центру наукових досліджень (CNRS), старша наукова співробітниця Центру досліджень Росії, Кавказу та Центральної Європи (CERCEC) (Франція); Іван Романюк, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Владилена Сокирська, доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та туризму Київського міжнародного університету (Україна); Галина Стародубець, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка (Україна); Юрій Степанчук, доктор історичних наук, професор кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Вікторія Тельвак, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (Україна); Олександр Фрідман, доктор філософії в галузі історії, доцент кафедри історії та культури Східної Європи Дюссельдорфського університету імені Генріха Гейне (Німеччина); Юлія Хитровська, доктор історичних наук, професор кафедри історії Національного технічного університету України «КПІ імені Ігоря Сікорського» (Україна); Ярослав Цецик, кандидат історичних наук, доцент кафедри державного управління, документознавства та інформаційної діяльності Національного університету водного господарства та природокористування (Україна).

Адреса редакційної колегії: 21100, м. Вінниця, вул. К. Острозького, 32, корп. 3, кім. 323.
тел. (0432) 61-67-21; e-mail: naukzapvdp@gmail.com; <https://vspu.net/nzhst>

© Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, 2023
© Автори статей, 2023

ISSN 2411-2143

Серія: Історія. 2023. Вип. 44.

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
VINNYTSIA MYKHAILO KOTSYIUBYNSKYI STATE PEDAGOGICAL
UNIVERSITY

ISSN 2411-2143 (print)

ISSN 2709-2453 (online)

Certificate of the print media state registration

Issue KV No. 8414 dated February 6, 2004

SCIENTIFIC PAPERS

SERIES:

HISTORY

ISSUE 44

VINNYTSIA
2023

УДК 93/94(06)

Н 35

**Scientific Papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiyubynskiy State Pedagogical University. Series: History. Issue. 44. Collection of scientific researches / By the general editorship of O. Melnychuk. – Vinnytsia: VSPU, 2023. – 148 с.
DOI: 10.31652/2411-2143-2023-44**

By the resolution of the Ministry of Education and Science of Ukraine the collection is included in the List of scientific professional publications (category B), in which the results of dissertations on historical sciences can be published.

(Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No.409 of March 17, 2020)

*The collection is indexed in international databases: **Index Copernicus, Google Scholar, DOAJ.***

Recommended for publication by the Academic Council of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiyubynskiy State Pedagogical University (Protocol No.11 dated June 21, 2023).

Editorial Board

Chief editor: Oleh Melnychuk, Dr.(History), Professor, Head of the Department of World History of Vinnytsia Mykhailo Kotsiyubynskiy State Pedagogical University (Ukraine); **Deputy editor: Yurii Zinko**, PhD (History), Professor, Dean of the Faculty of History of Vinnytsia Mykhailo Kotsiyubynskiy State Pedagogical University (Ukraine); **Responsible secretary: Anatoliy Voynarovskiy**, PhD (History), Associate Professor of the Department of Culture, Methods of Teaching History and Special Historical Disciplines of Vinnytsia Mykhailo Kotsiyubynskiy State Pedagogical University (Ukraine).

Members of the editorial board: Sergii Galchak, Dr.(History), Professor of the Department of Journalism, Advertising and Public Relations of Vinnytsia Mykhailo Kotsiyubynskiy State Pedagogical University (Ukraine); **Viktor Danylenko**, Dr.(History), Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Head of the Department of History of Ukraine of the Second Half of the twentieth century of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine); **Hanna Magdalena Zowczak**, Dr. hab. (Humanities), Professor, Head of the Department of Theory and Study of Contemporary Cultural Practices Unit of the University of Warsaw (Poland); **Tetiana Karoyeva**, Dr. (History), Professor of the Department of Culture, Methods of Teaching History and Special Historical Disciplines of Vinnytsia Mykhailo Kotsiyubynskiy State Pedagogical University (Ukraine); **Jolanta Kolbuszewska**, Dr. hab. (History), Professor of the Department of History of Historiography and Auxiliary Sciences of History, Institute of History, University of Lodz (Poland); **Olha Koliastruk**, Dr. (History), Professor, Head of the Department of Culture, Methods of Teaching History and Special Historical Disciplines of Vinnytsia Mykhailo Kotsiyubynskiy State Pedagogical University (Ukraine); **Valerii Kononenko**, Dr. (History), Professor, Head of the Department of Public Administration of Vinnytsia Mykhailo Kotsiyubynskiy State Pedagogical University (Ukraine); **Serhiy Kornovenko**, Dr. (History), Professor of the Department of Intellectual Property and Civil Law Disciplines, Vice-Rector for Scientific, Innovation and International Activities of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (Ukraine); **Maryna Krugliak**, PhD (History), Associate Professor of the Department of Humanities and Social Sciences of Zhytomyr Polytechnic State University (Ukraine); **Nathalie Moine**, Dr. hab. (History), Member of the National Center for Scientific Research (CNRS), Senior Researcher at the Center for Russian, Caucasian, Central-European Studies (CERCEC) (France); **Ivan Romanyuk**, Dr (History), Professor, Head of the Department of History of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiyubynskiy State Pedagogical University (Ukraine); **Vladylena Sokyrskya**, Dr. (History), Professor of the Department of International Relations and Tourism Kyiv International University (Ukraine); **Galyna Starodubets**, Dr. (History), Professor, Head of Department of World History of Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine); **Yurii Stepanchuk**, Dr. (History), Professor of the Department of History of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiyubynskiy State Pedagogical University (Ukraine); **Victoria Telvak**, PhD (History), Associate Professor of the Department of World History and Special Historical Disciplines Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University (Ukraine); **Alexander Friedman**, PhD (History), Associate Professor Department of History and Cultures of Eastern Europe Heinrich-Heine-University Dusseldorf (Germany); **Iuliia Khytrovska**, Dr. (History), Professor of the Department of History of National Technical University of Ukraine “Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute” (Ukraine); **Yaroslav Tsetsyk**, PhD (History), Associate Professor of the Department of Public Administration, Documentation and Information Activities of National University of Water and Environmental Engineering (Ukraine).

Editorial office address:

32, K. Ostrozky str, , building 3, room 323. 21100, Vinnytsia, Ukraine, **Phone number:** +38 (432) 61-67-21

E-mail: naukzapvdu@gmail.com; **URL:** <https://vspu.net/nzhist>

© Vinnytsia Mykhailo Kotsiyubynskiy State Pedagogical University, 2023

© Authors of articles, 2023

ЗМІСТ**ІСТОРІЯ УКРАЇНИ*****Андрій Шевчук***

Сенаторська ревізія 1799–1800 рр. у Правобережній Україні **9**

Віталій Тацієнко

Правовий статус православного парафіяльного духовенства у XIX – на початку XX ст. (на прикладі Київської єпархії) **17**

Неля Романюк, Геннадій Махорін, Ірина Лігоміна

Історичний досвід заснування та діяльності Житомирської ветеринарно-фельдшерської школи в період Першої світової війни **26**

Марія Рогожа

Семен Якерсон – сотник Армії Української Народної Республіки **34**

Ігор Якубовський

Поведінкові стратегії уповноважених Прилуцького району доби Голодомору 1932–1933 рр. на шпальтах «Правди Прилуччини» **43**

Тетяна Кузнець, Юлія Присяжнюк

Корній Генріхович Мікіндо: життя, продовжене в учнях **52**

Віктор Дроздов

Образ російського народу в радянських комеморативних практиках на анексованих українських територіях (1939–1953) **62**

Галина Матушок

Створення, реорганізації та ліквідації педагогічних закладів вищої освіти в роки хрущовської «відлиги» **72**

Надія Кіндрачук

Релігійна активність і релігійний світогляд українців в умовах запровадження нової радянської обрядовості: роки хрущовської «відлиги» та розгортання брежнєвського «застою» **79**

ІСТОРІЯ ПОДІЛЛЯ***Олексій Бакалець***

Асортимент монет другої половини XIV–XVI ст., виявлених уздовж Кучманського торгового шляху (за скарбовими джерелами Поділля) **85**

Олена Бороденко, Віталій Тучинський

Проблема сповідання українським православним населенням XIX ст. (за матеріалами сповідних розписів Кам'янецького повіту Подільської губернії) **98**

Тимофій Герасимов

Кам'янець-Подільський і війна на «домашньому фронті» (1915–1917 рр.): повсякденний аспект **108**

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Інна Ніколіна, Володимир Очеретяний

Етапи еволюції від ранніх Номо до людини сучасного фізичного типу:
науковий огляд **114**

Олег Мельничук, Павло Кравченко

Соціальний захист робітників та службовців у Чехословаччині в роки
Першої республіки (1918–1939 рр.) **123**

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРІОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ

Юрій Скрипниченко

Українські остарбайтери в роки Другої світової війни очима Марії
Сосновської **134**

Для авторів **142**

CONTENTS**HISTORY OF UKRAINE*****Andrii V. Shevchuk***

The Senatorial Inspection of 1799–1800 in the Right-Bank Ukraine **9**

Vitalii S. Tatsiienko

The Legal Status of the Orthodox Parish Clergy in the 19th – early 20th centuries
(on the Basis of the Kyiv Diocese) **17**

Nelia Y. Romaniuk, Gennadii L. Makhorin, Irina P. Ligomina

The Foundation and the Activity of Zhytomyrska Veterinary Paramedic School
During the World War I: Historical Experience **26**

Mariya M. Rohozha

Semen Yakerson – the Captain of the Army of the Ukrainian People’s Republic **34**

Ihor V. Yakubovskyy

The Behavioral Strategies of the Commissioners of the Pryluky District During the
Holodomor of 1932–1933 in the «Pravda Pryluchchyny» **43**

Tetiana V. Kuznets, Yuliia A. Prysiazhniuk

Kornii Henrikhovych Mikindo: the Life Continuation in Pupils’ Lives **52**

Viktor V. Drozdov

The Image of the Russian People in Soviet Commemorative Practices on the
Annexed Ukrainian Territories (1939–1953) **62**

Halyna S. Matushok

Creation, Reorganization and Liquidation of Pedagogical Institutions of Higher
Education During the Khrushchev «Thaw» **72**

Nadia M. Kindrachuk

Religious Activity and Religious Outlook of Ukrainians in the Conditions of the
Introduction of the new Soviet Ritual: the in Years of Khrushchev’s «Thaw» and
the Deployment of Brezhnev’s «Stagnation» **79**

HISTORY OF PODILLIA***Oleksiy A. Bakalets’***

Assortment of Coins of the Second Half of the 14th–16th Centuries Discovered
Along the Kuchmans’ky Trade Route (According to Treasure Materials of Podillya) **85**

Olena A. Borodenko, Vitalii A. Tuchynskiy

The Confession Problem of the Ukrainian Orthodox Population in the 19th
Century (on the Basis of the Confessionals of Kamianetsky District of the Podillia
Province) **98**

Tymofiy Yu. Gerasymov

Kamianets-Podilskiy and the War on the «Home Front»(1915–1917): the
Everyday Aspect **108**

WORLD HISTORY

Inna I. Nikolina, Volodymyr V. Ocheretianyi

Stages of Evolution from Early Homo to Human of the Modern Physical Type (a Scientific Review) **114**

Oleh A. Melnychuk, Pavlo M. Kravchenko

Social Protection of Workers and Employees in Czechoslovakia During the First Republic (1918–1939) **123**

SOURCE STUDIES, HISTORIOGRAPHY, METHODOLOGY

Yuriy F. Skrypnychenko

Ukrainian Ostarbeiters During the World War II Through the View of Maria Sosnovska **134**

For Authors **142**

ІСТОРИЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477.4)"1799/1800":342.531

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-44-9-16>**Андрій Шевчук**

Житомирський державний університет імені Івана Франка

доктор історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: shevchuk.istor@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9023-5214>ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/rid/AAQ-7690-2020>Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57920353200&origin=recordPage>**Сенаторська ревізія 1799–1800 рр. у Правобережній Україні**

Анотація. *Метою статті* є аналіз процесу організації верховною владою сенаторської ревізії в рамках посилення імперської влади, для контролю передусім судової сфери. На основі архівних матеріалів необхідно визначити хід та наслідки ревізування та вплив на процес проведення одного з ревізорів – представника місцевої еліти графа Ю. Іллінського. **Методологія дослідження** базується на поєднанні загальнонаукових (аналізу, синтезу, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-генетичного, історико-системного, історико-типологічного) методів із принципами історизму, системності, науковості, що дозволило зосередитися на організації, ходу та наслідках проведення сенаторської ревізії 1799–1800 рр. у правобережних губерніях. **Наукова новизна** роботи полягає у дослідженні організації, проведення та результатів сенаторської ревізії 1799–1800 рр. у правобережних Київській, Подільській і Волинській губерніях. Аналіз діяльності одного з ревізорів – графа Ю. Іллінського, представника волинського нобілітету, доводить, що використовуючи повноваження для вирішення своїх партикулярних справ і зведення рахунків з місцевими чиновниками, він переконував місцеву шляхту в прихильному ставленні до них верховної влади. Визначено, що сенаторська ревізія не мала наслідків, а відданого під суд подільського віцегубернатора О. Кршижановського виправдано. **Висновки.** Заради посилення контролю за діяльністю місцевих органів влади та суду, Павлом I організовано сенаторську ревізію всієї імперії упродовж 1799–1800 рр. Це була перша інспекція на приєднаних правобережних територіях. Верховна влада у рамках регіональної політики пошуку компромісу з місцевою елітою призначила одним з ревізорів представника волинського нобілітету – графа Ю. Іллінського. Проте сенатор поставився до посади ревізора як до своєї рідної синектури. Використовуючи високий статус, він передусім вирішував свої партикулярні справи та зводив рахунки зі своїми ворогами з числа приїжджих чиновників. Такі дії знаходили підтримку в середовищі місцевої шляхти. Порушивши розпорядження Павла I бути інспектором, графа Ю. Іллінського відкликали до столиці. По суті, ревізія не дала жодних результатів, навіть обвинувачений подільський віцегубернатор О. Кршижановський після 15-місячного слідства був виправданий. Усе ж головної мети – показати місцевій еліті, що вона може розраховувати на захист верховної влади від свавілля місцевих адміністраторів, досягнуто.

Ключові слова: імперська політика порозуміння з місцевими елітами, місцеві чиновники, Правобережна Україна, сенаторська ревізія, Ю. А. Іллінський.

Постановка проблеми. Інкorporація Правобережної України призвела до кардинальних змін у політичному режимі на набутих територіях. На зміну елітарній демократії Речі Посполитої із самоорганізованістю шляхетської корпорації, незалежною судовою владою зі сталим III Литовським статутом і сеймовими конституціями, незмінністю виборних суддів, інститутом адвокатури прийшла принципово інша держава. Відповідно до «Учреждений для управления губерний Всероссийской империи» 1775 р. Катериною II сконструйовано контрольовану верховною владою вертикаль адміністративних і судових органів. У судовій сфері запроваджено: багатоетапний ревізійно-апеляційний процес, обрання на три роки посадовців судів, формальне судочинство тощо. З приходом до влади Павла I, який прагнув навести елементарний порядок та централізувати управління, відбулися зміни в політиці верховної влади у західних губерніях. Також спрощено систему судочинства, повернуто польську мову до судів першої інстанції, відновлено чинність III Литовського статуту та сеймових конституцій, легалізовано адвокатуру. Проте верховна влада не планувала відмовлятися від контролю за діяльністю адміністративних і судових органів, що забезпечувалося складною системою адміністрування. В окремих випадках, за потреби, застосовувалася сенаторська форма перевірки.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Досліднику сенаторських ревізій в Російській імперії не можна поскаржитися на брак уваги до теми з боку істориків та правознавців. До того ж опрацьовувалися загальнотеоретичні аспекти їх проведення. Л. Писарькова звертає увагу на проведення загальноімперської сенаторської ревізії 1799 р., яка розкрила велику кількість зловживань через брак дієвого нагляду за діяльністю адміністрацій (Писарькова, 2007, с. 522–526). Н. Михайлова і П. Летнікова переконують, що матеріали сенаторських ревізій давали уряду протягом першої половини XIX ст. можливість отримувати інформацію про стан справ у губерніях, проте особливий статус губернаторів ускладнював процес їх притягнення до відповідальності (Михайлова, Летнікова, 2020). В. Єфімова зазначає підвищений інтерес дослідників до ревізій, адже вони вважалися об'єктивною формою зовнішнього контролю за діяльністю органів місцевого управління. Дослідниця здійснила класифікацію ревізій: загальна, яка передбачала фронтальну перевірку стану всіх місцевих коронних і виборних установ, «для стягнення недоїмок», для проведення «інших слідств» (Єфімова, 2015, с. 104). О. Ковальчук, детально аналізуючи хід сенаторських ревізій 1799–1800 рр., звертає увагу на встановлення абсолютизмом за їх допомогою «больових точок», які найбільше хвилювали верховну владу в той момент. На передньому плані під час ревізування виявилось «правосуддя», яке розробниками інструкцій для ревізорів трактувалося як дотримання вимог верховної влади. Саме прагнення до законності і порядку було предметом особливої турботи Павла I (Ковальчук, 2007).

Що ж до окремих регіонів, то Л. Писарькова звертає увагу на наслідки сенаторських ревізій, проведених наприкінці XVIII ст. у Вятській (сенатор С. Маврін) і Тамбовській губерніях, цитуючи слова сенатора І. Лопухіна, що «... марні всі спроби...» викоринити хабарі в судах (Писарькова, 2007, с. 522–525). В. Марасанова на прикладі Верхнього Поволжя аналізує результативність сенаторських ревізій, під час проведення яких виявляли порушення у дотриманні законів, затягування справ, зловживання при проведенні дворянських виборів і організації казенних будівельних робіт (Марасанова, 2018). Б. Галь, характеризуючи результати сенаторської ревізії 1785 р. у Новгород-Сіверському намісництві, доходить до висновку, що «...загальна оцінка діяльності намісницьких закладів була позитивною...» (Галь, 2015, с. 169). О. Іванова стверджує, що сенатори, які ревізували Костромську губернію у першій половині XIX ст. (проведено чотири ревізії), негативно оцінювали місцеву систему управління і давали невітшну характеристику чиновникам (Іванова, 2012, с. 37). О. Маркевич, аналізуючи діяльність волинського цивільного губернатора М. Комбурля (1806–1815 рр.), вважає причиною сенаторської ревізії Ф. Сіверса (1815 р.), погіршення стосунків чиновника з локальною шляхтою, незадоволенню «... надмірними податками, військовими повинностями, зловживанням чиновників, налякані погрозами і помстою начальства». Водночас зауважено на детальному ревізуванні губернії по 22 пунктах, серед них також діяльність суду (Маркевич, 2011, с. 67).

Мета статті. Здійснити аналіз процесу організації верховною владою сенаторської ревізії в рамках посилення імперської влади, для контролю передусім судової сфери. На основі архівних матеріалів необхідно визначити хід та наслідки ревізування та вплив на цей процес одного з ревізорів – представника місцевої еліти графа Ю. Іллінського.

Виклад основного матеріалу. Кінець XVIII – перша третина XIX ст. у правобережних губерніях були періодом імперської політики щодо пошуку компромісу з локальними елітами. Це відобразилося найперше у збереженні влади поміщиків над кріпаками, відновленні окремих елементів річпосполитської судової традиції (повітові та підкоморські суди, безстроковість перебування на посаді виборних урядників (згодом замінена на трирічний термін), відновлення дії III Литовського статуту та сеймових конституцій тощо). Проте насправді судова система була підконтрольна губернським головним судам з обов'язковим ревізуванням кримінальних проваджень та складним апеляційним процесом у цивільному судочинстві, зазнавала втручання з боку губернського правління (Шевчук, 2022).

Для верховної влади важливим показником ефективності діяльності виступала керованість локальної адміністрації. Це досягалося за допомогою різних механізмів: призначення чиновників, звітування губернаторів, відрядження чиновників за розпорядженням імператора для ознайомлення зі станом справ в окремих регіонах¹ тощо. Особливу роль відігравали сенаторські ревізії, які повинні були подавати верховній владі реальну картину ситуації в регіонах. У матеріалах Сенату відклалася інформація про наступні сенаторські ревізії правобережних губерній періоду імперської політики пошуку компромісів (Додаток 1). Та про

¹ 1808 р. таємний радник, сенатор І. Алексеев знайомився зі станом справ у чотирьох прикордонних губерніях (однією з них була Волинська). Серед рекомендацій спостерігаємо пропозицію перенести центр губернії з Житомира до Дубно, яке було краще забезпечене будівлями, та в судовій сфері – замість трирічного перебування на посаді голів департаментів головного суду запровадити безстрокове (Шевчук, 2022, с. 163; Дубровин, 1889, с. 381–382).

ревізію 1806 р. Ю. Іллінського не вдалося відшукати інформації і не зрозуміло, які губернії перевірялися (История Сената, 1911, с. 503). Окремо слід наголосити на сенаторській ревізії Ф. Сіверса, метою якої стало заспокоєння місцевої шляхти, незадоволеної політикою губернатора М. Комбурлея (Маркевич, 2011).

Перша сенаторська ревізія на правобережних територіях була організована у рамках загальноімперської перевірки у 1799–1800 рр. Уся територія держави розподілена на 8 частин, до кожної призначалося по два сенатори (Додаток 1). Одним із двох сенаторів був статський радник (згодом – таємний радник) Петро Гаврилович Лазарев, який протягом тривалого часу обіймав посаду правителя Владимирського намісництва (30 липня 1787 – 19 грудня 1796 рр.) (Самохвалов, 2003, с. 70). Ще цікавішою визначено постать сенатора, графа Юзефа Августа Іллінського, представника волинського нобілітету. Я. Охоцький, популярний мемуарист у середовищі волинського нобілітету XIX ст. (Шевчук, 2023, с. 83), пояснює кар'єрний злет його службою Павлу I, ще коли той був спадкоємцем престолу. Появу в Петербурзі графа автор зобразив «обранням депутатом» і спочатку привітним ставленням Катерини II, яка згодом охолонула. Після цього А. Іллінський зблизився з Павлом, який тоді проживав у Гатчині, отримав чин його камергера. Я. Охоцький пов'язував звільнення Т. Костюшка та повернення маєтків учасникам повстання 1794 р. з проханнями про помилування графа, що ще більше наблизило його до імператора (Крашевський, 1874, с. 41–42). Л. Пісарькова (Писарькова, 2007, с. 523) помилково вказує, що до початку ревізії у складі сенаторів відбулися певні зміни: Ю. Іллінського замінив К. Багратіон, який лише 1800 р. став сенатором з отриманням таємного радника після переведення з військової служби (Половцов, 1900, с. 393–394), а замість померлого П. Лазарева призначений А. Голохвастов, який був сенатором з 15 вересня 1793 р. (Мурзанов, 1911, с. 16).

Додаток 1

**Сенаторські ревізії на Правобережній Україні
(кінець XVIII – перша третина XIX ст.)¹**

№	Початок, рік	Ревізор(и)	Території
1.	1799	П. Лазарев та Ю. А. Іллінський	Мінська, Волинська, Подільська, Київська, Литовська, Білоруська
2.	1806	Ю. А. Іллінський	«деякі губернії»
2.	1815	Ф. Сіверс	Волинська
3.	1816	О. Болотніков	Київська
4.	1819	І. Гагарін і О. Хітрово	Подільська
5.	1820	Д. Баранов	Волинська

Для Павла I, прихильника чіткої організації будь-якого процесу, важливою виступила регламентація роботи ревізорів. Водночас наголошувалося, що перевіряючі «... надсилаються не як судді, але як інспектори» (ПСЗРИ-1, т. 25, № 19212, с. 909). Передусім визначено три ознаки, які у тій чи іншій мірі стосувалися судової системи: про стан правосуддя, яке сприймалося імператором як покарання винуватих і захист правих у присутствіях, про поліцію і про побори. Другорядними питаннями, які повинні були потрапити до поля зору перевіряючих, означено стан землеробства та збереження казенних лісів. Контроль за станом справ у судах повинен здійснюватися кожних три роки. Сенат деталізував імператорське повеління, визначивши, що сенатори у сфері правосуддя мають витребувати відомості про вирішені та не вирішені справи для того, щоб дізнатися чи немає затягування проваджень; визначити стан виконання указів, чи всі присутствія функціонують та укомплектовані відповідними штатами, чи дотримуються термінів діловодства і як вирішуються справи з кримінальними злочинцями. Контролюючи поліцію, ревізори насамперед повинні встановити, чи забезпечує вона порядок. Важливим стало третє питання – про побори. Тож вимагали на підставі даних казенної палати звірити, чи всі збори є законними, та з'ясувати питання про недоїмки (ПСЗРИ-1, т. 25, № 19212, с. 905–907). Останнє питання виявилось надзвичайно актуальним. 1799 р. у Рівненському повіті Волинської губернії повітовий маршал Нововейський збирав кошти на фінансування канцелярії волинського губерньського маршала. Це викликало роздратування в.о. губернатора, віцегубернатора П. Грохольського, який увів заборону (ДАЖО, ф. 70, оп. 1, спр. 2, арк. 10–10 зв.). З іншого боку, коли сенатори Ю. Іллінський і А. Голохвастов під час ревізії Подільської губернії виявили недоїмок на суму більше 700 тис. руб., вони лише констатували факт. Така «пасивність» не сподобалася генерал-прокурору П. Обольянинову, який вимагав «...винуватих віддати під суд» (Ковальчук, 2007, с. 333).

Сенатом 1799 р. розроблено процедуру покарання: сенатори у випадку виявлення порушення самостійно їх виправляли і повідомляли губерньське правління, яке мало контролювати покарання. Заборонялося вступати у розгляд справ між приватними особами,

¹ Дані за 1799 р. – ПСЗРИ-1, т. 25, № 19211. с. 904–905; за 1806–1820 рр. – История Сената, 1911, с. 513–515.

адже вони «не судді, а інспектори». Що ж до процедури підбивання підсумків, то головне доповідалося імператору, а детальний звіт подавався до Сенату. Лише у виняткових випадках дозволялося повідомляти про виявлені недоліки заздалегідь, до завершення ревізії (ПСЗРІ-1, т. 25, № 19212, с. 908–909).

Під час перевірки Подільської губернії сенаторами виявлено не лише недоїмки, але й інші зловживання. Звістка про це, разом з «пасивністю» ревізорів, дійшла до Павла I, який наказав сенаторам не лише розслідувати зловживання, але й відсторонити віцегубернатора О. Кршижановського, віддати його та всіх винуватих під суд. О. Ковальчук вважає цей випадок покарання чиновників унікальним, адже покарання відбулося лише після втручання верховної влади, коли до недоїмок долучилися надмірний збір дров із селян для військових, встановлення надзвичайно низького розміру податків для казенних маєтків та незаконний продаж приватним власникам казенного майна (Ковальчук, 2007, с. 333–334).

Цікавим був розвиток подій із відстороненням від посади й відданим під суд статським радником О. Кршижановським, колишнім головою Волинського надвірного суду (1798–1799 рр.) (Шевчук, 2018, с. 185–186). Завдяки покровительству відомого сановника В. Попова він отримав посаду віцегубернатора Подільської губернії (Шевчук, 2022, с. 268). У матеріалах Петербурзького сенатського архіву, переданих до Київського університету (ЦДІАК України, ф. 1254 «Колекція документів судових установ, переданих до Київського університету з Петербурзького сенатського архіву»), відклалася справа, сформована після звернення подільського віцегубернатора до Сенату. Чиновник пояснював своє переслідування неприязню з боку керівництва. Саме тому його відсторонили від посади і віддали під кримінальний суд (ЦДІАК України, ф. 1254, оп. 1, спр. 394, арк. 12). В іншому зверненні на ім'я імператора 23 червня 1800 р. О. Кршижановський скаржився, що сенатори А. Голохвастов і граф Ю. Іллінський уже два тижні, як повернулися до Кам'янця-Подільського, проте ніяких слідчих дій стосовно звинуваченого не проводили. Причиною «опали» сам колишній віцегубернатор уважав «ненависть Ю. Іллінського у своїх власних справах»¹. Згодом граф почав збирати свідчення проти колишнього чиновника, погрожуючи свідкам. Коли ж той спробував надіслати до Петербурга свого брата, відставного майора Максима Кршижановського, то його не випустили (ЦДІАК України, ф. 1254, оп. 1, спр. 394, арк. 3–3 зв.). Проте у Сенаті не зреагували на це звернення, як і на аналогічні 3 липня і 26 серпня цього ж року. В останньому він навіть просив викликати його до Сенату для пояснень. 15 листопада довелося виправдовуватися перед генерал-прокурором П. Обольяниновим подільському губернському прокурору Звонцову. Чиновник доповідав, що справа у встановленні термінів розглядається у Подільському головному суді. Вказувалася і причина судового переслідування – купівля Максимом Кршижанівським бактинського староства (ЦДІАК України, ф. 1254, оп. 1, спр. 394, арк. 7–7 зв., 11, 14–14 зв.). Своєрідним фіналом справи і звинувачень стало звернення О. Кршижановського 12 серпня 1801 р. Колишній віцегубернатор, описуючи свій стан здоров'я, вказував, що донос Ю. Іллінського не підтвердився, а він сам 15 місяців був відсторонений від посади та знаходився під слідством. Після цього причислений до Герольдії для визначення місця служби «по чину», але не був нагороджений, нікого не повідомили про його невинуватість. Вважаючи себе ображеним, він просив відставки з наступним чином і пенсією по віцегубернаторському жалуванню (ЦДІАК України, ф. 1254, оп. 1, спр. 394, арк. 16).

Зазначимо, що Ю. Іллінський використовував посаду ревізора для вирішення своїх партикулярних справ. 19 травня 1800 р. голова Волинського надвірного суду І. Лобаржевський рапортував генерал-прокурору П. Обольянинову про прискорення за сенатським указом розгляду провадження між графом Ю. Іллінським і житомирськими міщанами щодо володіння навколишніми селами. Президент житомирського магістрату Ф. Новицький пояснював, що свого часу житомирський староста Ян Каєтан Іллінський забрав у міщан навколишні ліси та ґрунти. Після довгого судового процесу у річпосполитських судах міщани 1793 р. отримали декрет, згідно з яким вони повинні були отримати свої володіння. Проте «екзекутеріальна комісія» не приступила до роботи через другий поділ Речі Посполитої. Незважаючи на відсутність кворуму у Волинському надвірному суді (двоє членів були у відрадженні, а один хворів), Лобаржевський приступив до розгляду справи. Одразу ж повірений від міщан коморник Камінський обвинуватив голову суду у тісній дружбі з Ю. Іллінським, адже Лобаржевський орендував у графа частину спірних ґрунтів. Під час розгляду два члени суду висловилися за те, що землі потрібно

¹ Використання Ю. Іллінським своїх можливостей для зведення рахунків із «незручними» чиновниками було традиційним для того часу. Під час ревізії Волинської губернії 1815 р. Ф. Сіверсом острозький повітовий стряпчий, титулярний радник П. Розалевський був обвинувачений графом Ю. Іллінським та підкоморієм Прушинським у вимаганні грошей від поміщиків, за фальшування при укладанні ревізійських сказок. Справжня причина полягала у тому, що стряпчий позбавив графа адміністрування казенного маєтку у Тайкурській волості (Шевчук, 2022, с. 442; ЦДІАК України, ф. 1254, оп. 1, спр. 1526, арк. 1).

повернути міщанам, а голова та ще один – залишити позов без уваги. 24 липня 1800 р. волинський цивільний губернатор К. Глазенапп (1799–1800 рр.) отримав розпорядження з Сенату про обрання одного з радників Волинського головного суду, який повинен був заступити І. Лобаржевського у цій справі (ЦДІАК України, ф. 1254, оп. 1, спр. 402, арк. 1–4, 5, 7 зв.).

На діяльності ревізорів позначався страх розгнівити Павла І. О. Ковальчук пояснює відкликання Ю. Іллінського до Петербургу за перевищення своїх повноважень. Не розібравшись у тяжбі, він розпорядився повернути маєток власнику, який, як згодом з'ясувалося, не мав на нього законних прав. У серпні 1800 р. Ю. Іллінського змінив К. Багратіон (Ковальчук, 2007, с. 340). Фактично граф підмінив собою судову владу, за що й поніс покарання.

Висновки. Отже, заради посилення контролю за діяльністю місцевих органів влади та суду Павлом І організовано сенаторську ревізію всієї імперії протягом 1799–1800 рр. Це була перша інспекція на приєднаних правобережних територіях і верховна влада у рамках регіональної політики пошуку компромісу з місцевою елітою призначила одним з ревізорів представника волинського нобілітету – графа Ю. Іллінського. Проте сенатор поставився до посади ревізора, як до своєрідної синекури. Використовуючи високий статус, він передусім вирішував партикулярні справи та зводив рахунки зі своїми ворогами з числа приїжджих чиновників. Такі дії знаходили підтримку в середовищі місцевої шляхти. Проте за порушення розпорядження Павла І бути інспектором, графа Ю. Іллінського відкликали до столиці. По суті, ревізія не дала жодних результатів, навіть обвинувачений подільський віцегубернатор О. Кршижановський після 15-місячного слідства був виправданий. Усе ж головної мети – показати місцевій еліті, що вона може розраховувати на захист верховної влади від свавілля місцевих адміністраторів, досягнуто.

Подяка. Висловлюю щире вдячність рецензентам і членам редколегії за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література:

Галь, Б. (2015). Сенаторська ревізія Новгород-Сіверського намісництва 1875 р. *Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць. Вип. 8.* Київ – Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІКК. 166–174.

ДАЖО – Державний архів Житомирської області.

Дубровин, Н. (ред.) (1889). *Россия. Собственная Его Императорского Величества канцелярия. Сборник исторических материалов, извлеченных из Архива Собственной его императорского величества канцелярии. Вып. 2.* Санкт-Петербург: Государственная типография, 551 с.

Ефимова, В. (2015). Ревизия сенатора А. Д. Гурьева в 1830 году. *Вестник Северного (Арктического) федерального университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки.* № 1. 104–115.

Иванова, Е. (2012). Сенаторские ревизии Костромской губернии в первой половине XIX века. *Вестник Костромского государственного университета, № 18 (4),* 37–41.

История Сената – История Правительствующего сената за двести лет, в 5 т., т. 4. (1911). Санкт-Петербург: Сенатская типография, 1911, 564 с.

Ковальчук, А. (2007). Состояние местного государственного аппарата по материалам сенаторских ревизий 1799–1800 гг. *Связь веков: Исследования по источниковедению истории России до 1917 года: сборник статей.* Москва: РОССПЭН, 318–343.

Крашевский, Ю. (1874). *Рассказы о польской старине. Записки XVIII века Яна Дуклана Охотского с рукописей, после него оставшихся, переписанные и изданные Ю. Крашевским.* Санкт-Петербург: Типография П. П. Меркульева. 319 с. С. 41–42.

Марасанова, В. (2018). Сенаторские ревизии в Верхнем Поволжье: поиски эффективного механизма контроля местного управления. *Научные ведомости БелГУ. Сер. История. Политология. Т. 45, № 2.* 308–317.

Маркевич, О. (2011). Феномен М. І. Комбурлея або хроніка правління волинського губернатора. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Збірник наукових праць. Вип. 19.* 59–72.

Михайлова, Н., Летникова П. (2020). Сенаторские ревизии как элемент механизма надзора за губернаторами в Российской империи в первой половине XIX в. *Вестник экономической безопасности. № 3.* 26–30.

Мурзанов, Н. (1911). *Правительствующий сенат: 22 февр. 1711 – 22 февр. 1911: Список сенаторов.* Санкт-Петербург: Сенатская типография, 55 с.

Писарькова, Л. (2007). *Государственное управление в России с конца XVII до конца XVIII века: Эволюция бюрократической системы.* Москва: РОССПЭН, 743 с.

- Половцов, А (ред.) (1900). Багратион, князь Кирилл Александрович. *Русский биографический словарь*. Т. 2: Алексинский – Бестужев-Рюмин, 393–394.
- ПСЗРИ-1 – Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. С 1649 по 12 декабря 1825 г.: в 45 т. Санкт-Петербург: Тип. Второго отделения Собственной е. и. в. канцелярии, 1830.
- Самохвалов, Н. (ред.) (2003). *Губернии Российской империи. История и руководители. 1708–1917*. Москва: Объединенная редакция, 480 с.
- ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України, м. Київ.
- Шевчук, А. (2018). Волинський надвірний суд (1798–1801): заснування, структура та діяльність. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. 28*. 179–202.
- Шевчук, А. (2022). *Судова влада в житті суспільства Правобережної України (кінець XVIII – перша третина XIX ст.): монографія*. Житомир: Видавець Євенок О. О., 580 с.
- Шевчук, А. (2023). Судова влада Правобережної України (кінець XVIII – перша третина XIX ст.) у мемуарній літературі. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, (43), 80–89. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-43-80-89>

Andrii V. Shevchuk

Zhytomyr Ivan Franko State University
Dr. (History), Associate Professor (Ukraine)

The Senatorial Inspection of 1799–1800 in the Right-Bank Ukraine

Abstract. *The purpose of the article is to analyze the process of organization of the senatorial inspection by the supreme power within the framework of the imperial power to strengthen its power to control, first of all, the judicial sphere. On the basis of archival materials, it is necessary to determine the course and consequences of the inspection and the impact on one of the auditors – a representative of the local elite, earl Y. Illinsky. The research methodology is based on a combination of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special historical (historical-genetic, historical-systemic, historical-typological) methods with the principles of historicism, systematicity, and scientificity, which allowed to focus on the organization, course and consequences of the senatorial inspection of 1799–1800 in the right-bank provinces. The scientific novelty of the work lies in the study of the organization, conduct and results of the senatorial inspection of 1799–1800 in the right-bank Kyiv, Podillia and Volyn provinces. The analysis of the activities of one of the auditors, earl Y. Illinsky, a representative of the Volyn nobility, proves that by using his powers to solve his particular cases and settle scores with local officials, he convinced the local nobility of the favorable attitude of the supreme power towards them. It is determined that the senatorial inspection had no consequences, and the Podillia vice-governor O. Krzyzhanovskiy, who was put on trial, was acquitted. Conclusions. In order to strengthen control over the activities of local authorities and the court, Paul I organized a senatorial inspection of the entire empire in 1799–1800. This was the first inspection in the annexed right-bank territories, and the supreme power, as part of a regional policy of seeking a compromise with the local elite, appointed a representative of the Volyn nobility, earl Y. Illinsky, as one of the auditors. However, the senator treated the position of auditor as a kind of sinecure. Using his high status, he primarily solved his own personal affairs and settled scores with his enemies from among the visiting officials. Such actions found support among the local gentry. However, having violated Paul I's order to be an inspector, earl Ilyinsky was recalled to the capital. In fact, the inspection yielded no results, and even the accused Podillia vice-governor O. Krzyzhanovsky was acquitted after a 15-month investigation. Nevertheless, the main goal of showing the local elite that they could count on the protection of the supreme power from the arbitrariness of local administrators was achieved.*

Key words: imperial policy of understanding with local elites, local officials, Right-Bank Ukraine, senatorial inspection, Y. Ilyinsky.

References:

- DAZhO – Derzhavnyj arkhiv Zhytomyrskoji oblasti [State Archive of Zhytomyr Region]. [in Ukrainian].
- Dubrovin, N. (red.) (1889). *Rossiya. Sobstvennaya Yego Imperatorskogo Velichestva kantselyariya. Sbornik istoricheskikh materialov, izvlechennykh iz Arkhiva Sobstvennoy ego imperatorskogo velichestva kantselyarii* [Russia. His Imperial Majesty's Own Chancellery. Collection of historical materials extracted from the archives of His Imperial Majesty's Own Chancellery.] Vyp. 2. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennaya tipografiya, 551 s. [in Russian].
- Ghalj, B. (2015). *Senatorsjka revizija Novghorod-Siversjckogho namisnyctva 1875 r.* [Senatorial inspection of Novhorod-Siversky province in 1785]. *Siversshyna v istoriji Ukrajinjy: Zbirnyk naukovykh*

- pracj. Vyp. 8. Kyjiv – Ghlukhiv: Centr pam'jatkoznavstva NAN Ukrajinjy i UTOPIKK. 166–174. [in Ukrainian].
- Istoriya Senata** (1911). *Istoriya Pravitelstvuyushchego senata za dvesti let [History of the Governing Senate over two hundred years]*, v 5 t., t. 4.. Sankt-Peterburg: Senatskaya tipografiya, 1911, 564 s. [in Russian].
- Ivanova, Ye.** (2012). Senatorskie revizii Kostromskoy gubernii v pervoy polovine XIX veka [Senatorial revisions of Kostroma province in the first half of the 19th century]. *Vestnik Kostromskogo gosudarstvennogo universiteta – Bulletin of the Kostroma University, № 18 (4)*, 37–41. [in Russian].
- Kovalchuk, A.** (2007). Sostoyanie mestnogo gosudarstvennogo apparata po materialam senatorskikh reviziy 1799–1800 gg. [Status of the local state apparatus according to the materials of the senatorial audits of 1799–1800]. *Svyaz vekov: Issledovaniya po istochnikovedeniyu istorii Rossii do 1917 goda: sbornik statey*. Moskva: ROSSPEN, 318–343. [in Russian].
- Krashevskiy, Yu.** (1874). *Rasskazy o polskoy starine. Zapiski XVIII veka Yana Duklana Okhotskogo s rukopisey, posle nego ostavshikhysya, perepisannyya i izdannyya Yu. Krashevskim [Stories of Polish antiquity. The Notes of the 18th century by Jan Duclan Ochotski from the manuscripts he left behind, copied and published by J. Kraszewskij]*. Sankt-Peterburg: Tipografiya P. P. Merkuleva. 319 s. [in Russian].
- Marasanova, V.** (2018). Senatorskie revizii v Verkhnem Povolzhe: poiski effektivnogo mekhanizma kontrolya mestnogo upravleniya [Senatorial inspections in the Upper Volga region: in search of the effective control over the local governments]. *Nauchnye vedomosti BelGU. Ser. Istoriya. Politologiya. T. 45, № 2*. 308–317. [in Russian].
- Markevych, O.** (2011). Fenomen M. I. Komburleia abo khronika pravlinnia volynskoho gubernatora [The Phenomenon of M. I. Komburlei or the Chronicle of the Reign of the Volyn Governor]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.: Zbirnyk naukovykh prats. Vyp. 19*. 59–72. [in Ukrainian].
- Mikhaylova, N., Letnikova P.** (2020). Senatorskie revizii kak element mekhanizma nadzora za gubernatorami v Rossiyskoy imperii v pervoy polovine XIX v. [Senatorial audits as an element of the mechanism of supervision of governors in the Russian empire in the first half of the XIX century]. *Vestnik ekonomicheskoy bezopasnosti – Bulletin of economic security. № 3*. 26–30. [in Russian].
- Murzanov, N.** (1911). *Pravitelstvuyushchiy senat: 22 fevr. 1711– 22 fevr. 1911: Spisok senatorov [The Governing senate: 22 Feb. 1711– 22 Feb. 1911: List of senators]*. Sankt-Peterburg: Senatskaya tipografiya, 55 s. [in Russian].
- Pisarkova, L.** (2007). *Gosudarstvennoe upravlenie v Rossii s kontsa XVII do kontsa XVIII veka: Evolyutsiya byurokraticheskoy sistemy [Public administration in Russia from the end of the XVIII to the end of the XVIII century: Evolution of the bureaucratic system]*. Moskva: ROSSPEN, 743 s. [in Russian].
- Polovtsov, A (red.)** (1900). Bagration, knyaz Kirill Aleksandrovich [Bagration, Prince Kirill Alexandrovich]. *Russkiy biograficheskiy slovar. T. 2: Aleksinskiy – Bestuzhev-Ryumin*, 393–394. [in Russian].
- PSZRI-1 – Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Sobranie pervoe [Complete collection of laws of the Russian Empire. Collection 1]**. S 1649 po 12 dekabrya 1825 g.: v 45 t. Sankt-Peterburg: Tip. Vtorogo otdeleniya Sobstvennoy e. i. v. kantselyarii, 1830. [in Russian].
- Samokhvalov, N. (red.)** (2003). *Gubernii Rossiyskoy imperii. Istoriya i rukovoditeli. 1708–1917 [The provinces of the Russian Empire. History and leaders. 1708–1917]*. Moskva: Obedinnaya redaktsiya, 480 s. [in Russian].
- Shevchuk, A.** (2018). Volyns'kyj nadvirnyj sud (1798–1801): zasnuvannja, struktura ta dijalnistj [Volyn outer court (1798–1801): establishment, structure and activities]. *Problemy istoriji Ukrajinjy XIX – pochatku XX st. Vyp. 28*. 179–202. [in Ukrainian].
- Shevchuk, A.** (2022). *Sudova vlada v zhytti suspilstva Pravoberezhnoji Ukrajinjy (kinecj XVIII – persha tretyna XIX st.): monohrafija [The judiciary in the life of the society of the Right-Bank Ukraine (late XVIII – first third of the XIX century): monograph]*. Zhytomyr: Vydavec' Jevenok O. O., 580 s. [in Ukrainian].
- Shevchuk, A.** (2023). *Sudova vlada Pravoberezhnoi Ukrainy (kinets XVIII – persha tretyna XIX st.) u memuaranii literaturi [The Judiciary of the Right-Bank Ukraine (the End of 18th – the First Third of the 19th Century) in Memoir Literature]*. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriya: Istoriia – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University Series History*, (43), 80–89. [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-43-80-89>
- TsDIAK Ukrainy** – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv]. [in Ukrainian].
- Yefimova, V.** (2015). Reviziya senatora A. D. Gureva v 1830 godu [Senatorial inspection carried out by senator Alexander Guryev in 1830]. *Vestnik Severnogo (Arkticheskogo) federalnogo universiteta*.

.....
Seriya: Gumanitarnye i sotsialnye nauki – Bulletin of the Northern (Arctic) Federal University. Series: Humanities and social sciences. № 1. 104–115. [in Russian].

Статтю надіслано до редколегії 12.02.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 22.04.2023 р.

Віталій Тацієнко

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: tatsiyenko1990@ukr.netORCID: : <https://orcid.org/0000-0003-3372-9765>

ResearcherID: D-7640-2019

Правовий статус православного парафіяльного духовенства у XIX – на початку XX ст. (на прикладі Київської єпархії)

Анотація. Метою дослідження є вивчення на прикладі Київської єпархії правового статусу православного парафіяльного духовенства у XIX – на початку XX ст. **Методологічну основу дослідження** становлять загальні історичні методи (аналізу, синтезу, узагальнення), а також принципи об'єктивності, історизму та науковості. **Наукова новизна** полягає у комплексному дослідженні особливостей правового становища православних парафіяльних кліриків у XIX – на початку XX ст. **Висновки.** Уряд Російської імперії здійснював заходи з метою підвищення правового статусу парафіяльного духовенства (звільнення від сплати податків, призиву на військову службу, скасування тілесних покарань, звільнення житла від військового постю, поземельного збору). Внаслідок урядової політики духовенство перетворилося на замкнутий стан: дітей кліриків вимагалось зараховувати до духовних навчальних закладів; практикувався спадковий принцип заміщення церковних посад; шлюби зазвичай укладалися в середині стану; клірики підлягали окремому церковному суду. Вихід з духовного стану для священнослужителів ускладнювався і був не вигідним. Водночас утруднювалося отримання сану представникам інших верств. Закон 1869 р. ліквідував станову замкнутість духовного стану. Цей крок розглядався як один з інструментів русифікації України. Уряд отримав можливість залучати дітей духовенства на адміністративні посади там, де не вистачало російського чиновництва. Попри юридичну ліквідацію станової замкнутості, діти священно- і церковнослужителів переважно продовжували отримувати освіту у духовних закладах. Водночас збільшувалася чисельність дітей кліриків, які орієнтуються на кар'єру поза церквою, обирали навчання у світських закладах освіти. Також у духовних навчальних закладах поступово збільшувалася кількість вихованців з інших верств. Проте станова відособленість духовного стану продовжувала зберігатися.

Ключові слова: Київська єпархія, правове становище, Православна церква, православне парафіяльне духовенство.

Постановка проблеми. Дослідження історії Православної церкви на українських землях набуває все більшої популярності. Важливим є вивчення історичного досвіду взаємин між державою і церквою. Звернення до питання правового статусу духовенства допоможе вибудувати сучасні державно-конфесійні відносини.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Значний фактичний матеріал для дослідження міститься у документах Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (Ф. 127 «Київська духовна консисторія», Ф. 712 «Київська духовна семінарія»). Важливу групу джерел становлять матеріали часопису «Київські єпархіальні відомості».

Серед сучасних українських істориків означена тема мала певну розробку і розглядається в регіональному й загальноукраїнському контексті. Варто відзначити праці Г. Надтоки (Надтока, 1998), Є. Захарченка (Захарченко, 2015), А. Святненка (Святненко, 2009), А. Боярчука (Боярчук, 2016), В. Меші (Меша, 2008), І. Шугальової (Шугальова, 2011). Фахівцями досліджено значний пласт питань, пов'язаних із взаєминами між державою та Православною церквою. Водночас актуальною є потреба комплексного вивчення правового статусу православного парафіяльного духовенства в означених хронологічних межах.

Мета статті – вивчення на прикладі Київської єпархії правового статусу православного парафіяльного духовенства у XIX – на початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Православне духовенство поділялося на біле (парафіяльне) і чорне (чернецтво). До парафіяльного духовенства належали протопресвітери, протоієреї, пресвітери, ієреї (священники), протодиякони, диякони, іподиякони, причетники (церковнослужителі) (Законы о состояниях, 1857, с. 57). Біле духовенство в Російській імперії відігравало особливу роль. Адже влада тримала курс на перетворення церкви в підрозділ державного апарату, з метою далекою від релігійної. Церква була одним з інструментів

соціального спокою в імперії. Будучи провідником державної ідеології, парафіяльне духовенство поставало найнижчою ланкою в системі впливу держави на суспільство, посередником між державою і народом. А парафію перетворено на первинну церковно-адміністративну одиницю країни. Тому важливим стало закріплення прав кліриків у юридичному полі, які б дозволяли виконувати покладену на них місію в суспільстві.

Життя парафіяльних кліриків регламентувалося рядом світських та церковних законів. За об'ємом прав духовна верства істотно вирізнялася, якщо порівняти з податними станами. Духовенство звільнялося від сплати «всіх особистих податків і від рекрутської повинності» (Законы о состояниях, 1857, с. 64). На законодавчому рівні затверджувалася особиста недоторканість духовенства. Спочатку в 1801 р. скасовувалися тілесні покарання для священників та дияконів, адже це могло викликати у вірян «презирство до священного сану» (Історія релігії в Україні, 1999, с. 211). Згодом це право поширилося на членів їх сімей. Церковнослужителі були звільнені від тілесних покарань лише 1863 р. (Рункевич, 1901, с. 138), що остаточно відокремило духовенство від нижчих станів.

Після запровадження в Російській імперії загальної військової повинності, від призову на військову службу звільнялися всі священнослужителі та церковнослужителі, які завершили навчання в духовних академіях, семінаріях, училищах (Указы Св. Прав. Синода, 1876, с. 7–11).

Житло кліриків, їх вдів, сиріт звільнялося від військового постю, поземельного збору та «від інших міських повинностей», за винятком зборів на будівництво і ремонт мостів, освітлення вулиць (Законы о состояниях, 1857, с. 65).

Не обмежувалося право духовенства купувати нерухомість – земельні угіддя та будинки (Законы о состояниях, 1857, с. 64). Водночас законодавство накладало певні обмеження на майнові права кліру, які були у моральній площині. Так, духовенство не мало права розміщувати у своїх будинках трактирні та питейні заклади. Під забороною й підприємницька діяльність. Виняток лише для вдів священно- і церковнослужителів, що було можливістю їх забезпечення з огляду на слабку систему соціального захисту. Не дозволялося духовенству вступати в боргові зобов'язання. Також заборонялося бути повіреним по чужих справах, окрім тих, що стосувалися їх церков та малолітніх, які перебували під опікою. Не дозволялося придбання сіл та кріпаків, але ця норма не поширювалося на осіб, які мали право спадкового дворянства (Законы о состояниях, 1857, с. 64–65).

Наслідком модернізаційних реформ 60–70-х років стало отримання права обиратися священнослужителям до органів місцевого самоврядування – земств.

Через шлюб священно- та церковнослужителі передавали права стану і дружинам. Приналежність до духовної верстви залишалася і за умови вдівства. Якщо ж вдова виходила заміж за чоловіка іншої верстви, то втрачала принадлежність до духовного стану (Законы о состояниях, 1857, с. 62). Отже, за об'ємом прав духовенство знаходилося вище селянства та міщанства, оскільки було привілейованою верствою і наближалася до дворянства.

Імперське законодавство передбачало відзначення кліриків, які ревно виконували свої обов'язки. Причому вони могли отримувати не лише церковні, а й державні нагороди (Несколько цифр по статистике Киевской епархии, 1884, с. 806). Церковні нагороди надавалися за порядком, зокрема: набедреник, скуфія, камилавка, наперсний хрест, сан протоієрея, палиця. За 15 років, з 1861 до 1878 (за винятком 1873, 1875 і 1877), за повідомленнями «Київських єпархіальних відомостей», священно- і церковнослужителі єпархії отримали такі нагороди: 910 подяк та благословінь митрополита; 91 благословіння Синоду; 888 набедреників; 515 скуфій; 283 камилавки; 119 наперсних хрестів; 40 осіб одержали протоієрейський сан; 124 ордени; 11 палиць та 5 кабінетних хрестів. Усього 2965 відзнак, що в середньому становило 198 нагород у рік. Варто зауважити, що більша їх кількість припала на початок 60-х років, коли засновувалися церковнопарафіяльні школи (Несколько цифр по статистике Киевской епархии, 1884, с. 806). Так, за 1861–1864 рр. духовенство Київщини отримало 1270 різних нагород, що склало 42,8 %. У 1881 р. орденами, саном протоієрея і наперсними хрестами нагороджено 20 осіб, що від загальної чисельності протоієреїв і священників (1 330 осіб) складало 1,5 %. Камилавками, скуфіями, набедрениками та благословінням Св. Синоду – 84 особи (6,3 %) (Памятная книжка Киевской епархии, 1882, с. 239).

До державних нагород належали ордени, медалі, золоті наперсні хрести, які видавалися за указом імператора. Зокрема, на нагородження орденом Святої Анни III ступеня, що надавав права особистого дворянства, могли претендувати пастирі, які 12 років старанно виконували додаткові обов'язки (благочинного, члена духовної консисторії, єпархіального опікунства, правління духовних навчальних закладів та ін.), а також клірики, які не менше 25 років були законовчителями. Ті ж священнослужителі, які «безпорочно» прослужили не менше 50 років могли відзначатися орденом Святого Володимира IV ступеня, отримуючи права спадкового дворянства (Распоряжения Святейшего Синода, 1868, с. 56–58; Сборник законов и форм о наградах, 1893, с. 6). Так, протоієрей Ф. Бабчинський 45 років служив у парафії м. Лукашівки

Липовецького повіту, виконував обов'язки депутата від духовенства при проведенні слідчих дій, спостерігача церковно-парафіяльних шкіл у 5 і 6 округах повіту, 20 років був помічником благочинного. За цей час відзначений благословенням митрополита, набедреником, скуфією, камілавою, наперсним хрестом, орденом Святої Анни III ступеня, а перед виходом за штат отримав сан протоієрея (Епархіальна хроника, 1903, с. 664). У 1894 р. «за 50-річну безпорочну і відмінно-старанну службу» орденом Святого Володимира IV ступеня нагороджені: протоієрей м. Києва І. Жолтоножський, заштатний протоієрей с. Топільної Звенигородського повіту П. Ільяшевич та священник с. Селища Канівського повіту Ф. Максимович (Высочайшія награды, 1894, с. 45).

Унаслідок курсу, який проводився в Російській імперії у XVIII–XIX ст., духовенство поступово перетворилося на замкнутий стан. Хоча на законодавчому рівні визначено, що «в біле духовенство можуть вступати особи із всіх станів», на практиці це було досить складно. У «Законах про стани» означено, що представники податних верств могли отримати сан за умов відсутності у єпархії представників духовного стану для заміщення посад, а також за наявності відповідної освіти. Крім того, необхідно також отримати звільнення зі своєї верстви. Після розгляду звернення Казенною палатою або Палатою державного майна, остаточне рішення залишалося за губернатором (Законы о состояниях, 1857, с. 61). Представнику іншої верстви було складно отримати сан, адже вакансії займали діти кліриків.

Укази 1808 р., 1814 р. вимагали зараховувати до закладів духовної освіти дітей кліриків 6–8 років. Тож вони ставали «духовними кантоністами», оскільки обов'язково мали готуватися до священно-, церковнослужительських посад. Відповідно вони закривалися для всіх, хто не здобував освіти в училищі та семінарії, оскільки, примусивши духовенство віддавати синів на підготовку до церковного служіння, не можна було не вжити заходів для їх розміщення на посадах (Знаменский, 1873, с. 111). «Положення про способи покращення становища духовенства» 1829 р. зобов'язувало єпархіальне керівництво призначати на посади священників, випускників духовних семінарій та академій. Як виняток, за відсутності кандидатів для зайняття місця, дозволялося рукопокладати у священники осіб із незавершеним семінарським курсом (ЦДІАК України, ф. 127, оп. 383, спр. 247, арк. 4). Реформа духовної освіти зводила до мінімуму можливості вступу до білого духовенства вихідців з інших верств.

Вступ дітей священно- і церковнослужителів на цивільну службу не заборонявся, але був утруднений. Якщо сини кліриків до 15 років не вступали на навчання до духовних закладів, то втрачали пільги і записувалися до податного стану. Така ж доля чекала семінаристів, які впродовж року не визначалися зі службою у єпархії. Тому нащадки духовенства сприймали сан як найкращий варіант отримати шматок хліба, навіть якщо не надто бажали присвятити своє життя служінню церкві.

Збереженню станової замкнутості сприяв і спадковий принцип заміщення церковних посад. Для цього клірику достатньо було звернутися до єпархіального архієрея з проханням залишити його місце сину. Місця закріплювалися і за доньками заштатних, покійних кліриків. У такому разі дівчина мала вийти заміж лише за семінарста, який отримував парафію, як придане. Причому непоодинокими були випадки, коли місця закріплювалися за малолітніми дівчатками. Так, у 1822 р. вдова дякона (с. Шубівка Київського повіту) К. Бобровська просила залишити місце за 10-річною старшою донькою. Єпархіальне керівництво звернулося до семінаристів середнього відділення з пропозицією, щоб по завершенні навчання через шлюб одержати дяконське місце (ЦДІАК України, ф. 712, оп. 6, спр. 256, арк. 8). Варто зазначити, що такий підхід був одним із видів соціальної допомоги, адже священник утримував сім'ю дружини.

Відособленість духовного стану спостерігалася і в підході до укладення шлюбу. Хоча законодавство не зобов'язувало синів священно- і церковнослужителів одружуватися на представницях свого стану, проте церковне керівництво це наполегливо рекомендувало. Наприклад, у 1821 р. взято підписку з дячка містечка Кагарлика Київського повіту В. Блажевського, що він «крім священно- і церковнослужительських, ні на кому з наречених іншого низького стану не буде одружуватись під загрозою не досягнення вищого сану» (ЦДІАК України, ф. 127, оп. 255, спр. 54, арк. 3–4).

Вихід з духовного стану для священнослужителів ускладнювався і був невігідним. Встановлювався тримісячний термін для прийняття остаточного рішення. Якщо ж воно не змінювалося, то з дозволу Св. Синоду священнослужитель зрікався сану. Після цього дякони не могли вступати на державну службу раніше, ніж через шість років. Колишні священники мали чекати на початок світської кар'єри ще довше – десять років. Лише особи дворянського походження могли без обмеження обирати службу в державних установах (Законы о состояниях, 1857, с. 63).

Станова замкнутість духовенства спостерігалася і в судочинстві. Адже переважна більшість справ, що стосувалися членів причтів, підлягала не світському, а окремому церковному суду. До його компетенції належали, наприклад, негідна поведінка; неналежне

..... виконання обов'язків; суперечки щодо розподілу доходів, церковної власності між членами причту (земля, житло); скарги мирян на священно- і церковнослужителів; несплата боргів тощо. Такий судовий розгляд проходив у духовній консисторії тієї єпархії, до якої належав клірик. Світський суд розглядав кримінальні злочини; порушення державних законів; справи між духовенством, кліриками і мирянами про невиконання договорів чи зобов'язань, порушення прав збитками, самоправне заволодіння майном тощо (Устав духовних консисторій, 1843, с. 62). Але і в таких випадках початковий розгляд справ здійснювався у консисторії. Розпочавши слідство щодо духовної особи, судді та слідчі повідомляли про це духовному начальству, яке повинне було надати всю необхідну інформацію для проведення об'єктивного розслідування. Навіть за умови розгляду справи у світському суді, обов'язково долучався духовний депутат. Затримувались представники духовенства лише у надзвичайних випадках й утримувались окремо від інших затриманих. Затримання і доправлення до місця попереднього ув'язнення мало відбуватися без зайвої публічності, аби не завдавати шкоди авторитету Православної церкви. У разі загрози позбавлення станових прав унаслідок скоєння тяжкого злочину, прокурор ще до суду передавав справу до консисторії, аби єпархіальна влада зняла священство до відкритого судового процесу (Меша, 2008, с. 168). Відповідно, можемо констатувати, що священно- і церковнослужителі фактично виключалися з системи світського судочинства.

У період реформ 1860–70-рр. обговорювалося питання щодо реформування системи церковного судочинства. Але й наприкінці синодального періоду вона (у загальних рисах) залишалася у тому вигляді, в якому сформувалася ще на його початку.

Унаслідок такої політики духовенство перетворилося на найбільш ізольовану верству. Тому й не дивно, що у звіті Київської єпархії за 1839 р. зазначалося: «Із цивільного відомства ніхто не вступив» (ЦДІАК України, ф. 127, оп. 799, спр. 443, арк. 189–190). В. Меша зауважує, що такий порядок виявився непридатним не лише для церкви, а й для держави, оскільки зростаюча кількість випускників духовних навчальних закладів потребувала зняття суб'єктивних принципів заміщення вакантних посад священно- і церковнослужителів, а потреба якісного добору кадрів передбачала скасування станових обмежень щодо входження до духовної верстви (Меша, 2008, с. 167).

28 червня 1862 р. за наказом імператора створено «присутствіє з духовних і світських осіб», метою якого було покращення матеріального забезпечення духовенства, розширення його громадянських прав, а також надання можливості дітям священно- і церковнослужителів навчатися у світських навчальних закладах, відкрити їм двері до державної служби (Высочайшіє повеленія и распоряженія Святейшого Синода, 1862, с. 197–198). Тобто взято курс на ліквідацію станової замкнутості.

Варто звернути увагу на особливу політичну вагу цього питання для Правобережної України, про що свідчить позиція київського генерал-губернатора О. Безака. Останній активно проводив політику русифікації та намагався послабити вплив польської культурної традиції. І чиновник вбачав у ліквідації станової замкнутості велику користь для «обрусіння ввіреного йому краю». На думку О. Безака, заміна значної кількості польських поміщиків росіянами призвела б до «обрусіння верхнього шару суспільства». Нагальною була потреба у заміні російським елементом управителів маєтків, чиновників, загалом «середнього класу», який в основному був представлений поляками. На питання: «Де взяти російський середній стан, який так необхідний в нашій місцевості для ходу всього організму російського життя?» генерал-губернатор давав відповідь – вихідці з духовних родин (На сколько, 1869, с. 467–470). О. Безак наголошував, що дозволі дітям кліриків вільно обирати майбутнє «переважно в Південно-Західному краю, по особливим місцевим умовам, було б вельми корисним державним заходом, в інтересі посилення російської народності ... обрусіння краю» (На сколько, 1869, с. 470). Підкреслював чиновник і надмірну чисельність духовного стану, що не відповідало потребам, адже у місцевій семінарії щороку значно більше випускників, ніж вільних місць у єпархії. Як вважав генерал-губернатор, якби в духовних навчальних закладах число вихованців відповідало вакансіям, тоді б решта вихідців з духовних сімей вступали до гімназій та нижчих училищ Міністерства народної освіти і «своїм припливом дали б рішучу перевагу російському елементу над польським-католицьким». Такий крок був би корисний для Київської губернії, яку О. Безак називав «менш полонізованою», та мав невідкладну потребу в Подільській та Волинській губерніях. Відтак перевага «російського православного елемента» у світських нижчих та середніх навчальних закладах не могла не перейти до Київського університету св. Володимира, що зробило б його «більш російським, ніж урядові репресивні міри стосовно польської народності». Невдовзі ця перевага, на думку генерал-губернатора, мала позначитися серед чиновництва, в поміщицьких економіях, заводських конторах тощо (На сколько, 1869, с. 470–472). Також О. Безак зазначав, що надмірна чисельність духовенства зумовлювала його бідність.

Кроком до послаблення станової замкнутості духовенства став новий статут гімназій 1864 р., за яким духовенство могло без згоди церковної адміністрації навчати дітей у світських

зкладах (Миротворцев, 1880, с. 21). Наступного року єпархіальне керівництво отримало право звільняти випускників семінарій, що не вступили на священно- і церковнослужительські посади, у світський стан без погодження зі Св. Синодом (Высочайшие повеления и распоряжения Святейшего Синода, 1865, с. 202). Законом від 22 травня 1867 р. змінювалися правила заміщення вакансій у парафіях. Відтепер родинні зв'язки покійного чи заштатного клірика не були суттєвою перевагою для зайняття місця. Не допускалося закріплювати місця і за доньками служителів, з правом отримання місця через шлюб. Також клірик, який отримував нове місце, не мав виділяти частину прибутку для сім'ї попередника. До такого нововведення духовний стан зважав поступово, оскільки протягом тривалого часу до духовної консисторії продовжували надходити прохання про закріплення парафій за дітьми чи родичами. Навіть у середині 80-х років у «Київських єпархіальних відомостях» вкотре наголошувалося, що такі прохання залишатимуться без розгляду (Распоряжения и извещения епархиального начальства, 1885, с. 400–401; Распоряжения и извещения по епархии, 1886, с. 879). Проте й надалі, упродовж століть, багато парафій продовжували займати представники одного роду. Є. Крижановський наводить приклад Покровської церкви м. Василькова, де від початку XVIII ст. священствував рід Кашинських, йдучи по низхідній лінії, від батька до сина (Крыжановский, 1890, с. 426). На Уманщині місцева священницька династія Дзбановських займала парафію с. Ропотухи з 60-х років XVIII ст. та упродовж усього XIX ст. (Семенчук, 2013, с. 102–105).

Продовженням цих кроків став закон від 26 травня 1869 р., який проголосив, що діти духовенства «не належать особисто до духовного стану». Діти священників та дияконів отримували права особистих дворян, а церковнослужителів – особистих почесних громадян. Вони могли вступати на військову чи державну службу, займатися підприємницькою діяльністю на правах тієї соціальної групи, до якої належали. Підкреслимо, що закон не обмежував охочих присвятити себе служінню церкві. За ними зберігалися права на отримання духовної освіти, посад, виплат від єпархіального опікуництва та ін. (Высочайшие повеления и распоряжения Святейшего Синода, 1869, с. 70–71).

17 червня 1871 р. Св. Синод видав указ, у якому зазначалося, що сини священників та церковнослужителів, які не навчалися в духовних закладах освіти та не були членами причтів, «могли вступати до шлюбу на загальних умовах, не питаючи на це дозволу єпархіального начальства». Але для осіб, які «присвячують себе на службу церкві» дозвіл для одруження був обов'язковим, а станова приналежність нареченої не мала значення «при дотриманні однак церковних правил про дружин осіб, які допускаються до прийняття священства» (Правительственные распоряжения, 1871, с. 139–140).

Внаслідок зміни законодавства нащадки кліриків могли не замикатися у рамках свого стану, боячись втратити привілеї, а уряд отримав можливість залучати дітей духовенства на адміністративні посади там, де не вистачало російського чиновництва.

Свобода, яку отримали нащадки кліриків, не привела до їх розриву з духовним відомством. Попри юридичну ліквідацію станової замкнутості діти священно- і церковнослужителів переважно продовжували отримувати освіту в духовних закладах. Так, навіть у 1882/83 навчальному році у Київській семінарії з 473 вихованців із сімей кліриків нараховувалося 452, що складало 95,6 % (Записка о состоянии Киевской духовной семинарии за 1882–83 учебный год, 1883, с. 474). Але повільно відбувався приплив представників інших станів, які хотіли присвятити своє життя служінню церкві. На початок 1913/14 навчального року у Київській семінарії з 455 вихованців-вихідців з мирян нараховувалося 80, що складало 17,6 % (Всепопданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1914 год, 1916, с. 68). Бачимо, що з часом чисельність семінаристів, які не були представниками духовного стану, збільшувалася, але не була значною. Подібну статистику можемо простежити на прикладі Уманського духовного училища, де в 1876 р. навчалася одна особа батьків не духовного стану, у 1880 р. – 6, у 1889 р. – 18, 1912 р. – 25, а в 1917 р. – 35 учнів з 161, що становило 21,7 % (Кузнець, 2006, с. 91, 101).

З іншого боку на початку XX ст. близько половини випускників семінарій пов'язували своє життя з церквою. Зокрема, у 1910 р. з 52 випускників Київської семінарії лише 23 (44 %) залишилися у духовному відомстві (Всепопданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1910 год, 1913, с. 84). Можемо зробити висновок, що до семінарії вступали не для отримання священницького сану, а з метою здобуття освіти.

Збільшувалася кількість дітей кліриків, які орієнтуючись на кар'єру поза церквою, обирали навчання у світських закладах освіти. Так, у 1878 р. у закладах освіти м. Києва дітей духовенства навчалася: у 1-й гімназії – 51 особа з 655, що складало 7,8 %; у 2-й гімназії – 78 з 655 (11,9 %); у 3-й гімназії – 52 з 476 (10,9 %); у колегії Павла Галагана – 12 з 50 (24 %); у прогімназії – 25 з 293 (8,5 %) (Киевская епархия в 1878 г., 1879, с. 5–6). У 1903 р. у гімназіях та

.....
прогімназіях Київського навчального округу вихідці сімей духовенства складали 6,4 % (Козлинский, 1904, с. 544–545).

Початок ХХ ст. не привніс особливих змін у правове становище парафіяльного духовенства. Можемо зазначити про можливість обирати та бути обраним до Державної думи. У цей час проблеми в правовому становищі духовенства обговорювалися у процесі підготовки до роботи Помісного собору Православної церкви. Клірики разом із єпархіальними архієреями розглядали найбільш актуальні питання щодо потреби реформування управлінської та судової систем, сформованих у синодальний період. Обговорювалися проблеми правового статусу парафіяльного духовенства і самої парафії. Передбачалося, що Помісний собор 1917–1918 рр. зможе виробити нові правові норми, які б змогли вирішити проблеми, що накопичилися протягом синодального періоду. Проте подальші революційні події, більшовицький переворот не дали можливості це зробити.

Висновки. Отже, протягом досліджуваного періоду держава здійснювала заходи щодо підвищення правового статусу парафіяльного духовенства. За об'ємом прав клірики були наближені до дворянської верстви. Наприкінці 60-х років юридично ліквідовано стану замкнутість духовного стану. Діти священно- і церковнослужителів отримали право самостійно обирати професію та звільнялися від наполегливих рекомендацій церковної адміністрації одружуватися на представницях свого стану. Водночас реформа не обмежувала охочих присвятити себе служінню церкві. У духовних навчальних закладах поступово збільшувалася кількість вихованців, які не були вихідцями з духовного стану. Парафіяльне духовенство зберігало приналежність до традиційного церковного суду. Залишалися чинними обмеження для тих кліриків, які бажали скласти сан. Станова відособленість духовного стану продовжувалася зберігатися.

Подяка. Автор висловлює подяку працівникам Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського за допомогу при формуванні джерельної бази дослідження та членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримував фінансової допомоги для дослідження та публікації статті.

Джерела та література:

Боярчук, А. (2016). Православне духовенство Волині: особливості формування (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 46, 87–91.

В-нов, А., Антонов, В. (1882). *Памятная книжка Киевской епархии: историко-статистические сведения об учреждениях духовного ведомства Киевской епархии, статистические списки церквей епархии и общие статистические сведения по всем сторонам епархиальной церковно-религиозной жизни*. Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, VI, 128, 262 с.

Всепопданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1910 год. (1913). Санкт-Петербург: Синодальная типография, X, 338, 131 с.

Всепопданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1914 год. (1916). Петроград: Синодальная типография, X, 328, 144 с.

Высочайшие награды. (1894). *Киевские епархиальные ведомости*, 4, 45.

Высочайшие повеления и распоряжения Святейшего Синода. (1862). *Киевские епархиальные ведомости*, 24, 197–205.

Высочайшие повеления и распоряжения Святейшего Синода. (1865). *Киевские епархиальные ведомости*, 22, 201–208.

Высочайшие повеления и распоряжения Святейшего Синода. (1869). *Киевские епархиальные ведомости*, 12, 70–77.

Епархиальная хроника. (1903). *Киевские епархиальные ведомости*, 25, 657–667.

Законы о состояниях. Свод законов Российской империи. Том девятый. (1857). Санкт-Петербург: Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 477, 88 с.

Записка о состоянии Киевской духовной семинарии за 1882–83 учебный год. (1883). *Киевские епархиальные ведомости*, 23, 473–476.

Захарченко, Є. Ю. (2015). *Родина парафіяльного священника Харківської єпархії у ХІХ – на початку ХХ ст.* : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Харків, 213 с.

Знаменский, П. (1873). *Приходское духовенство в России со времени реформы Петра*. Казань: Университетская типография, 851 с.

- Історія релігії в Україні. Православ'я в Україні. Т. 3.** (1999). Київ: Український центр духовної культури, 560 с.
- Калашников, С. В.** (1893). *Сборник законов и форм о наградах*. Харьков: Типография И. М. Варшавчика, X, 142 с.
- Киевская епархия в 1878 г.** (1879). *Киевские епархиальные ведомости*, 7, 2–7.
- Козлинский, С.** (1904). Больное место. *Киевские епархиальные ведомости*, 23, 544–547.
- Крыжановский, Е. М.** (1890). *Очерки быта южно-русского сельского духовенства в XVIII в. Собрание сочинений. Т. I*. Киев: Типография О. В. Кульженко, 391–439.
- Кузнець, Т. В.** (2006). *Православне духовенство Уманщини XIX – початку XX століття*. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 607 с.
- Меша, В. Г.** (2008). Правовий статус духовенства України другої половини XIX століття. *Вісник Східноукраїнського національного Університету імені Володимира Даля*, 11 (129), 167–172.
- Миротворцев, В. В.** (1880). *Меры правительства к преобразованию быта православного белого духовенства, в царствование государя императора Александра II*. Казань: Типография Императорского Университета, 43 с.
- На сколько** (1869). На сколько настоятельно было, в видах обрусения Юго-Западного края, открытие детям православного духовенства путей к обеспечению своего существования на всех поприщах гражданской деятельности? *Киевские епархиальные ведомости*, 13, 467–479.
- Надтока, Г. М.** (1998). *Православна церква в Україні 1900–1917 років: соціально-релігійний аспект*. Київ: Знання, 271 с.
- Несколько цифр по статистике Киевской епархии.** (1884). *Киевские епархиальные ведомости*, 18, 803–807.
- Правительственные распоряжения.** (1871). *Киевские епархиальные ведомости*, 14, 139–140.
- Распоряжения и извещения епархиального начальства.** (1885). *Киевские епархиальные ведомости*, 9, 400–408.
- Распоряжения и извещения по епархии.** (1886). *Киевские епархиальные ведомости*, 19, 879–884.
- Распоряжения Святейшего Синода.** (1868). *Киевские епархиальные ведомости*, 5, 53–64.
- Рункевич, С. Г.** (1901). *Русская церковь в XIX веке*. Санкт-Петербург: Типография А. П. Лопухина, 232 с.
- Святненко, А. В.** (2009). Правове становище Православної церкви на Правобережній Україні (I половина XIX ст.). *Культура народів Причорномор'я*, 162, 134–137.
- Семенчук, О. О.** (2013). *Священницькі родини Уманщини (XIX – початок XX ст.)*. Умань: Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 240 с.
- Указы Св. Прав. Синода.** (1876). *Киевские епархиальные ведомости*, 2, 6–11.
- Устав духовных консисторий.** (1843). Санкт-Петербург: Синодальная типография, 134, 56 с.
- ЦДІАК** – Центральний державний історичний архів України, м. Київ.
- Шугальова, І. М.** (2011). Правовий статус та матеріальне становище духовенства Правобережної та Західної України наприкінці XIX – в першій чверті XX століття (за матеріалами польських архівів). *Історичний архів. Наукові студії*, 6, 68–71.

Vitalii S. Tatsienko

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

The Legal Status of the Orthodox Parish Clergy in the 19th – early 20th centuries (on the Basis of the Kyiv Diocese)

Abstract. *The purpose of research is the study of the legal status of the Orthodox parish clergy on the example of the Kyiv diocese in the 19th – early 20th centuries. Methodological base of research is represented by general historical methods (analysis, synthesis, generalization) and the principles of objectivity, historicism and scientificity. Scientific novelty consists in a complex analysis of peculiarities of the legal position of the Orthodox parish clergymen in the 19th – early 20th centuries. Conclusions.* *The government of the Russian Empire was taking measures to improve the legal status of the parish clergy (exemptions from paying taxes, military conscription; the abolition of corporal punishment; the permission not to use their houses for the stay of military units and the accommodation of soldiers, officers; the absence of land tax). The clergy turned into an isolated social group because of the government policy. The children of clergymen were required to be enrolled in theological educational institutions, the principle of replacing church positions was hereditary, marriages were usually concluded between people of the same stratum, the clergymen were subject to a separate church court. The priests' refusal of being the part of a spiritual social group was difficult and unprofitable. Meanwhile, it became not easy to be ordained for representatives of other strata. In*

.....
accordance with the law of 1869, the isolated status of the clergy was liquidated. That step was one of the instruments of the russification of Ukraine. The government got the opportunity to employ children of the clergy in administrative positions in the places, where there was a shortage of Russian officials. Despite juridical liquidation of the isolation of a social group, the overwhelming majority of children of clergymen and church workers continued their education at theological institutions. At the same time, the number of children of clergymen being oriented on the church-free career chose to study at secular institutions of education. The proportion of learners from other strata gradually increased at the institutions of theological education. However, the isolation of a social class was preserved.

Key words: Orthodox parish clergy, legal situation, Kyiv diocese, Orthodox church.

References:

- Boiarchuk, A.** (2016). Pravoslavne dukhovenstvo Volyni: osoblyvosti formuvannia (kinets XVIII – persha polovyna XIX st.) [The Orthodox clergy of Volyn: peculiarities of the formation (the end of 18th – the first half of the 19th c.)]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu – Scientific works of the Faculty of History of Zaporizhzhia National University*, 46, 87–91. [in Ukrainian].
- Istoriia religii v Ukraini. Pravoslavia v Ukraini. T. 3** [The history of religion in Ukraine. Orthodoxy in Ukraine. Vol. 3.]. (1999). Kyiv: Ukrainyskyi tsentr dukhovnoi kultury, 560 p. [in Ukrainian].
- Kalashnikov, S. V.** (1893). *Sbornik zakonov i form o nagradakh* [The collection of laws and forms about awards]. Kharkov: Tipografiya I. M. Varshavchika, X, 142 p. [in Russian].
- Kievskaya yeparkhiya v 1878 g.** [The Kyiv diocese in 1878]. (1879). *Kievskie yeparkhialnie vedomosti – Kiev diocesan news*, 7, 2–7. [in Russian].
- Kozlinskii, S.** (1904). Bolnoe mesto [The place causing pain]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti – Kiev diocesan news*, 23, 544–547. [in Russian].
- Krizhanovskii, Ye. M.** (1890). *Ocherki bita yuzhno-russkogo selskogo dukhovenstva v XVIII v. Sobranie sochinenii. T. I.* [Essays on the everyday life of South Russian rural clergy in the 18th c. The collection of essays. Vol. 1.]. Kiev: Tipografiya O. V. Kulzhenko, 391–439. [in Russian].
- Kuznets, T. V.** (2006). *Pravoslavne dukhovenstvo Umanshchyny XIX – pochatku XX stolittia* [The Orthodox clergy of the Uman region in the 19th – early 20th centuries]. Kyiv: Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr «Kyivskyi universytet», 607 p. [in Ukrainian].
- Mesha, V. H.** (2008). Pravovyi status dukhovenstva Ukrainy druhoi polovyny XIX stolittia [The legal status of the clergy of Ukraine in the second half of the 19th century]. *Visnyk Skhidnoukrainskoho natsionalnoho Universytetu imeni Volodymyra Dalia – Bulletin of Volodymyr Dahl East Ukrainian National University*, 11 (129), 167–172. [in Ukrainian].
- Mirotvortsev, V. V.** (1880). *Meri pravitelstva k preobrazovaniyu bita pravoslavnogo belogo dukhovenstva, v tsarstvovanie gosudarya imperatora Aleksandra II* [Measures of the government to transform everyday life of the Orthodox white clergy during the reign of Emperor Alexander II]. Kazan: Tipografiya Imperatorskogo Universiteta, 43 p. [in Russian].
- Na skolko** (1869). Na skolko nastoyatelno bilo, v vidakh obruseniya Yugo-Zapadnogo kraja, otkritie detyam pravoslavnogo dukhovenstva putei k obespecheniyu svoego sushchestvovaniya na vsekh poprishchakh grazhdanskoi deyatelnosti? [How persistently was it, in terms of the russification of the Southwestern territory, to open the ways for the children of the Orthodox clergy to ensure their existence in all areas of civic activity?] *Kievskie yeparkhialnie vedomosti – Kiev diocesan news*, 13, 467–479. [in Russian].
- Nadtoka, H. M.** (1998). *Pravoslavna tserkva v Ukraini 1900–1917 rokiv: sotsialno-relihiinyi aspekt* [The Orthodox church in Ukraine during 1900–1917: social and religious aspect]. Kyiv: Znannia, 271 p. [in Ukrainian].
- Neskolko tsifr po statistike Kievskoi yeparkhii** [A few figures on the statistics of the Kyiv diocese]. (1884). *Kievskie yeparkhialnie vedomosti – Kiev diocesan news*, 18, 803–807. [in Russian].
- Pravitelstvennie rasporyazheniya** [Government orders]. (1871). *Kievskie yeparkhialnie vedomosti – Kiev diocesan news*, 14, 139–140. [in Russian].
- Rasporyazheniya i izveshcheniya po yeparkhii** [Orders and notices for the diocese]. (1886). *Kievskie yeparkhialnie vedomosti – Kiev diocesan news*, 19, 879–884. [in Russian].
- Rasporyazheniya i izveshcheniya yeparkhialnogo nachalstva** [Orders and notices from the diocesan authorities]. (1885). *Kievskie yeparkhialnie vedomosti – Kiev diocesan news*, 9, 400–408. [in Russian].
- Rasporyazheniya Svyateishego Sinoda** [Orders of the Holy Synod]. (1868). *Kievskie yeparkhialnie vedomosti – Kiev diocesan news*, 5, 53–64. [in Russian].
- Runkevich, S. G.** (1901). *Russkaya tserkov v XIX veke* [The Russian church in the 19th century]. Sankt-Peterburg: Tipografiya A. P. Lopukhina, 232 p. [in Russian].

- Semenchuk, O. O.** (2013). *Sviashchenytski rodyny Umanshchyny (XIX – pochatok XX st.) [Priestly families of the Uman region (the 19th – early 20th c.)]*. Uman: Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr «Vizavi», 240 s. [in Ukrainian].
- Shuhalova, I. M.** (2011). Pravovyi status ta materialne stanovyshe dukhovenstva Pravoberezhnoi ta Zakhidnoi Ukrainy naprykintsi XIX – v pershii chverti XX stolittia (za materialamy polskykh arkhiviv) [The legal status and financial position of the clergy of the Right-Bank and Western Ukraine in the late 19th – the first quarter of the 20th centuries (on the materials of Polish archives)]. *Istorychnyi arkhiv. Naukovi studii – Historical archive. Scientific studies*, 6, 68–71. [in Ukrainian].
- Sviatnenko, A. V.** (2009). Pravove stanovyshe Pravoslavnoi tserkvy na Pravoberezhnii Ukraini (I polovyna XIX st.) [The legal position of the Orthodox church in the Right-Bank Ukraine (the 1st half of the 19th c.)]. *Kultura narodov Prychernomoria – The culture of the peoples of the Black Sea region*, 162, 134–137. [in Ukrainian].
- TsDIAK** – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. [The Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv]. [in Ukrainian].
- Ukazi Sv. Prav. Svnoda** [Decrees of the Holy Governing Synod]. (1876). *Kievskie yeparkhialnie vedomosti – Kiev diocesan news*, 2, 6–11. [in Russian].
- Ustav dukhovnikh konsistorii** [The Charter of spiritual consistories]. (1843). Sankt-Peterburg: Sinodalnaya tipografiya, 134, 56 p. [in Russian].
- Visochaishie nagradi** [The highest awards]. (1894). *Kievskie yeparkhialnie vedomosti – Kiev diocesan news*, 4, 45. [in Russian].
- Visochaishie poveleniya i rasporyazheniya Svyateishego Sinoda** [The highest commands and orders of the Holy Synod]. (1862). *Kievskie yeparkhialnie vedomosti – Kiev diocesan news*, 24, 197–205. [in Russian].
- Visochaishie poveleniya i rasporyazheniya Svyateishego Sinoda** [The highest commands and orders of the Holy Synod]. (1865). *Kievskie yeparkhialnie vedomosti – Kiev diocesan news*, 22, 201–208. [in Russian].
- Visochaishie poveleniya i rasporyazheniya Svyateishego Sinoda** [The highest commands and orders of the Holy Synod]. (1869). *Kievskie yeparkhialnie vedomosti – Kiev diocesan news*, 12, 70–77. [in Russian].
- V-nov, A, Antonov, V.** (1882). *Pamyatnaya knizhka Kievskoi yeparkhii: istoriko-statisticheskie svedeniya ob uchrezhdeniyakh dukhovnogo vedomstva Kievskoi yeparkhii, statisticheskie spiski tserkvei yeparkhii i obshchie statisticheskie svedeniya po vsem storonam yeparkhialnoi tserkovno-religioznoi zhizni [Commemorative book of the Kyiv eparchy: historical and statistical information on the institutions of the spiritual department of the Kyiv eparchy, statistical lists of the churches of the eparchy and general statistical information on all aspects of the eparchial church and religious life]*. Kiev: Tipografiya G. T. Korchak-Novitskogo, VI, 128, 262 p. [in Russian].
- Vsepoddanneishii otchet ober-prokurora Svyateishego Sinoda po vedomstvu pravoslavnogo ispovedaniya za 1910 god** [The Most Submissive Report of the Ober-Procurator of the Holy Synod on the Orthodox Confession Department for 1910]. (1913). Sankt-Peterburg: Sinodalnaya tipografiya, X, 338, 131 p. [in Russian].
- Vsepoddanneishii otchet ober-prokurora Svyateishego Sinoda po vedomstvu pravoslavnogo ispovedaniya za 1914 god** [The Most Submissive Report of the Ober-Procurator of the Holy Synod on the Orthodox Confession Department for 1914]. (1916). Petrograd: Sinodalnaya tipografiya, X, 328, 144 s. [in Russian].
- Yeparkhialnaya khronika** [Diocesan chronicle]. (1903). *Kievskie yeparkhialnie vedomosti – Kiev diocesan news*, 25, 657–667. [in Russian].
- Zakharchenko, Ye. Yu.** (2015). *Rodyna parafialnoho sviashchenyka Kharkivskoi yeparkhii u XIX – na pochatku XX st. [The family of a parish priest of the Kharkiv diocese in the 19th – early 20th c.]*: dys. ... kand. ist. nauk : 07.00.01. Kharkiv, 213 p. [in Ukrainian].
- Zakoni o sostoyaniyakh. Svod zakonov Rossiiskoi imperii. Tom devyatii** [Strata laws. The Code of laws of the Russian Empire. Volume 9]. (1857). Sankt-Peterburg: Tipografiya II otdeleniya sobstvennoi Ye. I. V. Kantselyarii, 477, 88 p. [in Russian].
- Zapiska o sostoyanii Kievskoi dukhovnoi seminarii za 1882-83 uchebnii god** [Note on the state of Kyiv theological seminary for 1882-83 academic year]. (1883). *Kievskie yeparkhialnie vedomosti – Kiev diocesan news*, 23, 473–476. [in Russian].
- Znamenskii, P.** (1873). *Prikhodskoe dukhovenstvo v Rossii so vremeni reformi Petra [The parish clergy in Russia since the reform of Peter]*. Kazan: Universitetskaya tipografiya, 851 p. [in Russian].

Статтю надіслано до редколегії 10.02.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 17.04.2023 р.

Неля Романюк

Поліський національний університет
доктор історичних наук, професор (Україна)
e-mail: kafedra_ppk@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2340-4476>

Геннадій Махорін

Поліський національний університет
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
e-mail: gennadijmahorin@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7630-8066>

Ірина Лігоміна

Поліський національний університет
кандидат ветеринарних наук, доцент (Україна)
e-mail: ligominairina@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-8569-9487>

Історичний досвід заснування та діяльності Житомирської ветеринарно-фельдшерської школи в період Першої світової війни

Анотація. Мета дослідження полягає у з'ясуванні передумов створення ветеринарно-фельдшерської школи у Житомирі, аналізі процесу її становлення та діяльності в умовах воєнного часу. **Методологія дослідження** передбачає поєднання спеціально-історичних методів пізнання: порівняльного, структурно-функціонального аналізу. **Наукова новизна статті** полягає у тому, що проблема вперше стала об'єктом спеціального дослідження. На основі матеріалів Державного архіву Житомирської області прослідковується складний процес створення нового навчального закладу, вкрай потрібного для господарства регіону в умовах воєнного часу. **Висновки.** Умови воєнного часу накладали відбиток на усі сфери життя, ускладнювали вирішення багатьох нагальних завдань. Одним із таких стало відкриття ветеринарно-фельдшерської школи у Житомирі, необхідність якої уже довгий час обговорювалася. Початковий етап заснування та організації діяльності навчального закладу супроводжувався багатьма труднощами. По-перше, важко було спланувати витрати на заробітну плату через інфляцію, по-друге, брак навчально-методичної бази, що зумовлювало необхідність розробки навчальних програм, придбання обладнання тощо. Листування з іншими навчальними закладами, які мали уже досвід організації ветеринарно-фельдшерської освіти, не принесли очікуваного результату. Складну проблему становили пошук будівлі та облаштування навколишньої території. Але, незважаючи на ці труднощі, Житомирська ветеринарно-фельдшерська школа розпочала свою роботу. У той важкий час вдалося навіть вирішити питання стосовно соціальної підтримки учнів навчального закладу, яких забезпечували житлом, виплачували стипендії і надавали продовольчу допомогу. Історичний досвід заснування і діяльності навчального закладу в умовах воєнного часу є показовим і повчальним у сенсі реалізації спільних зусиль місцевої влади та громадськості.

Ключові слова: Волинська земська управа, ветеринарно-фельдшерська школа, навчальний процес, воєнний час.

Постановка проблеми. Історія розвитку ветеринарної медицини є однією зі складових частин загальної історії розвитку науки. Значну зацікавленість викликають регіональні особливості цієї проблеми, зокрема, на території сучасної Житомирщини. Малодослідженою є історія створення земської ветеринарно-фельдшерської школи у Житомирі. Найвні архівні матеріали Державного Архіву Житомирської області про заснування і діяльність ветеринарно-фельдшерської школи вимагають подальшого дослідження і введення їх у науковий обіг, адже розкривають малодосліджену сторінку нашої історії.

Аналіз джерел та останніх досліджень. У науковій літературі проблема діяльності навчального закладу в умовах воєнного стану (періоду Першої світової війни) окремо не досліджувалася, а розглядалася побіжно у контексті історії розвитку освіти. Знайшло своє висвітлення питання щодо становлення ветеринарної служби в Україні періоду воєнного часу у дослідженні С. К. Рудика (Рудик, 1995). Про факт відкриття Житомирської ветеринарно-фельдшерської школи згадується у дослідженні О. А. Ульяніченка і А. С. Жиліхівського

(Ульяніченко, Жиліхівський, 2002, с. 30–31). Але докладне висвітлення не було предметом їхньої праці. Торкалися цього питання у своїх публікаціях Г. Л. Махорін, З. В. Хоменко (Махорін, 2018, с. 94–97; Махорін, Хоменко, 2019), але знову ж таки побіжно. Поза увагою авторів залишилися питання про особливості організації ветеринарно-фельдшерської школи, педагогічний склад, дисципліни, які вивчалися, умови побуту учнів та багато інших важливих аспектів життєдіяльності навчального закладу. Відтак необхідно ширше розкрити цю сторінку історії розвитку ветеринарної освіти у Житомирі.

Мета статті полягає в тому, щоб з'ясувати особливості заснування і діяльність ветеринарно-фельдшерської школи у Житомирі в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Ветеринарна медицина впродовж століть пройшла тривалий час становлення і розвитку, накопичення досвіду і знань, створення наукових закладів та практичних здобутків. Довгий час в українських землях не існувало навчальних закладів для підготовки ветеринарних лікарів і фельдшерів. Тільки коли у Харкові 1805 року заснували університет, при ньому відкрили кафедру лікування тварин, яку очолив Ф. В. Пільгер (Вербицький, Достоєвський, Рудик, с. 97). З 1873 року розпочав свою діяльність Харківський ветеринарний інститут. 1889 року відкрито ветеринарно-фельдшерську школу при Дібрівському кінному заводі Миргородського повіту (Полтавщина: енциклопедичний довідник, с. 26). На Правобережній Україні подібних навчальних закладів ще не було, хоча тут тваринництво – одна з головних галузей сільського господарства. Тому з утворенням земств це питання активно обговорювали, поставлено завдання у найближчому майбутньому відкрити ветеринарно-фельдшерські школи. Після того, як влада зрозуміла гостру потребу заснування ветеринарно-фельдшерської школи, постала проблема щодо вибору міста та її розміщення.

Природні умови, особливості розвитку і поширення тваринництва на Житомирському Поліссі, тодішні економічні відносини визначали необхідність відкриття ветеринарно-фельдшерської школи. Житомир як губернський центр і як місто, що тяжіло до Українського Полісся, регіону з поширеним скотарством, врешті обрали для заснування тут навчального закладу.

Згідно з дослідженням О. А. Ульяніченка та А. С. Жиліхівського, «починаючи з 1910 року, О. А. Качановський та його соратник П. Б. Лега-Долгополов – губернські ветеринари, порушували питання про створення 3-місячних курсів, де б можна було навчати ветфельдшерів. Обґрунтовували вони свої домагання тими фактами, що при малій чисельності ветеринарних лікарів і великій території губернії фельдшерам доводиться «врачевать» часто-густо самостійно, а рівень їхніх знань – невисокий, особливо «ротних» та «ескадронних, яких у губернії більшість. Крім того, при цьому ускладнюється робота лікарів, особливо важко доводиться тоді, коли такі спеціалісти встановлюють неправильний діагноз» (Ульяніченко, Жиліхівський, с. 30). Їхня наполегливість дала результат: 1913 року почали діяти 3-місячні курси навчання ветеринарних фельдшерів. Важливим кроком стало запровадження у кожному з 12 повітів Волинської губернії посади лікаря-епізоотолога. Але згадані вище курси не вирішували кардинальної проблеми підготовки кадрів для надання фахової медичної допомоги свійським тваринам.

Волинська губернска земська управа обґрунтувала необхідність заснування ветеринарно-фельдшерської школи, давши характеристику сприятливих природних умов розвитку тваринництва: «Волинська губернія має усі природні умови для розвитку скотарства: багато лугів і пасовищ, особливо у північних повітах, достатнє зрошення, вигідне становище стосовно ринків збуту худоби і тваринних продуктів. До війни Волинська губернія за кількістю худоби займала одне з перших місць у Росії, а саме: коней налічувалось 734 тисячі, великої рогатої худоби – 1 мільйон 73 тисячі, овець – 726 тисяч, свиней – 708 тисяч голів. Наведені дані свідчать, що тваринництво на Волині було однією з головних основ народного господарства (Ульяніченко, Жиліхівський, с. 31).

Також дано оцінку економічних і політичних чинників: «З розділенням общин на хутори, з розвитком землеробства, осушування боліт, збільшення площ лугів, з наближенням до населення агрономічної і ветеринарної допомоги, коли селяни засвоюють раціональні способи розведення, утримання і використання домашніх тварин, коли розвинеться мережа молочних кооперативів, почне інтенсивно розвиватися тваринництво, і якщо не в напрямку значного приросту, то в будь-якому випадку, у напрямку якісного його покращення. Тому Волинське губернське земство з перших же кроків своєї діяльності в основу робіт по сільському господарству, висунуло питання вивчення і захисту місцевого тваринництва. На жаль, затяжна війна розхитала тваринництво і потрібно відновити скотарство, зберегти худобу, яка залишилася, і провести заходи з покращення, необхідне створення ветеринарної допомоги, своєчасної і загальнодоступної» (ДАЖО, Ф. 183, оп. 1, спр. 437, арк. 48).

Водночас у характеристиці зазначено негативні чинники: «Місцеві умови, такі як перезволоженість, общинні випаси худоби, контактність великої кількості худоби на пасовищах створюють підґрунтя для виникнення і розвитку заразних хвороб. Сибірська язва, піроплазмоз і

.....
дистоматоз щорічно вбивають сотні і тисячі голів худоби; в останні роки з'явилися нові вороги скотарства: інфекційний вагініт і аборт; сап місцями, а особливо на півдні і південному сході губернії, сильно загрожує конярству; повсюди – заразні хвороби свиней завдають господарствам сотні тисяч збитків і довели свинарство до того, що населення побоюється купляти цінних виробників. Спорадичні заразні і незаразні хвороби завдають також величезних збитків і якщо вони не обраховуються, то тільки через неможливість цього. Значно поширені хвороби птахів, особливо холера, дифтерит і глистові захворювання загрожують докорінно підірвати птахівництво. А в зв'язку з війною, коли на Волинь почали направлятися з різних місць імперії багаточисельні гурти худоби для прогонування армії, з'явилися нові, які не були тут раніше поширені біди тваринництва: суцільні запалення легень великої рогатої худоби, пастерельоз і контагійна плевропневмонія коней. Боротьба з цими епізоотіями потребувала від земства багатьох років напруженої посиленої роботи» (ДАЖО, Ф. 183, оп. 1, спр. 437, арк. 48).

Далі у характеристиці, підготовленій губернським земством, зазначається, що «на Волині і перед війною була величезна нестача у ветеринарному персоналі, а після закінчення її, щоби привести губернію у ветеринарно-санітарну рівновагу, цей персонал доведеться значно збільшити. При цьому особливо необхідно поповнити низовий ветеринарний персонал і до того ж, особами зі шкільною освітою. У нас, як і майже по всій Росії, ветеринарно-фельдшерський персонал складається з військових (так званих ротних) фельдшерів з дуже слабкою спеціальною підготовкою і мало здатних для земської роботи, а це величезний мінус у ветеринарній справі. У Росії ж ветеринарно-фельдшерських шкіл на даний час налічується тільки 7, які випускають не більше 60 осіб щороку, та й ті залишаються переважно на службі у районах розташування цих шкіл. Південно-західний край, де тваринництво розвинуто значно більше, ветеринарно-фельдшерських шкіл зовсім немає, а потреба тут у таких працівниках відчувається гостро. Питання про відкриття ветеринарно-фельдшерських шкіл поставлено на чергу майже в усіх земствах південно-західного краю, але, на жаль, воно до цього часу залишається відкритим» (ДАЖО, Ф. 183, оп. 1, спр. 437, арк. 49).

Завдяки активності Волинського губернського земства прийнято рішення про відкриття ветеринарно-фельдшерської школи в Житомирі. Але цьому передувало активне обговорення на засіданні Волинської губернської управи 14 липня 1916 року доповіді ветеринарного лікаря Турова «До питання про відкриття в Житомирі земської ветеринарно-фельдшерської школи у зв'язку з відновленням тваринництва на Волині». Так, гласний Понятовський зауважив, що не раціонально всі установи зосереджувати в Житомирі, відтак цю школу варто було б розмістити в іншому населеному пункті. Цю пропозицію підтримав член Володимир-Волинської повітової управи Острейко, вказавши, що школу необхідно влаштувати у північному районі губернії, де більш поширене скотарство. Член губернської управи Ольшевський і губернський агроном Плюто висловилися, що школу спочатку необхідно відкрити у Житомирі, а питання щодо переведення в інший населений пункт вирішувати пізніше. Критику висловив Любинецький, який звернув увагу на те, що у доповіді ветеринарного лікаря Турова передбачено надзвичайно низькі зарплати лікареві, завідувачу школи, фельдшеру і ковалеві, запропонувавши збільшити на 50 % на період війни. Він також наголосив на тому, що школа повинна обов'язково бути у Житомирі, а її директором потрібно визначити губернського земського ветеринарного лікаря, який прекрасно знає губернію і зможе направити справу підготовки фельдшерів відповідно до потреб земства. До того ж Любинецький висловив побажання, щоб у Житомир перевели Київську окружну ветеринарно-бактеріологічну лабораторію (ДАЖО, Ф. 183, оп. 1, спр. 437, арк. 62). Губернський агроном Плюто запропонував, щоб земство взяло на себе половину витрат на утримання школи.

Зробили попередні обрахунки витрат на організацію зазначеної школи. Загальна сума на обладнання й утримання ветеринарно-фельдшерської школи становила 17185 рублів на рік, а для півторарічного прискороного випуску – 24230 руб., не враховано надбавки у 50 % на період війни лікарю, фельдшеру і ковалеві. Але окремо зазначили, що ця сума може бути помітно зменшена завдяки тому, що в організації школи візьмуть деяку фінансову участь Житомирське самоуправління і Житомирське повітове земство, адже у лікарні при школі надаватиметься безоплатна допомога тваринам земських поміщиків із найближчих до Житомира сіл. Окрім того, передбачалося надавати послуги у зразковій кузні при школі – підковування коней, що поліпшить фінансове становище навчального закладу (ДАЖО, Ф. 183, оп. 1, спр. 437, арк. 6).

Постали завдання вибору приміщення для ветеринарно-фельдшерської школи, формування складу викладачів, укладення навчальних програм, вироблення умов вступу і вимог до майбутніх учнів, розкладу занять і т. д. На той час подібних ветеринарно-фельдшерських шкіл нараховувалося мало, тому постала проблема щодо вибору оптимального зразка. Відтак багато в чому керувалися практичним підходом та набутим життєвим і професійним досвідом. Скорочений термін навчання першого набору студентів зумовлював акцент на формування практичних навичок, оптимізації навчального процесу за рахунок скорочених канікул. Умови

воєнного стану, матеріальні труднощі ускладнювали утримання навчального закладу, спонукали до пошуку виходу зі складної ситуації за рахунок економії коштів, надання добровільної допомоги студентам.

Розроблено проект статуту ветеринарно-фельдшерської школи, у якому визначалася мета навчального закладу – підготовка ветеринарних фельдшерів для служби по земській ветеринарно-лікарській частині у Волинській губернії. Зазначалося, що викладачами з ветеринарних предметів у школі можуть бути тільки ветеринарні лікарі, викладання фармації, фармакогнозії і фармацевтичної хімії можна доручити магістру фармації або провізору, а викладання ботаніки, хімії і сільськогосподарських предметів – агроному (Ульяніченко, Жиліхівський, с. 53). Вступати могли особи від 15 років, які мали посвідчення про закінчення 2-класних сільських і міських училищ Міністерства освіти, двокласних учительських церковно-парафіяльних шкіл, прогімназій, чотирьох класів гімназій або інших урядових чи таких, які користуються правами урядових приватних загальноосвітніх середніх навчальних закладів. Усі вони повинні були складати вступні іспити з предметів, визначених педагогічною радою ветеринарно-фельдшерської школи. Виключення становили особи, які мали повну середню освіту – вони звільнялися від вступних іспитів. У параграфі 14 зазначалося, що переважним правом вступу до школи користуються особи з Волинської губернії, а уродженці інших місцевостей можуть бути прийняті за наявності вакансій (Ульяніченко, Жиліхівський, с. 55). У проекті статуту зазначалися права і обов'язки учнів. Зокрема, учні школи в разі хвороби могли безоплатно перебувати і лікуватися у губернській лікарні. Учні, яких звільнили від плати за навчання і призначили земську стипендію, повинні після закінчення школи відпрацювати три роки по земській ветеринарно-лікарській частині Волинської губернії за встановлену плату (Ульяніченко, Жиліхівський, с. 56).

Перед відкриттям ветеринарно-фельдшерської школи намагалися дізнатися, як організовано подібні навчальні заклади в інших містах: чи мають вони окреме приміщення, як укладені навчальні програми. З Казанського ветеринарного інституту 13 серпня 1916 року надійшла відповідь, що чинна при цьому інституті ветеринарно-фельдшерська школа свого спеціального приміщення не має; навчання спеціальним предметам покладається на молодший викладацький персонал інституту; навчальних посібників, моделей та інших спеціально для школи теж немає. Тобто використовували матеріальну базу інституту і відповідно навчальне обладнання (ДАЖО, Ф. 183, оп. 1, спр. 437, арк. 57).

Ветеринарно-фельдшерську школу планували відкрити з 1 вересня 1916 року, але через існування невирішених проблем цю важливу подію вирішили відкласти. Зокрема, постала проблема з вибором будівлі. Переважна більшість придатних приміщень виявилася зайнятою. Тому 5 вересня 1916 року відрядили М. П. Буська у Київ до Муравйова, з пропозицією орендувати його будинок на вулиці Іларіонівській, 5 для розміщення тут земської ветеринарно-фельдшерської школи (ДАЖО, Ф. 183, оп. 1, спр. 437, арк. 58). Угода була укладена і почали облаштовувати будівлю. Але одразу постали поточні проблеми, про які повідомили Житомирську міську управу: «Влаштування і обладнання школи і лікарні при ній, а також пристосування усіх найнятих приміщень і побудова нових (манежу, для приймання тварин, клініки і заразного барака) при існуючій дорожнечі вимагає від земства значних витрат. А так як персонал школи і лікарня приймають на себе ветеринарно-санітарний нагляд у місті і безоплатну лікарську допомогу тваринам населення міста, губернська управа просить міську управу прийти у даній справі на допомогу. Ця допомога могла би полягати у проведенні у приміщенні школи і лікарні водопроводу і влаштуванні електричного освітлення, а також безоплатного відпуску для школи з лікарнею води і електроенергії» (ДАЖО, Ф. 183, оп. 1, спр. 437, арк. 60).

Окрім навчальних кімнат необхідні були й допоміжні будівлі. Так, ветеринарний лікар Туров 12 вересня 1916 року звернувся з доповідною запискою у Волинський губернський комітет Всеросійського Земського Союзу та у ветеринарний відділ Волинської губернської управи: «З відкриттям у Житомирі ветеринарно-фельдшерської школи зразкова лікарня при ній буде, у першу чергу, обслуговувати потреби закладів земства і Земського Союзу, як у відношенні надання спорадичної допомоги тваринам, так і у відношенні одиничних випадків заразних хвороб, завдяки чому існування самостійної лікарні Земського Союзу на заводі Бевензе стане для спорадичних хворих непотрібною. Але так як для прийому і надання необхідної допомоги доволі значній кількості коней Союзу потрібні і досить значні будівлі, якими губернська управа в орендованому приміщенні не володіє, то ветеринарний відділ має честь просити губернський комітет не відмовити у дозволі перенести за рахунок губернської управи з числа наявних на заводі Бевензе у розпорядження лікарні у садибу по Іларіонівській вулиці один великий і один маленький барак, у якому і надаватиметься ветеринарно-лікарська допомога коням Земського Союзу». На це отримали дозвіл і перенесли будівлі у садибу Муравйова.

2 січня 1917 року на засіданні педагогічної ради школи уже визначили дати вступних іспитів, а саме 3 і 4 лютого. 5 лютого повинні відбутися молебень і урочисте відкриття навчального закладу, а 6 лютого – розпочатися заняття. Для учнів, які вступають до ветеринарно-фельдшерської школи, вимагалось прибути 2-ї або не пізніше 9-ї години ранку 3 лютого, інакше їхня вакансія може бути замінена іншою особою. Зазначалось, що «у випадку прийняття до школи, потрібно прибути зі своєю постільною білизною» (ДАЖО, Ф. 183, оп. 1, спр. 437, арк. 71).

Того ж 2 січня 1917 року відбулася нарада ветеринарних лікарів під головуванням члена губернської управи К. В. Соколовського. На ній розглядали питання про призначення завідувача лікарнею при ветеринарно-фельдшерській школі. На цю посаду вирішили призначити ветеринарного лікаря Коломенського повітового відомства Московської губернії М. П. Славського, на посаду наглядача лікарні призначили тимчасово виконувачем обов'язки народного учителя В. Г. Томасевича. 3 1 лютого 1917 року наглядачем ветеринарно-фельдшерської школи призначили священника із села Єзерець Володимир-Волинського повіту Волинської губернії В. Дядіова з щомісячною оплатою в 50 рублів і кімнатою при школі (ДАЖО, ф. 183, оп. 1, спр. 437, арк. 79). 5 січня 1917 року на засіданні Волинської губернської земської управи затвердили ці кандидатури, визначивши оплату праці завідувача лікарнею в розмірі 2400 руб. у рік з 50 % надбавкою на період війни. А плата з викладання теоретичних дисциплін мала бути рівною з іншими викладачами. Завідувачем господарства школи і бактеріологічної лабораторії був М. П. Бусько, але наприкінці серпня 1917 року написав прохання звільнити його у зв'язку із звантженістю у ветеринарному відділі губернського правління (ДАЖО, Ф. 183, оп. 1, спр. 437, арк. 72, 92).

Педагогічний комітет Житомирської земської ветеринарно-фельдшерської школи розробив вимоги до осіб, які хотіли б вступити до ветеринарно-фельдшерської школи. Зокрема, зазначалось, що у перший клас школи приймають осіб, які досягли 15-річного віку, надаючи посвідчення про закінчення курсу двокласних сільських і міських училищ Міністерства народної освіти, двокласних учительських церковно-парафіяльних шкіл, прогімназій, чотирьох класів гімназій або інших урядових, які користуються правами урядових приватних загальноосвітніх середніх навчальних закладів і воєнні ескадронні або ротні ветеринарні фельдшери. Переважним правом вступу до школи могли користуватися діти сільського населення Волинської губернії. Уродженці інших губерній могли би бути прийнятими лише за наявності вакансій. Усі, хто бажав вступити до школи, підлягали огляду лікарем. Вимоги до вступних іспитів включали знання із Закону Божого: основ християнського віровчення, молитов, пояснення смислу таїнств, обрядів і церковних служб. З арифметики вимагалось знати таблицю мір і ваг, приведення дробів до спільного знаменника, складання пропорцій, розв'язування задач на відсотки. Воєнні ескадронні та ротні ветеринарні фельдшери були звільнені від складання вступних іспитів.

Також зазначалися вимоги до майбутніх учнів: «Особи, прийняті до школи, повинні безумовно підкорятися порядку і правилам, установленим для них Педагогічним комітетом школи і Волинською земською управою. Ті з учнів, які своєю поведінкою можуть принижувати і гідність школи, і взагалі ветеринарну корпорацію, справлятимуть поганий вплив на своїх товаришів, порушуватимуть дисципліну, а також невстигаючі, будуть негайно виключені Педагогічною радою». Окремо підкреслювалось, що «для прийнятих у лютому місяці 1917 року навчання буде прискореним і обмежиться 18-20 місяцями з короткими канікулами. Курс навчання поділений на чотири семестри, після кожного семестра – іспити. Особи, які складуть прикінцеві іспити, отримують свідоцтва на звання ветеринарних фельдшерів. Кращим за навчання і поведінку будуть вручені похвальні листи. Прийняті у школу в лютому цього місяця звільняються від плати за навчання і на весь курс забезпечуються квартирою, опаленням, освітленням, меблями і підручниками, а у випадку хвороби – безоплатним лікуванням у губернській земській лікарні» (ДАЖО, Ф. 183, оп. 1, спр. 437, арк. 73).

9 січня 1917 року відбулося засідання педагогічної ради земської ветеринарно-фельдшерської школи, у якому взяли участь: виконувач обов'язків директора М. П. Трилеський, викладачі П. Б. Лега-Долгополов, С. А. Бржозовський і протоієрей о. Бурчак-Абрамович. Вони обговорили такі питання: 1) розгляд прохань щодо прийняття в школу; 2) формування екзаменаційної комісії і програми вступних іспитів; 3) винагорода за працю викладачів; 4) вибір підручників для школи; 5) складання розкладу уроків; 6) придбання медикаментів для аптеки при школі; 7) устрій і обладнання школи.

З першого питання вирішили допустити до вступних іспитів 46 осіб православної віри, відмовивши 3 охочим православним вступити через недостатній освітній рівень. Оскільки усі вакантні місця виявилися зайнятими, відмовили також 14 особам іудейського віросповідання, особам селянського стану, з них – трьом із серйозними фізичними недоліками. Розглянувши друге питання, сформуливали склад екзаменаційної комісії: з письмового іспиту (диктант і

переказ), а також усного (російської мови) – М. П. Трилеський, П. Б. Лега-Долгополов і С. А. Бржозовський, із Закону Божого – протоієрей о. Бурчак-Абрамович і М. П. Трилеський; з арифметики – М. П. Трилеський, С. А. Бржозовський і П. Б. Лега-Долгополов. Провести вступні іспити вирішили 3 і 4 лютого 1917 року (ДАЖО, Ф. 183, оп. 1, спр. 437, арк. 75, 76). Обговоривши третє питання, постановили звернутися до губернської управи стосовно призначення мінімальної винагороди кожному викладачеві по 3 руб. за годину фактичних занять. Свій підрахунок члени педагогічної ради ветеринарно-фельдшерської школи пояснювали так: годинні уроки протягом нормального навчального року звичайно оплачується в 60–75 руб.; годинних уроків протягом року буває 18–22. Для навчання учнів вирішили обрати такі книги: з латинської мови – підручник Окунєва, із Закону Божого – «Коротку церковну історію» Смірнова, з фізіології – підручник Зав'ялова, а для таких предметів як анатомія, ботаніка, фізика, хімія (через відсутність підручників у продажу) запропонували видавати конспекти, поки не з'явиться можливість придбати книги (ДАЖО, Ф. 183, оп. 1, спр. 437, арк. 77).

24 січня 1917 р. на засіданні педагогічної ради земської ветеринарно-фельдшерської школи затвердили розклад уроків першого семестру. Учні вивчали такі предмети: анатомію домашніх тварин, ботаніку, Закон Божий, латинську мову, фізіологію, хімію, а також передбачено щоденні практичні заняття у клініці при школі. У другому семестрі учні мали вивчати загальну патологію, екстер'єр, рецептуру, терапію, фармакогнозію, фармакологію, фармацію, хірургію. У третьому – загальну хірургію, копитні хвороби і підкування коней, патологічну анатомію, приватну патологію і терапію. У четвертому семестрі – акушерство і приватну хірургію, зоогієну, м'ясознавство, епізоотологію (ДАЖО, Ф. 183, оп. 1, спр. 437, арк. 52).

26 січня Волинська губернська земська управа на підставі особистої доповіді ветеринарного лікаря Марковича звернулася до професора Харківського ветеринарного інституту Є. Ф. Лисицького з проханням «приготувати для ветеринарно-фельдшерської школи гістологічні препарати і, якщо можливо, у найкоротший термін. Вартість матеріалів і праця будуть з вдячністю оплачені» (ДАЖО, Ф. 183, оп. 1, спр. 437, арк. 46). Одночасно губернська управа звернулася до начальника Холмсько-Волинського управління Міністерства землеробства: «За відомостями, які ми маємо, в розпорядженні Вашої високоності є для продажу з публічних торгів у містечку Котельня аптечне обладнання, яке секвестрували у німецького підданого. Так як губернська управа у відкритій земській ветеринарно-фельдшерській школі аптеки обладнати не може через відсутність у продажу необхідних предметів через воєнні дії, то чи можливо обладнання даної аптеки передати або продати Волинському земству, повідомивши губернську управу, щоби вона виступила на торгах для придбання такого необхідного обладнання» (ДАЖО, Ф. 183, оп. 1, спр. 437, арк. 78).

Оскільки заняття планували розпочати 25 січня 1917 року, але згодом перенесли на 6 лютого, необхідно було підготувати умови для навчання і побуту учнів. Тому на наступному засіданні Волинської губернської земської управи 9 січня 1917 року під головуванням очільника управи Б. П. Лелявського вирішили відрядити до Бердичева діловода ветеринарного відділу – М. П. Буська, для придбання сорока залізних ліжок для інтернату ветеринарно-фельдшерської школи (ДАЖО, Ф. 183, оп. 1, спр. 437, арк. 79).

5 лютого 1917 року відбулося урочисте відкриття земської ветеринарно-фельдшерської школи. Учні, які вступили до школи з різних повітів Волинської губернії, розмістилися у гуртожитку, на утримання якого передбачали 4500 рублів щороку. З першого, прискореного курсу майбутніх фельдшерів, мешкали у гуртожитку Георгій Валігура, Олександр Гулюк, Малахій Ільницький, Микола Коломієць, Олексій Кородонець, Павло Кравченко, Валеріан Лозовий, Федот Микулинський, Веніамін Мінченко, Георгій Міщенко, Михайло Осипчук, Мартіан Пасічник, Федор Полішук, Овсій Попель, Михайло Рубан, Іван Шпильовий, Франциск Адамайтіс, Стефан Бешта, Григорій Вахнов, Йосип Вознюк, Григорій Данильчук, Іван Жолудь, Яків Канський, Леонтій Козловський, Ананій Левицький, Омелян Мегедь, Володимир Мендлін, Феодосій Мартинюк, Никон Пилипчук, Дарія Тимчук, Віталій Цимбал, Захарія Якимчук, Ананій Якимчук, Зиновій Яковичин, Микола Пасовський, Матвій Жуковський, Ілля Шуток, Юрій Хоптина. Їм видавали рис, крупу, чай і сірники (ДАЖО, Ф. 183, оп. 1, спр. 437, арк. 86–87).

Щоденно потрібно було вирішувати багато питань, пов'язаних із забезпеченням навчального процесу, покращенням умов навчання, побуту і харчування учнів школи. Від Харківського ветеринарного інституту очікували раніше затребуваний скелет коня. Про це нагадували у черговому листі від 22 лютого 1917 р. На засіданні Волинської земської управи 8 березня розглядали питання про влаштування у приміщенні манежу при ветеринарно-фельдшерській школі дерев'яної підлоги, а також побудови кузні і туалету. Визначили необхідну кількість матеріалу і загальну його вартість – орієнтовно 1200–1500 рублів (ДАЖО, Ф. 183, оп. 1, спр. 437, арк. 89). Влітку ремонтували будинок Муравйова.

Викладачі ветеринарно-фельдшерської школи гостро потребували методичної допомоги. Керівництво навчального закладу зверталось у Юріївський інститут з проханням надіслати навчальні програми. На що 22 червня 1917 року отримали відповідь, що «програми викладання ветеринарно-фельдшерської школи ще розробляються, у зв'язку з чим будуть написані і навчальні посібники» (ДАЖО, Ф. 183, оп. 1, спр. 437, арк. 90). Про діяльність навчального закладу висвітлено в архівній справі 143 «Протоколи педсовета ветеринарно-фельдшерской школы» (ДАЖО, Ф. 183, оп. 1, спр. 143), що є предметом подальшого дослідження.

Житомирська ветеринарно-фельдшерська школа проіснувала до 28 листопада 1922 року і була закрита. Наступного року на її базі ще провели 6-тижневі курси для ветеринарних фельдшерів. Фахові кадри, підготовлені у цій школі, стали важливою професійною основою сільського господарства і забезпечували надалі розвиток тваринницької галузі.

Висновки. Умови воєнного часу накладали відбиток на усі сфери життя, ускладнювали вирішення багатьох нагальних завдань. Одним із таких стало відкриття ветеринарно-фельдшерської школи у Житомирі, необхідність якої уже довгий час обговорювалася. Початковий етап заснування і організації діяльності навчального закладу супроводжувався багатьма труднощами. По-перше, важко було спланувати витрати на заробітну плату у зв'язку з інфляцією; по-друге, брак навчально-методичної бази, що зумовлювало необхідність розробки навчальних програм, придбання обладнання тощо. Листування з іншими навчальними закладами, які мали уже досвід організації ветеринарно-фельдшерської освіти, не принесли очікуваного результату. Ще одну проблему становила необхідність ремонту орендованої у Муравйова будівлі, а також облаштування навколишньої території. Попри ці труднощі Житомирська ветеринарно-фельдшерська школа все ж розпочала свою роботу. У той важкий час вдалося навіть вирішити питання щодо соціальної підтримки учнів навчального закладу, яких забезпечували житлом, виплачували стипендії і надавали продовольчу допомогу. Історичний досвід заснування і діяльності навчального закладу в умовах воєнного часу є показовим і повчальним стосовно реалізації спільних зусиль місцевої влади та громадськості.

Подяка. Висловлюю вдячність членам редколегії журналу за поради та консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Вербицький П. І., Достоевський П. П., Рудик С. К.** (2002). *Історія ветеринарної медицини України*. Київ: Ветінформ, 384 с.
- ДАЖО** – Державний архів Житомирської області.
- Махорін Г. Л.** (2018). Витоки і становлення ветеринарної медицини як науки в Україні. *Гілея: науковий вісник*, 131, С. 94–97.
- Махорін Г. Л., Хоменко З. В.** (2019). *Історія ветеринарної медицини як науки в Україні*: навч. посібник. Житомир: Рута, 120 с.
- Кудрицький, А. В.** (ред.). (1992). *Полтавщина: енциклопедичний довідник*. Київ: УЕ, 246 с.
- Рудик С. К.** (1995). *Історія становлення ветеринарної служби на Україні*. Київ: Бронт, 32 с.
- Ульяніченко О. А., Жиліхівський А. С.** (2002). *Історія ветеринарної справи Волинської губернії та Житомирщини (1885–2000)*. Житомир: Полісся, 236 с.

Nelia Y. Romaniuk

Polissya National University
Dr (History), Professor (Ukraine)

Gennadii L. Makhorin

Polissya National University
PhD. (History), Associate Professor (Ukraine)

Irina P. Ligomina

Polissya National University
Candidate of Veterinary Sciences, Associate Professor (Ukraine)

The Foundation and the Activity of Zhytomyrska Veterinary Paramedic School During the World War I: Historical Experience

Abstract. The purpose of the research is to find out the prerequisites for the creation of a veterinary paramedic school in Zhytomyr and to analyze the process of its formation and activity in wartime conditions. **The research methodology** involves a combination of special historical methods

of knowledge: comparative, structural and functional analysis. **The scientific novelty** of the article lies in the fact that the problem became the object of a special study for the first time. Based on the materials of the State Archive of the Zhytomyr region, the complex process of creating a new educational institution, which is extremely necessary for the economy of the region in wartime conditions, is traced. **Conclusions.** Wartime conditions left an imprint on all spheres of life, made it difficult to solve many urgent tasks. One of these was the opening of a veterinary paramedic school in Zhytomyr, the need for which had been discussed for a long time. The initial stage of establishment and organization of the educational institution was accompanied by many difficulties. Firstly, it was difficult to plan salary expenses in connection with inflation, secondly, there was a lack of educational and methodological base, which necessitated the development of training programs, purchase of equipment, etc. Correspondence with other educational institutions, which already had experience in organizing veterinary paramedic education, did not bring the expected result. Finding the building and arranging the surrounding area was a difficult problem. But, despite these difficulties, the Zhytomyr veterinary and paramedic school started its work. In that difficult time, it was even possible to solve the issue of social support for students of the educational institution, who were provided with housing, paid scholarships and provided food assistance. The historical experience of the establishment and operation of an educational institution in wartime conditions is indicative and instructive in the sense of the implementation of joint efforts of local authorities and the public.

Key words: Volyn regional government, veterinary and paramedic school, educational process, wartime.

References:

- Verbytskyi, P. I., Dostoievskiy, P. P., & Rudyk, S. K. (2002). *Istoriia veterynarnoi medytsyny Ukrainy [History of veterinary medicine of Ukraine]*. Kyiv: Vetininform, 384 s. [in Ukrainian].
- DAZhO – Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti [State archive of Zhytomyr region].
- Makhorin, H. L. (2018). Vytoky i stanovlennia veterynarnoi medytsyny yak nauky v Ukraini [The origins and development of veterinary medicine as a science in Ukraine]. *Hileia: naukovyi visnyk – Gilea: Scientific Bulletin*, 131, 94–97. [in Ukrainian].
- Makhorin, H. L., & Khomenko, Z. V. (2019). *Istoriia veterynarnoi medytsyny yak nauky v Ukraini [History of veterinary medicine as a science in Ukraine]*. Zhytomyr: Ruta, 120 s. [in Ukrainian].
- Kudrytskyi, A. V. (Red.). (1992). *Poltavshchyna: entsyklopedychnyi dovidnyk [Poltava region: encyclopedic guide]*. Kyiv: UE, 246 s. [in Ukrainian].
- Rudyk, S. K. (1995). *Istoriia stanovlennia veterynarnoi sluzhby na Ukraini [The history of the establishment of the veterinary service in Ukraine]*. Kyiv: Bront, 32 s. [in Ukrainian].
- Ulianichenko, O. A., & Zhylykhivskiy, A. S. (2002). *Istoriia veterynarnoi spravy Volynskoi hubernii ta Zhytomyrshchyny (1885–2000) [History of veterinary affairs of the Volyn province and Zhytomyr region (1885–2000)]*. Zhytomyr: Polissia, 236 s. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 07.03.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 19.05.2023 р.

Марія Рогожа

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: m.m.rogozha@udpu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9545-830X>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/Z-3069-2019>

Семен Якерсон – сотник Армії Української Народної Республіки

Анотація. *Мета дослідження* – проаналізувати життєвий шлях єврея Семена Самуїловича Якерсона та мотиви прилучення до участі в Українській національно-демократичній революції 1917–1921 рр. **Методологічною основою** дослідження є принципи: історичної достовірності, об'єктивності, системності, науковості, всебічності та спеціальні методи: загальнонаукові – аналітичний, логічний, класифікацій; історичні – історико-генетичний, ретроспективний, порівняльно-історичний; міждисциплінарні – джерелознавчий, архівознавчий, термінологічний та структурно-системний аналіз. **Наукова новизна роботи** полягає в комплексному дослідженні біографії Семена Якерсона як вибору служіння українському державотворенню. **Висновки.** Вивчення життєвого шляху єврея Семена Самуїловича Якерсона (30.11.1897–27.03.1951), сотника української армії, дало підстави стверджувати, що його шлях характерний для багатьох молодих представників єврейства, які долучилися до боротьби за будівництво суверенної української державності. Вийшовши зі свого середовища і вступивши до військового навчального закладу та, припускаємо, мріючи про власну державу, свідомо перейшов до українського війська доби Центральної Ради. На всіх займаних військових посадах виявляв ініціативу, знання та вправно виконував спільно із ввіреними йому підрозділами військові завдання. Поразка національно-визвольних змагань не відвернула його від справ українства. Здобуваючи фах інженера-гідротехніка, закінчив Українську Господарську Академію (Подєбради), організовану українською еміграцією. Після закінчення розпочав будівничу справу на землях Закарпаття, будував мости, дороги. Друга світова війна застала його в Празі. Завдяки дружині врятувався від знищення в гетто. Після війни продовжив працю будівельника до відходу за межу земного буття.

Ключові слова: Семен Якерсон, сотник, українська армія, Чехія, освіта і праця, окупація, визволення.

Постановка проблеми. Діяльністю і постасю особи Семена Якерсона, сотника українських військ, в історії національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. неминуче викликає зацікавлення з кількох міркувань. По-перше, він вважав, що служба в українських військах (за перемоги та створення держави), вбереже євреїв від переслідувань, погромів й антисемітизму. Водночас він мав Україну своєю батьківщиною, знав мову та культуру українців, використовував їх у часи роботи на Закарпатті. Період навчання у середовищі Української Господарської Академії посилив ці переконання та поглибив розуміння ним української ментальності, що переконало в правильності вибору особистих і соціальних пріоритетів. Досягнуте свідомістю єврея Семена Якерсона сприйняття українського та служіння йому набуло ознак інтегральних, наднаціональних, вони й стали дослідницькою проблемою.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Джерельна база проблеми дослідження включає корпус документів Центрального державного архіву вищих органів влади України (ЦДАВО України, ф. 1075. оп. 1. 1075. оп. 2. Окремий корпус кордонної охорони). Варто наголосити, що посилення дослідницького інтересу до періоду національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. не випадкове, воно обумовлене відповідними державними документами. Тож він залишається одним із сучасних напрямів антропоцентричних досліджень у новітній історії України. Тому в аналізі останніх досліджень з порушеної теми варто виділити праці таких українських науковців: І. Мазепа (Мазепа, 2020), С. Блавацький (Блавацький, 2020), О. Кудлай (Кудлай, 2019), Я. Тинченко (Тинченко, 2014). Слід вказати і про розвідку вінницької історикни О. Коваль. Ретроспективно – поезію Леоніда Полтави «Семен Якерсон з України» (Вашінгтон, 1966).

Мета статті – здійснити аналіз діяльнісної і постасі єврея Семена Якерсона, сотника української армії, в його служінні боротьбі за українську державність та поза нею.

Виклад основного матеріалу. Кожне нове покоління, увійшовши в процеси створення особистих інтелектуальних і культурних цінностей та приступивши до виробництва матеріальних

благ, неминуче постає перед необхідністю осмислення минулого, вироблення ставлення до нього на основі власних оцінок.

Для України, на території якої в означений часовий проміжок жили представники багатьох народів, які, як і самі українці, не були так званою титульною нацією, питання щодо їхньої самоідентифікації та виокремлення свого місця в часі та просторі набуло особливого значення. До того ж окремі з них у минулому мали власну державність!

Стосовно єврейства в історії Російської імперії, яке проживало на українських територіях, варто означити кілька важливих моментів. Найперше – наявність обмежувального чинника під назвою межа осілості (Енциклопедія історії України, 2012, с. 678–682). Це штучно створені території компактного проживання євреїв. Витоки цього ганебного й потворного явища знаходяться в періоді правління Катерини II, яка своїм указом (1791 р.) визначила території для їхнього буття. Першопрчина такого ганебного явища – запобігання конкуренції для великоросів-підприємців і купців. Надалі правове крутіство лише посилювало це явище. На нашу думку, це вияв державної політики антисемітизму, котра підживлювалась й посилювалась православною релігійною нетерпимістю. Крім того, для євреїв існувала заборона займатися сільським господарством, як і обмеження щодо здобуття гімназійної освіти, відтак й університетської.

Для середовища євреїв у сенсі перспектив, межа осілості як подальша реалізація великодержавної політики, залишала мінімум особистого вибору. По-перше, вела до зростання міграції за межі Російської імперії, зокрема, аграрної колонізації земель Палестини. По-друге, мало місце явище радикалізації поглядів, особливо серед єврейської молоді, що вливало «свіжу кров» у радикальні організації та партії. По-третє, в перспективі випродукувало специфічну форму націоналізму – сіонізм (Українська радянська енциклопедія, 1983, с. 200–201), як політичну течію, кінцева мета якого – створення євреями власної держави.

На думку Ярослава Тинченка, в Російській імперії політика обмежень «...дала найбільшу кількість революціонерів різноманітного ґатунку. Їх було чимало серед керівників і рядових членів більшовиків, есерів, меншовиків та анархістів. Велика кількість євреїв, особливо на території України, вступила на службу до ЧК – більшовицької каральної організації» (Тинченко, 2014, с. 4).

Перша світова війна відкрила fronti як факт доконаного протистояння між державами Антанти та Троїстого (пізніше – Четверного, приєдналася Болгарія) союзу. Зокрема, її Румунський та Південно-Західний fronti, котрі займали лівий фланг, дислокувалися на етнічних українських територіях. Не тільки втома від війни, але і небажання воювати задля досягнення незрозумілих широкому загалу народу цілей, змушували шукати чинника підтримання бойового духу воїнів.

Лавр Корнілов як головнокомандувач російської армії, вбачав вирішення цієї проблеми через створення військових формувань за національною ознакою. Зокрема, заступник командувача Румунського фронту генерал Дмитро Щербачов підтримав загальну тенденцію щодо організації на етнічних територіях (весна – літо 1917 р.) військових формувань за національною ознакою, або реорганізація наявних на фронті за нею ж. Яскравий приклад такого – українізація 34-го армійського корпусу зі складу Південно-Західного фронту, котрий завдяки генерал-лейтенанту Павлу Скоропадському (1873–1945 рр.) виявився на кінець листопада 1917 р. найбільш боєздатною частиною армії УНР (Гирич, 2016). Мав у своєму складі наступні військові підрозділи: піхотні, артилерійські та кавалерійські... Однак Павло Скоропадський розійшовся у поглядах з генеральним секретарем праці і військових справ Миколою Поршем та написав заяву про відставку на користь Якова Гандзюка (21.03.1873 – 27.01.(09.02).1918).

Слід зробити відступ і зазначити, що у період 1917–1921 рр. українська територія стала ареною бойових дій військових підрозділів під різними прапорами та з різними політичними переконаннями й цілями. Тож з цих причин найбільше страждало цивільне населення, серед нього чи не найбільше – єврейське. Причина, очевидно, в тому, що на переломі 1917–1918 рр. «... до загонів більшовицької червоної гвардії вступало чимало євреїв, які потім воювали з військами Центральної Ради та брали участь у масових стратах у Києві, відвернули український загаль від них. Участь євреїв, прихильників більшовизму, у брутальній розправі над «буржуями» та «українцями» (за радянською термінологією того часу) у січні 1918 року» привела до масових погромів в Україні протягом 1918–1920 років» (Тинченко, 2014, с. 4–5).

У внутрішньому житті Росії, починаючи від 24 лютого 1917 р. лавиною наростали події, котрі влада не змогла зупинити: масові страйки та заворушення в Петрограді; повсталася команда запасного батальйону лейбгвардії Волинського полку (600 осіб); військові захопили в'язниці – «Хрести», Литовський замок, слідчу частину з відповідною документацією; почалися вбивства поліцейських, грабежі та мародерство.

1 березня цар Микола II отримує відомості про наказ затримати його потяг. 02. 03. 1917 р. російський цар зрікся престолу (Енциклопедія історії України, 2009, с. 646). У зв'язку з цим підписав спеціальний Маніфест про зречення й Указ про призначення головою ради міністрів князя Георгія Львова, який сформував Тимчасовий уряд (Кудлай, 2007, с. 471).

Прикметно, що Лютнева революція у Росії, центром котрої став Петроград, практично перекреслила в політичному сенсі багато з попередніх обмежень. Їх дотримання, варто наголосити, було одним із наріжних каменів міцності російського самодержавства. Згаданий вище Тимчасовий уряд своїми розпорядженнями скасував обмеження за релігійною та національною ознаками, знявши перепони до здобуття єврейською молоддю освіти, зокрема, й можливості навчатися у закладах військової освіти (військових училищах і школах прапорщиків). Найбільші втрати ніс т. зв. «окопний» офіцерський корпус.

Має право на існування наступне припущення. На етапі внутрішнього піднесення в активній частині єврейського середовища в зв'язку зі зняттям згаданих перепон, могли перетинатися або співпадати інтересів євреїв-сіоністів й частини тієї єврейської молоді, яка вступала до військових училищ, навіть елітних, таких як артилерійські чи інженерні військові навчальні заклади. Здобута ними військова освіта, на наш погляд, могла ставати в майбутньому елементом підтримки та страхування при сільськогосподарській еміграції, найперше – на територію Палестини. У зв'язку з таким твердженням варто зробити припущення, що заохочуючи до навчання у військових училищах юнаків-євреїв, найбільш далекоглядні представники сіонізму вважали за необхідне мати підготовлені офіцерські кадри для збройних сил майбутньої держави.

Водночас у середовищі вищого військового командування російської армії тривав процес бюрократичного узгодження процедури зарахування єврейської молоді та євреїв-воjakів до військових навчальних закладів. Завершення цього процесу, на думку Ярослава Тинченка, відбулося завдяки послідовній діяльності генерала Яковлева, на той час начальника Головного управління військово-навчальних закладів, який своїм розпорядчим документом юридично закріпив право євреїв, які відповідали певним критеріям, вступати до військових навчальних закладів (РГВИА, ф. 725, оп. 51, спр. 111, с. 9; РГВИА, ф. 725, оп. 52, спр. 52, с. 177).

Черговий набір до військових училищ і шкіл прапорщиків Російської імперії мав закінчитися до 01.04.1917 р. Варто зазначити, що до навчання упродовж року могли вступити різні категорії євреїв-воjakів і єврейської молоді. Ярослав Тинченко на основі дослідження відповідних документів стверджував наступне: «... у квітні 1917 року до училищ вступала учнівська молодь, у червні – воjаки, що служили на фронті, у серпні – солдати тилкових частин. Іншими словами, єврейська молодь вступала до військово-навчальних закладів залежно від реальних можливостей. Отже, гімназисти та студенти мали змогу піти до військових училищ одразу після скасування обмежень, фронтовики – після отримання дозволу від начальства, а солдати запасних частин – лише після відбуття служби у навчальних командах (а це не менше 4 місяців)» (Тинченко, 2014, с. 14).

Як виявилось, існував іще один шлях до отримання офіцерського звання. Принаймні в історії Першої світової війни знайшлося кілька окремих випадків. «Відомо, наприклад, що офіцером за бойові заслуги став відомий письменник і літературний критик Віктор Шкловський» (Большая советская энциклопедия, 1957, с. 77). Виявилось, що він був відряджений на Південно-Західний фронт як помічник комісара Тимчасового уряду. Саме там особисто очолив атаку одного з полків, був поранений у черевну порожнину навиліт. За хоробрість нагороджений Георгіївським хрестом 4-го ступеня особисто з рук Лавра Корнілова. Після лікування знову як помічник комісара Тимчасового уряду був відправлений до Окремого Кавказького кавалерійського корпусу в Персію, допомагав у його евакуації, на початку січня 1918 р. повернувся з ним до Петрограду.

У контексті зазначених вище можливостей на військовій ниві постать Семена Самуїловича Якерсона варто сприймати знаковою. Його іпостась воjака Армії Української Народної Республіки підтверджує тезу про те, що ідея самостійної соборної української держави вселила йому впевненість у майбутньому. Знайдено в мемуарній літературі спогад одного з активних учасників національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. М. Скидана. Він повідомив наступне: «На одній із вулиць Бердичева, випадково зустрів в уніформі українського старшини, свого давнього знайомого жида Якерсона, пізніше студента Української Господарської Академії в Подєбрадах, а тепер інженера. Перед цим він був ранений, чи контужений. Ходив він по Бердичеві, як та біла ворона. Переказує мені, що всі дуже дивуються, як він може служити в Українській Армії, коли вона робить погроми. Що він на їхнє здивовання відповідає всім однаково, а саме радить іти в Армію і воjувати за Україну, тоді про погроми вони не почують» (Скидан, 1936, с. 14-19).

Семен Якерсон народився у м. Вінниці 30.11.1897 р., у єврейській родині Самуїла (техніка) та Лії (Єлисавети), уродженки сусіднього міста Немирів. У період з 1908 р. навчався в місцевій

комерційній школі (Вінниця – Авт.), закінчив 1914 р., здобувши освіту за 6 класів. Завершив здобуття середньої спеціальної комерційної освіти в Одеському комерційному училищі Г.Ф. Файга, створеному в 1862 р. З 1869 р. училище мало шість класів: чотири перших класи зробили загальноосвітніми, а два останніх – спеціальними. Програма училища прирівнювалась до курсу гімназії, але без латинської мови, зате до цього курсу додавалася низка спеціальних дисциплін: хімія, товарознавство, бухгалтерія, комерційні обрахунки, законодавство та політична економія. Багато часу віддавалось мовам – французькій, німецькій, англійській. Час закінчення комерційного училища припав на 1917 р. Цілком достовірним сприймається його призов до російської армії, зважаючи на здобуту ним спеціальну освіту. Це відбулося, найімовірніше, в березні 1917 р. Час випуску із Одеського артилерійського училища (листопад 1917 р.) дає достатні підстави для такого припущення.

Ретроспективно: як солдат російської армії мав право уже 1917 р. вступити до військового училища відповідно до зазначених вище умов. Скористався ним і вибрав навчання в Одеському артилерійському училищі, куди вступив у серпні 1917 р. (очевидно, мав математичні здібності, що підтверджує факт навчання в комерційному училищі м. Одеси). Знання математики було необхідними, оскільки крім суто військових навчальних дисциплін, у тижневому навантаженні навчальним планом передбачалось на аналітичну геометрію 4, диференціальні обчислення – 4,5; інтегральні обчислення, математику – 6,5; механіку – 3 та фізику – 4 години навчального часу. Одеське артилерійське училище закінчив у листопаді 1917 року. По закінченню – прапорщик.

Після випуску почав службу (22.11.1917 р.) з Одеської гайдамацької бригади військ Центральної Ради. Найімовірніше місце служби – Одеська українська гарматна бригада, котра була створена 24.11.1917 р. «...з протиповітряних батарей колишнього 5-го запасного артилерійського дивізіону... яка також була включена до складу Гайдамацької бригади» (ком. полковник Р. Столбовський) (Тинченко, 2009, с. 117). Семен Якерсон брав участь (уже як хорунжий) у складі вказаної бригади у вуличних боях в Одесі проти більшовицьких військ у січні 1918 р.

Як освіченого та вже досвідченого бойового офіцера, який зарекомендував себе відданим справі національно-визвольної боротьби проти російського більшовизму, значкового Семена Якерсона з 09 травня 1918 р. переводять служити до управління волосного військового начальника м. Умані Київської губернії, оскільки перейшов на службу до армії Української Держави. Служив на посаді інтенданта-молодшого офіцера по квартирному розташуванню військ. Варто припустити, що при вирішенні питання про його переведення враховувався істотний відсоток євреїв серед жителів міста, очевидно, тут малася на увазі можливість прямих контактів з ними.

Уже 06 листопада надійшов наказ про переведення Семена Якерсона до нового місця служби. 17 листопада він продовжив службу в складі 1-го полку ім. Винниченка Армії Української Народної Республіки, створеного з головного загону військ УНР. Наступна подія в його житті – в грудні 1918 р. призначений командиром сотні. 23 січня 1919 р. отримав поранення у бою під Дубровицею, а в бою 18 липня під Комаргородом – вдруге; після повторного поранення медична комісія надає йому відпустку строком на 5 тижнів.

Поправивши здоров'я, Семен Якерсон повертається до армії. Вже 24 вересня 1919 р. почав службу в Окремому Корпусі кордонної охорони на посаді помічника командира загону, потім – казначея бригади, пізніше – казначеєм Окремого Корпусу та Подільської бригади. 15 березня 1920 р. йому присвоєно чин сотника (ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 1, спр. 67, с. 50). Характеристика для присвоєння чину сотника, просто вражає: «За весь час, що я знаю хорунжого Якерсона, у мене склалося про нього враження, як про старшину, якому можна доручать всі справи, які вимагають такту, вихованості та дисциплінованості. Завжди веселий, ловкий та з гострим розумом, користується прихильністю товаришів, зі слів брата підполковника Дмитра Годило-Годлевського, з яким служив хорунжий Якерсон в дієвій Армії, останній завжди був хоробрим і розпорядливим у бою, ніколи не губивсь, ніколи не губив присутності духу. Добре освічений, бездоганний на службі Україні, де беззмінно перебував з початку 1917 р. Безумовно відповідає умовам, що торкаються до рангу сотника» (ЦДАВО України ф. 1075, оп. 1, спр. 67, с. 51).

Далі в його військовій службі – посада ад'ютанта (начальника штабу) стрілецького батальйону. У травні-липні, під час спільного наступу українсько-польських військ на Київ (польсько-радянська війна 1920 р.) – командир Технічної сотні (в її складі – кулемети та кулеметники, транспортні підрозділи, зв'язківці, інженерні служби тощо), приналежної до обслуговування 6-го запасного гарматного куреня та гарматного куреня 1-ї Кулеметної дивізії Армії УНР. На відступі до західного кордону – командир Технічної сотні бронепотягу «На Україну».

Доля Семена Якерсона після невдачі національно-визвольних змагань подібна до доль тисяч і десятків тисяч вояків Дієвої армії, адже він пройшов через складний процес інтернування у Польщі (табори у Ланьцуті, Стржалкові та Шпийорно) і пережив його (Енциклопедія історії України, 2005, с. 523). Оскільки інтернування як правовий стан перебування українських військ на території інших держав офіційно закінчився у 1923–1924 рр., постало питання про вирішення ним подальшого майбутнього. Зрештою, інтерновані вояки набули статусу політичних біженців у Польщі.

Приймає рішення та переїздить до Чехії, адаптується до нових умов, вступає на навчання до Української господарської академії в Подебрадах (найбільш вірогідно, що у 1924 р, оскільки 23.05.1925 р. статутом УГА введено 4-річний термін навчання (Наріжний, 1942, с. 137–171). Обирає, спираючись на особистий досвід використання здобутих раніше знань з математики та фізики, технічний факультет, гідротехнічне відділення. Успішно навчається та влітку 1927 р. завершує навчання та отримує диплом інженера з відповідного фаху – гідротехнічні споруди. У списку осіб, які в 1927 р. закінчили «Гідротехнічний відділ з фаховим титулом інженер-гідротехнік» нами виявлено й прізвище Семена Якерсона (30.11.1897 р., з Вінниці, Поділля), 1927 р. Крім того, С. Наріжний додатково повідомив щодо наповнення тягlosti навчального процесу: «Всього за весь час УГА закінчило й інженерний титул здобуло 559 осіб» (Наріжний, 1942, с. 141). Але існує ще версія, котра стверджує, що Семен Якерсон вступив на навчання таки в 1922 р., за рекомендацією колишнього заступника міністра праці Володимира Чехівського в уряді Директорії – Соломона Гольдермана (Енциклопедія історії України, 2004, с. 152). Але її документального підтвердження не виявлено.

Після закінчення навчання працював інженером-мостобудівником в Празі упродовж 1927–1930 рр. Чеська мостобудівельна фірма «Lanna» уклала контракти на будівництво мостів у Закарпатті (на той час носило назву – Підкарпатська Русь та входило до складу Чехо-Словаччини). Підставою для укладання трудової угоди стало знання Семеном Якерсоном української мови, що забезпечувало взаєморозуміння з місцевими робітниками-будівельниками.

У 1930 р. в особистому житті тридцятирічного інженера відбулася важлива подія, він одружився з дівчиною на ім'я Анна. Невідомо, якої вона була національності, жодна з її трьох онук не могла цього повідомити. Як показав подальший розвиток подій під час Другої світової війни, її не відправляли до єврейського гетто Праги. Маємо визнати правомірність припущення, що вона могла бути чешкою або українкою-емігранткою.

Слід додатково наголосити, що крім Семена Якерсона, в історії участі євреїв у національно-визвольних змаганнях 1917–1921 рр. «...відомим є простий козак Мазепинського куреня 1-ї Запорізької дивізії Армії УНР Авраам Шкарбуль (Шкарабуль) — лицар Залізного хреста «За Зимовий похід і бої», кавалер Хреста Петлюри. Коли у 1926 році вбили Симона Петлюру, Авраам Шкарбуль за власні гроші приїхав до Парижа, аби дати свідчення на користь Головного отамана у суді над убивцею» (Тинченко, 2014, с. 92). У контексті зауваженого вище повідомимо, що впродовж 1926–1927 рр. Семен Якерсон, на відміну від згаданого єврея-учасника національно-визвольних змагань, пережив морально важкий і болісний період вибору: він не поїхав до Парижа і не виступив на захист Симона Петлюри..., просто промовчав.

Своє пояснення колізії вибору запропонував ізраїльський журналіст Шимон Бріман. Він наголосив, що вбивство і судовий процес викликали бурю і гаряче обговорення в єврейських й українських колах. Українська діаспора, серед якої Якерсон знаходився в час навчання в Українській академії, могла попросити Семена виступити на процесі. Але він не зробив ніяких заяв – ні в підтримку Петлюри, ні проти нього. Його мама Єлизавета залишалася у Вінниці. Фактично вона була заручницею в руках більшовиків. Ймовірно, Якерсон вибрав мовчання, щоб не піддавати матір небезпеці. Мама була випущена із СРСР в Чехо-Словаччину до сина тільки в 1928 р.. Треба думати, що такого роду мовчання справило свій вплив і на середовище навчання Семена та психологічно забарвлене сприйняття ним згаданої події.

Продовжуючи досліджувати сторінки біографії інженера Семена Якерсона, повідомимо, що у 1934 р. у його родині народився син Іржі. Який, як і батько, вже повоєнного часу здобув у Празі інженерну освіту. Працюючи в Закарпатті, Семен Якерсон проектував і вів інженерний супровід будівництва мостів в Ужгороді, Рахові та залізничного мосту через р. Чорна Тиса в с. Кваси, що відоме як курорт мінеральних вод.

Наступний період життя Семена Якерсона почався від 1 жовтня 1938 р. Цього дня німецькі війська перетнули кордони Чехо-Словаччини та стали займати території, компактно заселені етнічними німцями. Це загарбання стало результатом домовленостей між керівниками урядів Великої Британії, Німеччини, Франції й Італії, юридично закріплених у тексті Мюнхенської угоди, підписаної 30 вересня 1938 р. Територію Чехо-Словаччини розділили між Німеччиною, Польщею й Угорщиною (Енциклопедія історії України, 2010, с. 141).

За підсумками цієї угоди Закарпаття (Підкарпатська Русь), відійшла до Угорщини. Зрозуміло, що окупація змусила Семена Якерсона повернутися на проживання до Праги.

Окупація решти Чехо-Словаччини почалася 14 березня 1939 р, коли німецькі війська ввійшли до країни, оскільки німецький канцлер А. Гітлер шантажем добився від президента Е. Гахи згоди на німецький протекторат над державою. Війська нацистської Німеччини окупували територію Чехо-Словаччини практично без опору, виник протекторат Чехії та Моравії.

Німецька окупаційна політика щодо євреїв протекторату у різні періоди окупації мала відмінності. На першому етапі змішані родини тимчасово могли проживати у власному помешканні. Упродовж 1941–1943 рр. лише повні єврейські родини відвозили до гетто в м. Терезин.

За відомостями, наданими ізраїльським журналістом Шимоном Бріманом, єдиною жертвою Голокосту родини Якерсонів стала мама Семена – Єлизавета (Лія). Її онук Іржі згадував, що одного разу в 1943 р., коли він повертався зі школи, то побачив, що невідомі люди в чорних довгих пальто гестапо заштовхують його бабусю до автомобіля. Бабуся Іржі (мама Семена) зникла без сліду. Пошуки Шимона Брімана, якому допомагала Ірина Флейшманова, активістка єврейської общини Праги, не дали результатів. Її імені немає ні в архіві гетто Терезина (Терезієнштадта), ні в списках в'язнів внутрішньої тюрми гестапо (гетто і внутрішня тюрма гестапо знаходилися на одній території в Терезині). Очевидно, і це відомо, всі в'язні внутрішньої тюрми гестапо були вивезені до табору смерті Аушвіц для знищення.

Змішана родина Якерсонів (він, Анна й Іржі), за тогочасними німецькими законами для таких сімей, могла тимчасово проживати у власному помешканні. Але вже взимку 1944–1945 рр. нацисти стали вивозити євреїв зі змішаних родин до Терезієнштадту, а неєврейських осіб з подружжя – до трудових таборів.

Пошуки Ірини Флейшманової, як ствердив Шимон Бріман, у чеських архівах періоду окупації також не містили ніяких відомостей про Семена Якерсона: його прізвище не значилося ні в офіційних списках жителів міста, ні в списках на депортацію до гетто, ні в списках осіб, померлих у Празі від голоду впродовж 1940–1945 рр. Пояснення цьому лише одне – його дружина Анна, не етнічна єврейка, проявила особисту мужність і відвагу та змогла надійно переховувати чоловіка. Вони залишалися в місті до звільнення Праги, її звільняли впродовж 6–11.05.1945 р.

Після війни Семен Якерсон, за наявними відомостями, продовжив працювати цивільним інженером на відбудові інфраструктури міста після його звільнення військами РСЧА. Уже в серпні 1945 р. сім'я Семена Якерсона переїхала в незруйноване житло до іншого району Праги: район Vinohrady (сучасна назва – Praha II), на вул. Manesova, 1649/86.

Крім того, згаданою вище дослідницею знайдено у празькому списку мешканців міста повідомлення про дату смерті Семена Якерсона – 27.03.1951 р. Там указано, що він помер [саме] у лікарні, вік 53 р., після серцевого нападу (гострого (швидкоплинного) інфаркту міокарда). Після смерті тіло сотника піддано кремації та захоронено на цвинтарі Strašnice (Прага). Існує версія, запропонована Я. Тинченком: «Загинув у Празькому гетто від рук нацистів у роки другої світової війни (1944)» (Тинченко, 2014, с. 92).

Порівняно рання смерть Семена Якерсона, як закінчення життя, викликає певне запитання, відповідно – пошук причини запорогового подразнення його центральної нервової системи. Ірина Флейшманова, яка допомагала Шимону Бріману в пошуках, вказала відомості, котрі могли стосуватися смерті Семена Якерсона опосередковано або безпосередньо. Вона зазначила, що Семен Якерсон, який врятувався від переслідування нацистами, міг стати жертвою цькування з боку комуністів, які прийшли до влади. За кілька місяців до його смерті почалися арешти людей, а в 1948–1949 рр. за наказом Сталіна відправляли зброю та літаки з Чехо-Словаччини до Ізраїлю.

Вона наголосила, що в листопаді 1951 р. у Чехії відбулися репресивні дії: були арештовані лідер комуністів країни Рудольф Сланський (єврей за походженням) та десяток інших знаних функціонерів уряду – євреїв. Ця антисемітська кампанія 1951–1952 рр. була спрямована проти «космополітів і сіоністів». Диригувала її Москва та закінчилася вона розстрілами та довічними строками безпідставно звинувачених. Відповідно чеська преса була наповнена матеріалами «проти євреїв – зрадників Чехо-Словаччини». Цілком ймовірно, що Семен Якерсон розумів атмосферу переслідувань за національною ознакою та сильно потерпав від усвідомлення нинішнього та минулого досвіду, що стало, мабуть, причиною інфаркту.

Анна, дружина Семена Якерсона, померла у 1974 р. та похована поряд з могилою чоловіка.

Висновки. Аналіз діяльнійшої іпостасі сотника Семена Якерсона періоду національно-визвольних змагань та поза ними, у зв'язку з особистою участю у багатьох історичних подіях означеного часово-просторового континууму, – особливий. Пошук Семеном Якерсоном свого місця у новітній історії України, проєкція його на турбулентні події політичного, соціального й економічного характеру властиві переломному 1917 року та наступним. На наш погляд, він закономірний для тієї частини єврейської молоді, яка не пов'язувала себе з різними політичними

.....
партіями та рухами за національною ознакою. Скоріше вибір можна вважати таким, котрий зроблено відповідно до місця народження, певної території, зрештою – соціокультурного середовища. Народжений в родині, батько якої мав відповідну технічну освіту, що зумовило вибір сином освіти та підтвердило успадковані здібності до математики та аналізу як такого, пізніше – аналізу соціально-політичного. Отже, перехід на службу після закінчення Одеського артилерійського училища до Одеської гайдамацької бригади був обумовлений власним розумінням розвитку подій у боротьбі за незалежну Україну. Далі відбувалося використання природних задатків і здібностей на теренах служби, що сформувало у вояка дисциплінованість, такт у поведженні зі старшими і молодшими у військовій службі, хоробрим і розпорядливим у боях, – ніколи «не губив присутності духу». Ці якості вояка добре використовував у навчанні та наступній професійній діяльності. Цілком очевидно, що вони дозволили Семену Якерсону вижити в окупованій Празі та підрадянській Чехословаччині.

Історія життя і діяльності Семена Якерсона залишається окремим явищем у цілісній історії українських національно-визвольних змагань та поза ними, залишаючись тим одиничним, котре підтверджує правило.

Подяка. Автор висловлює правдиву вдячність працівникам Центрального державного архіву вищих органів влади України, відділу зарубіжної україніки Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського НАН України та інших установ за сприяння у підготовці статті, а також колегам-історикам і членам редколегії за консультації, надані під час роботи з текстом для його оприлюднення.

Фінансування. Автор не отримував фінансової допомоги для ведення досліджень, авторства та публікації цієї статті.

Джерела та література:

Блавацький, С. Р. (2019). Фреймिंग єврейських погромів на українських теренах крізь призму української іншомовної преси в Європі (1919–1920 рр.). *Збірник праць Наук.-дослід. ін-ту пресознавства*. 2019. Вип. 9 (27). С. 87–112.

Большая советская энциклопедия (1957). Шкловский Виктор Борисович (1893–1984). Большая советская энциклопедия. Т. 48. Второе издание. Шербрук-Элодея. ГНИ БСЭ. Москва: Главполиграфпром, 1957. 669 с.

Гирич, І. (2016). Скоропадський, Павло Петрович. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918. Упоряд. Ігор Гирич. Київ: Наш формат, 2016. 480 с.

Енциклопедія історії України (2004). Гриневич В.А. Гольдельман Соломон Ізраїлевич. Енциклопедія історії України: у 10 т. Редкол. В.А. Смолій. Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2004. Т. 2. Г–Д. 518 с.

Енциклопедія історії України (2005). Інтерновані формування Армії Української Народної Республіки. Енциклопедія історії України: у 10 т. Редкол. В.А. Смолій. Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2005. Т. 3. Е – Й. 658 с.

Енциклопедія історії України (2009). Шандра В. С. Микола II. Енциклопедія історії України: Т. 6. Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2009. 790 с.

Енциклопедія історії України (2010). Віднянський С. В. Мюнхенська угода. Енциклопедія історії України: у 10 т. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2010. Т. 7: Мл-О. 728 с.

Енциклопедія історії України (2012). Смуга осілості, смуга постійної єврейської осілості. Енциклопедія історії України. Київ: Наукова думка, 2012. 951 с.

Енциклопедія історії України (2007). Кудлай О. Комісари Тимчасового уряду. Енциклопедія історії України: у 10 т. Редкол. В. А. Смолій (голова) та ін. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2007. Т. 4: Ка-Ком. 528 с.

Кудлай, О. Б. (2019). Проблеми військового будівництва доби Української Центральної Ради у сучасній українській історіографії. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років: зб. наук. ст.* 2019. Вип. 14. С. 5–63.

Мазепа, І. (2019). Україна в огні й бурі революції, 1917–1921 : [спогади]. Репр. вид. Харків : Фоліо, 2019. 666 с.

Наріжний, С. (1942). Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома Світовими війнами. Частина перша. Прага, 1942. 370 с.

Полтава, Л. (1966). Семен Якерсон з України. Вашингтон. 1966. URL: <http://poetyka.uazone.net/default/pages.phtml?place=poltava&page=poltava24> (дата звернення 06.02.2023 р.).

РГВИА – Российский государственный военно-исторический архив.

Скидан, М. (1936). Шлях І-го Галицького Корпусу в поході на Київ. *Літопис «Червоної Калини»*. Львів. 1936. Ч. 3. С. 14–19.

Тинченко, Я. (2014). Під зіркою Давида. Єврейські національні формування в Україні в 1917–1920 роках. Київ: Темпора, 2014. 168 с.

Українська радянська енциклопедія (1963). Українська радянська енциклопедія: [в 12 т.] / голов. редкол.: М. П. Бажан (голов. ред.) [та ін.]. Київ: Голов. ред. УРЕ, 1977–1985. Т. 10: Салют-Стоговізі / Головна редакція Української радянської енциклопедії. Вид. 2-ге. 1983. 543 с.

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади України.

Mariya M. Rohozha

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

Semen Yakerson – the Captain of the Army of the Ukrainian People's Republic

Abstract. *The purpose of research is to analyze a life path of the Jew Semen Samuilovych Yakerson and motives for his participation in the Ukrainian national democratic revolution of 1917–1921. Methodological basis of the study is represented by principles of: historical authenticity, objectivity, systematicity, scientificity, comprehensiveness and such special methods as general scientific: analytical, logical, classification; historical: historical and genetic, retrospective, comparative and historical; interdisciplinary: source and archival studies, terminological, structural and systematic analysis. Scientific novelty consists in the complex research of the biography of Semen Yakerson as the choice of service to the Ukrainian state-building process. Conclusions.* *The study of a life path of the Jewish officer of the Ukrainian army Semen Samuilovych Yakerson (November 30, 1897 – March 27, 1951) gave grounds to emphasize that his way is characteristic of many young representatives of Jewry who joined the struggle for the development of a sovereign Ukrainian statehood. Having left his environment he entered the military educational institution and, according to our assumption, dreaming of his own state, he deliberately joined the Ukrainian army of the time of the Central Rada. Holding different positions, he showed initiative and his knowledge, skillfully performed military tasks together with the units entrusted to him. The defeat of the national liberation struggle did not distract him from Ukrainian affairs. While doing a degree in hydraulic engineering he graduated from the Ukrainian Academy of Economics (in Podedbrady), founded by the Ukrainian emigration. After graduation, he started building bridges and roads on the lands of Transcarpathia. He witnessed the Second World War events in Prague. Owing to his wife, he was saved from the destruction ghetto. After the war, he continued his work as a builder until leaving the world*

Key words: *Semen Yakerson, captain, Ukrainian army, Czech, education and work, occupation, liberation.*

References:

Blavatskyi, S. R. (2019). Freimynh yevreiskykh pohromiv na ukrainskykh terenakh kriz pryizmu ukrainskoi inshomovnoi presy v Yevropi (1919–1920 rr.) [Framing of Jewish pogroms on Ukrainian territory through the lens of the Ukrainian foreign-language press in Europe (1919–1920)]. *Zbirnyk prats Nauk.-doslid. in-tu presoznavstva*. 2019. Vyp. 9 (27). S. 87–112. [in Ukrainian]

Bolshaia sovetskaia entsyklopedyia (1957). Shklovskiy Vyktor Borysovych (1893–1984) [Viktor Borisovich Shklovsky (1893–1984)]. *Bolshaia sovetskaia entsyklopedyia*. T. 48. *Vtoroe yzdanye. Sherbruk-Elodeia. HNY BSЭ*. Moskva: Hlavpolyhrafprom, 1957. 669 s. [in Russian]

Entsyklopediia istorii Ukrainy (2004). Hrynevych V.A. Holdelman Solomon Izrailevych [Solomon Goldelman]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t. Redkol. V.A. Smolii. Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, 2004. T. 2. H– D. 518 s. [in Ukrainian]

Entsyklopediia istorii Ukrainy (2005). Internovani formuvannia Armii Ukrainskoi Narodnoi Respubliki [Interned formations of the Army of the Ukrainian People's Republic]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t. Redkol. V.A. Smolii. Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, 2005. T. 3. E– Y. 658 s. [in Ukrainian]

Entsyklopediia istorii Ukrainy (2007). Kudlai O. Komisary Tymchasovoho uriadu [Commissioners of the Provisional Government]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t. Redkol. V.A. Smolii (holova) ta in. Instytut istorii Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, 2007. T. 4: Ka-Kom. 528 s. [in Ukrainian]

Entsyklopediia istorii Ukrainy (2009). Shandra V. S. Mykola II. [Nicholas II] *Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 6. La-Mi / Redkol.: V.A. Smolii (holova) ta in. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. K.: V-vo «Naukova dumka», 2009. 790 s. [in Ukrainian]*

Entsyklopediia istorii Ukrainy (2010). S. V. Vidnianskyi. Miunkhenska uhoda [Munich Agreement]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t. Redkol.: V.A. Smolii (holova) ta in. Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, 2010. T. 7: MI-O. 728 s. [in Ukrainian]

-
- Entsyklopediia istorii Ukrainy (2012).** Smuha osilosti, smuha postiinoi yevreiskoi osilosti [A strip of settlement, a strip of permanent Jewish settlement]. Entsyklopediia istorii Ukrainy. Kyiv: Naukova dumka, 2012. 951 s. [in Ukrainian]
- Hyrych, I. (2016).** Skoropadskyyi, Pavlo Petrovych. Spohady: kinets 1917 – hruden 1918 [Skoropadsky, Pavlo Petrovich. Memoirs: late 1917 – December 1918.]. Uporiad. Ihor Hyrych. Kyiv: Nash format, 2016. 480 s. [in Ukrainian]
- Kudlai, O. B. (2019).** Problemy viiskovoho budivnytstva doby Ukrainiskoi Tsentralnoi Rady u suchasni ukraïnskii istoriografii [Problems of military construction of the era of the Ukrainian Central Rada in modern Ukrainian historiography]. *Problemy vyvchennia istorii Ukrainiskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv: zb. nauk. st.* 2019. Vyp. 14. S. 5–63. [in Ukrainian]
- Mazepa, I. (2019).** *Ukraina v ohni y buri revoliutsii, 1917–1921 : [spohady] [Ukraine in the fire and storm of the revolution, 1917–1921: [memoirs]]*. Repr. vyd. Kharkiv : Folio, 2019. 666 s. [in Ukrainian]
- Narizhnyi, S. (1942).** *Ukrainska emihratsiia: kulturna pratsia ukrainskoi emihratsii mizh dvoma Svitovymy viinamy [Ukrainian emigration: the cultural work of the Ukrainian emigration between the two World Wars]*. Chastyna persha. Praha, 1942. 370 s. [in Ukrainian]
- Poltava, L. (1966).** *Semen Yakerson z Ukrainy [Semyon Yakerson from Ukraine]*. Vashynhton. 1966. URL: <http://poetyka.uazone.net/default/pages.phtml?place=poltava&page=poltava24> (data zvernennia 06.02.2023 r.).
- RHVYA** – Rossyiskyi hosudarstvennyi voenno-ystorycheskyi arkhiv [Russian State Military Historical Archive]. [in Russian]
- Skydan, M. (1936).** Shliakh I-ho Halytskoho Korpusu v pokhodi na Kyiv [The path of the First Galician Corps in the campaign for Kyiv]. *Litopys «Chervonoï Kalyny»*. Lviv. 1936. Ch. 3. S. 14–19. [in Ukrainian]
- TsDAVO Ukrainy** – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchikh orhaniv vldy Ukrainy [Central State Archive of Supreme Authorities of Ukraine]. [in Ukrainian]
- Tynchenko, Ya. (2009).** *Ukrainski zbroini syly berezen 1917 r. – lystopad 1918 r. (orhanizatsiia, chyselnist, boiovi dii): naukove vydannia [Ukrainian Armed Forces March 1917 – November 1918 (organization, number, combat actions): a scientific publication]*. Kyiv: Tempora, 2009. 480 s. [in Ukrainian]
- Tynchenko, Ya. (2014).** *Pid zirkoïu Davyda. Yevreiski natsionalni formuvannia v Ukraini v 1917–1920 rokakh [Under the Star of David. Jewish National Formations in Ukraine in 1917–1920]*. Kyiv: Tempora, 2014. 168 s. [in Ukrainian]
- Ukrainska radianska entsyklopediia (1963).** *Ukrainska radianska entsyklopediia [Ukrainian Soviet encyclopedia]*. T. 13. Svitliakovy-Spodumen. Kyiv: AN URSS. Holovna redaktsiia URE, 1963. 563 s. [in Ukrainian]

Статтю надіслано до редколегії 15.03.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 30.05.2023 р.

Ігор Якубовський

Київський національний університет архітектури і будівництва
кандидат архітектури, доцент (Україна)
e-mail: yakubovskiy.iv@knuba.edu.ua
ORCID : <https://orcid.org/0000-0001-9986-6469>
ResearcherID Web of Science: ABF-8716-2021

**Поведінкові стратегії уповноважених Прилуцького району доби
Голодомору 1932–1933 рр. на шпальтах «Правди Прилуччини»**

Анотація. *Мета дослідження* полягає у з'ясуванні особливостей висвітлення на сторінках районної газети «Правда Прилуччини» поведінкових стратегій уповноважених під час Голодомору 1932–1933 рр. **Методологія дослідження** передбачає поєднання спеціально-історичних методів пізнання: джерелознавчого, порівняльного контекстуального аналізу, структурно-функціонального аналізу. **Наукова новизна статті** полягає насамперед у тому, що проблема життєвого вибору уповноважених вперше розглядається на рівні окремо взятого району. Так само вперше аналізуються інформативні можливості районної газети для з'ясування ключових тенденцій. **Висновки.** «Правда Прилуччини» вміщує інформацію про уповноважених за усім проблемним полем – від списків уповноважених до судових рішень із приводу покарання за пасивний чи активний спротив виконанню розпоряджень влади, спрямованих на розкручування маховика Голодомору. Баланс повідомлень про сприятливі для влади поведінкові стратегії уповноважених та прояви ігнорування її вимог свідчать про те, що значна частина уповноважених у Прилуцькому районі або відкрито не бажала брати участь у хлібозаготівлі, або намагалася непомітно загальмувати формування на селі умов, несумісних із життям. Водночас у влади бракувало реальної фактологічної бази для розміщення інформації про конкретні випадки такої діяльності, якими можна було б збалансувати критику на адресу уповноважених, що не виправдовували сподівань. У газеті життєвий вибір осіб на користь перетворення на безвідмовних виконавців влади відобразився лише в матеріалах, зокрема й судових, розміщених у межах цинічної кампанії проти перекручень так званої «революційної законності». Усе це підштовхує до необхідності каталогізації різних форм спротиву на прикладах інших районів і врешті-решт веде до необхідності скоригувати історіографічні уявлення про реальні тенденції в середовищі уповноважених.

Ключові слова: уповноважені, Прилуцький район, Голодомор, «Правда Прилуччини», життєвий вибір.

Постановка проблеми. Поведінкові стратегії конкретних уповноважених відіграли непересічну роль у формуванні механізму Голодомору 1932–1933 рр., адже система уповноважених була його центральною ланкою. Від дій уповноважених, призначених на республіканському, обласному, районному, сільському рівнях часто прямо залежала реалізація стратегій влади і, зрештою, як ступінь ураження голодом, так і смертність в українському селі. Відтак докладне з'ясування цього питання є актуальним дослідницьким завданням, особливо з огляду на те, що зусилля дослідників досі концентрувалися на концептуальних питаннях діяльності інституту уповноважених без заглиблення в низові ситуації. Важливо підійти до проблеми крізь призму дослідження в розрізі окремого району, що дасть змогу на підставі аналізу низових практик визначити закономірності життєвого вибору уповноважених різних рівнів. Сукупність подібних досліджень, врахування широкої палітри випадків, створить надійне підґрунтя для якісних узагальнень. Водночас найповніший емпіричний матеріал містять районні газети, які за своїм призначенням постійно відстежували найменші події районного масштабу. У статті зроблено спробу розглянути питання на прикладі відображення у районній газеті діяльності уповноважених у Прилуцькому районі Чернігівщини.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Поведінкові стратегії уповноважених Прилуцького району досі не були предметом спеціального дослідження. Так само не аналізувалася під таким кутом «Правда Прилуччини». Наявність двох дисертаційних досліджень (Стасюк а, 2021; Фільваркова, 2013) та окремої монографії (Стасюк б, 2021) не заповнило прогалину і в питанні щодо інформаційного потенціалу районної преси як джерела для дослідження інституту уповноважених. Проте слід констатувати появу дослідницького інтересу до районної преси Чернігівщини, у межах якого оприлюднено окремі цінні спостереження щодо

.....
деяких уповноважених (Лисенко, 2012, с. 54–56; Старовойт, Лук'янець, 2020, с. 269). Усе це підвищує необхідність звернення до відповідної тематики.

Мета статті полягає у з'ясуванні специфіки відображення на шпальтах районної газети «Правда Прилуччини» поведінкових стратегій уповноважених доби Голодомору 1932–1933 рр.

Виклад основного матеріалу. Як уже доводилося писати (Якубовський, 2022), інформаційний потенціал районних газет щодо відображення механізму Голодомору визначався тим, що вони не тільки виконували ідеологічну функцію, а й були елементом виконання політично-господарських кампаній. Не стала винятком і проблематика діяльності уповноважених. Газети мусили не просто висвітлювати її. Вони підтримували ідеологічний баланс між позитивами, які слід було пропагувати, та негативами, що підлягали викриттю та покаранню причетних. Відтак створювалися передумови для появи на шпальтах газет широкої палітри повідомлень. Водночас параметри представлення вигідних для влади проявів слугують джерелом прихованої інформації про ключові тенденції поведінкових стратегій уповноважених різних рівнів.

Прилуцька районна газета «Правда Прилуччини» подібно до іншої місцевої преси Чернігівщини насичена матеріалами, пов'язаними з функціонуванням інституту уповноважених. Інформація тут дотикає увесь спектр – від призначення уповноважених, їхнього персонального складу до судових вироків.

Насамперед варто зауважити про публікацію на шпальтах газети чотирьох списків уповноважених, що бувало доволі нечасто, адже лише незначна кількість місцевої преси Чернігівщини розміщували документи подібного різновиду (Якубовський, 2022). Перший список охоплює кушових уповноважених для організації сівби 1932 р. і нараховує 7 душ, закріплених за певними селами. Зазначаються лише прізвища осіб, що звужує інформаційні можливості, вимагаючи залучення інших матеріалів газет (Список а, 1932, с. 1). Другий список, опублікований 17 листопада 1932 р., подає уповноважених райкому КП(б)У, додатково призначених для хлібозаготівлі. Нараховує 37 прізвищ із зазначенням сіл (Список б, 1932, с. 1). Список уповноважених на сівбу (весна 1933 р.) опубліковано за аналогічним стандартом щодо ідентифікації осіб: подано лише прізвища. До того ж не зазначено навіть сіл, куди ту чи іншу особу було призначено (Список с, 1933, с. 1). Набагато інформативнішим є список уповноважених райкому КП(б)У, яких залишали для роботи в колгоспних партійних організаціях на весняну сівбу 1933 р. Документ охоплює вже 31 особу із зазначенням імені, прізвища або ініціалів та основної посади. Крім того, вказано, що дві особи були уповноважені ЦК КП(б)У (Список d, 1933, с. 1). Зрештою, у тих випадках, коли посада, на яку призначали уповноважених, була зайнята іншою людиною, наголошувалося на тому, на яку роботу переводили останню.

З останнього списку видно, що основний контингент уповноважених, якими планували зміцнити партійні організації на селах, формували представники районної партійної та господарської номенклатури. До всього рекрутували не тільки з середньої ланки, але і з вищих посадовців. Зокрема, навіть секретар райвиконкому Іван Гринь був призначений секретарем парторганізації у с. Переволочна, а завідувач міжрайбази облспоживспілки Ст. Пав. Семешко – у с. Мамаївку тех. парторгом, заступник голови РСС В'ячеслав Макаров – у с. Канівщину на посаду голови групи кандидатів у члени партії. Не оминули і керівників-освітян. Серед уповноважених – директори десятирічки та медичного технікуму, викладач сільськогосподарського технікуму (Список с, 1933, с. 1). Порівняння списку зі списком уповноважених на сівбу показує, що 11 осіб записані в обох: Фрідкін, Вовк, Бацман, Войтенко, Шолудько, Каменецький, Шапіро, Льодін, Москаленко, Семешко, Шрайберг. Відповідно решта була призначена ще раніше, оскільки, як зазначено у списку, їх залишали в селах для подальшої роботи.

Загалом газета не дає підстав для цілкового з'ясування контингенту уповноважених навіть районного рівня. Однак вона створює можливості для визначення значної їхньої кількості шляхом каталогізації згадок про різних осіб у контексті матеріалів про безпосередню діяльність у селах. Зокрема, в одному лише номері за 8 січня 1932 р. уміщено рапорти про часткове виконання хлібозаготівельних планів, підписані уповноваженими одразу з п'яти сіл (Рапортуємо, 1932, с. 1).

«Правда Прилуччини» розлого оповідає про завдання, які влада ставила перед уповноваженими. І ці завдання далеко виходять за межі безпосередньо хлібозаготівлі та сівби. По суті уповноважені призначалися відповідальними за увесь комплекс ідеологічних процедур та господарських робіт. Так, постанова Прилуцького райкому КП(б)У та райвиконкому від 1–2 січня 1932 р. вимагала від уповноважених райвиконкому широко застосовувати стінні газети (Постанова а, 1932, с. 1). 9 серпня 1932 р. газета надрукувала постанову бюро райкому партії, яка зобов'язувала уповноважених пильно стежити за авансуванням колгоспників та за виконанням заборони «надмірного» виділення зерна на громадське харчування (Постанова б, 1932, с. 1). А 25 серпня чергова постанова вимагала від уповноважених районної ланки

забезпечити ухвалення в селах хлібозаготівельних планів протягом 5 днів та розгорнути масово-політичну роботу, щоб заготівлі закінчити до 15 жовтня одноосібникам, та до 1 вересня твердоздавцями. Крім того, уповноважені мали простежити щодо запровадження 18-ти годинної роботи всіх молотарок (Постанова с, 1932, с. 1).

Частина вимог, конкретизуючи завдання для уповноважених, проливає додаткове світло на суть стратегій влади з організації Голодомору, відтінюючи як намір, так і курс на отримання якомога повнішої інформації про реальну ситуацію на селі. Приміром, згадана вище постанова Прилуцького райкому КП(б)У та райвиконкому від 1–2 січня 1932 р. вимагала від сільських парторганізацій, голів сільрад та уповноважених райкому КП(б)У «щоденно подавати звірки про відвантаженому хлібу» (Постанова а, 1932, с. 1). З огляду на той факт, що надалі стан продовольчого забезпечення на селі лише невпинно погіршувався, і в багатьох районах навесні виник штучний голод, таке завдання видає намір влади тримати руку на пульсі подій з метою досягнення саме вказаного результату. Інакше було б ужито заходів з припинення надмірного вилучення хліба.

12 січня 1932 р. редакційна стаття газети наголошувала: «Бюро РПК востаннє попередило всіх уповноважених РПК та секретарів парторганізацій, що коли наступної п'ятиденки не буде вирішального зрушення в хлібозаготівлі по селах, бюро примушене буде поставити питання про виключення їх із лав партії» (Редакційна а, 1932, с. 1). 2 січня 1933 р. газета помістила постанову райкому КП(б)У від 28 грудня 1932 р., де від уповноважених вимагали застосовувати репресії (Постанова d, 1933, с. 2). 20 січня 1933 р., на піку вилучення у селян всього їстівного, районна газета надрукувала постанову райкому КП(б)У, один із пунктів якого вимагав від уповноважених райкому в селах Малківка, Борашна, Ковтунівка, Канівщина, Полонки, Полова, Мамаївка, Мазок, де упродовж 5-ти днів нічого не заготовили, добитися протягом 2–3 діб зламу (Постанова е, 1933, с. 2).

Аналіз публікацій про конкретні практики уповноважених засвідчує, що переважна більшість повідомлень стосувалася негативних для влади проявів, що дуже показово. Серед пропагованих районною газетою досягнень уповноважених жодне (!) не описує конкретної роботи. Усе звелось до публікації рапортів про виконання хлібозаготівельних планів та завершення сівби, здебільшого підписаних головою колгоспу чи сільради та уповноваженим.

Іншим джерелом інформації про позитивний для влади життєвий вибір уповноважених є показові претензії в межах кампанії проти нібито перекручення партійної лінії при забезпеченні виконання хлібозаготівельного плану. «Правда Прилуччини», як і решта районних газет Чернігівщини, у травні-липні 1932 р. дала кілька хвиль інформації щодо невмотивованого застосування репресій. У відповідних матеріалах «засвітилися» й особливо ревниві уповноважені районного рівня. Так, на початку січня 1932 р. на засіданні Яблунівської оперативної трійки вирішили притягнути до відповідальності за «праві закрути» місцевих уповноважених 4–6 кутків (Постанова f, 1932, с. 2). Це значить, що й на інших кутках Яблунівського хутору уповноважені поводитися не менш зятято. 23 травня 1932 р. газета передрукувала постанову Харківського обкому КП(б)У «Про Прилуцький район», на позір присвячену засудженню практики насильницького вилучення зерна. Головними винуватцями зробили саме уповноважених. Уже перший пункт постанови проголошував, що «під час хлібозаготівель в селах Яблунівка, Сергіївка, Малківка, Старо-Тарнавщина, Рудівка, Мамаївка були масові випадки грубого перекручення та антирадянські злочини від окремих уповноважених – знущання над трудящими, побої, масове виселення бідняків та середняків, арешти, привласнення майна». За це були позбавлені посад низка представників вищої районної ланки – секретарів райкомів партії та комсомолу Н. М. Журка, Насеннікова, голову райвиконкому Тоцького. До того ж перші двоє самі виконували роль уповноважених (Про, 1932, с. 1). А 12 липня газета помістила рішення суду. Н. М. Журку інкримінувалося, що він знущався над окремими селянами, пиячив, потурав «закрутництву» верхівки села, брав до власного вжитку відібрані від селян продукти, провадив повальні обшуки. Отримав за це 2 роки ув'язнення. Сільські уповноважені Бондаренко та Варченко за знущання над селянами були засуджені відповідно до двох і трьох років позбавлення волі (Вирок, 1932, с. 1).

Переважна більшість матеріалів газети про уповноважених написані під знаком незадоволення їхньою діяльністю з виконання нереальних хлібозаготівельних планів. Частина повідомлень не дає однозначної впевненості в тому, що зрив планів пов'язаний зі свідомим спротивом, прихованим під личиною безгосподарності та невміння реалізувати задумане, можливо уповноважені були згодні з вимогами влади, але не мали необхідних умінь для якісно їхнього виконання. Однак велика кількість заміток безальтернативно засвідчують свідомий вибір уповноважених спустити на гальмах процес надмірного викачування хліба.

У першому випадку маємо справу як з безособовою, так і персоніфікованою загальною критикою уповноважених за неналежне виконання покладених обов'язків. Так, 8 січня 1932 року «Правда Прилуччини» в редакційній статті звинувачувала уповноважених райкому КП(б) у тому,

.....
що вони «не мобілізували маси боротися за хліб та проти глитаїв». Під критику потрапили уповноважені в селах Білошапки, Дубовий-Гай, Високе, Канівщина, Красляни, Крутоярівка, Ладин, Маціївка, Мільки, Нова-Гребля, Переволочна, Полонки, Рудівка та Сергіївка (Редакційна b, 1932, с. 1). 17 січня редакційна стаття наголошувала, що «уповноважені та організації Сергіївки з інших сіл не розгортають масово-політичної роботи, не борються з глитаєм, зривають директиви» (Редакційна c, 1932, с. 1). 27 січня дісталася уповноваженому по Канівській сільраді Редькіну за те, що «самодемобілізувався» (Редакційна d, 1932, с. 1). 5 лютого газета писала, що уповноважені райкому КП(б)У та сільських рад у Дідівській, Малківській, Переволочанській сільрадах не організують заготівлі олійних культур (Редакційна e, 1932, с. 1). 12 лютого у редакційній статті знову звучали закиди на адресу уповноважених у Сергіївці, Голубівці, Рудівці, Канівщині, Ковтунівці, Мамаївці. Цього разу їм інкримінували демобілізацію та припинення хлібозаготівлі серед одноосібників (Редакційна f, 1932, с.1). 15 лютого районна газета писала, що в Переволочній та Новій Тарнавщині уповноважені райкому КП(б)У «розгубилися і перетворилися на глитайську агентуру» (Редакційна g, 1932, с. 1). Аналогічне звинувачення через два дні висунуто уповноваженим райкому Сендерову та Чуйку (У Новій, 1932, с. 1). 9 грудня газета надрукувала постанову райкому КП(б)У, яка констатувала, що уповноважені райкому «не налагодили оперативного керівництва заготівлями по одноосібникам» (Постанова g, 1932, с. 2). 23 грудня в редакційній статті зазначалося, що уповноважені різних рівнів виявляють нерішучість, у Голубівці, Івківцях, майже не стягають штрафів (Редакційна h, 1932, с. 1).

Після початку весняної посівної 1932 р. звинувачення на адресу уповноважених полинули за незабезпечення запланованих темпів сівби. Наприклад, 24 березня знову під шквал критики потрапили уповноважені по Сергіївській, Ковтунівській, Канівщинській, Яблунівській сільрадах. Їм закидали, що «не виконують настанов РПК, не розгортають масової роботи, формально залучають актив, не організували роботу на кутках» (Редакційна j, 1932, с. 1).

Серед форм відкритого спротиву одна з найпоширеніших полягала у відмові уповноважених виїжджати в місце призначення та в самовільному залишенні села. Опосередковано про загрозливість ситуації для влади свідчить поява у районних постановках пункту про заборону уповноваженим виїжджати із сіл без дозволу, а також нагадування про це в редакційних статтях. Зокрема, 8 січня 1932 р. передовиця констатує наявність тих, хто відмовився їхати до сіл, та повідомляє, що керівника кінської бази Бузюна за це виключили з партії, наголошує, що уповноважені «не можуть покидати села без дозволу оперативної трійки» (Редакційна b, 1932, с. 1). 20 січня у редакційній статті писалося, що завідувача контори сільськогосподарського постачання Основіна виключено з партії за ігнорування директив бюро райкому КП(б)У про виїзд на село (Редакційна i, 1932, с. 1). Надрукована в газеті 5 червня 1932 р. постанова бюро райкому партії виносила догани за виїзди з села без дозволу уповноваженому по Малківській сільраді Малію та по Заїзькій сільраді – Вавришуку та Вдовенку (Постанова h, 1932, с. 1).

Під час хлібозаготівельної кампанії 1932–1933 рр. «Правда Прилуччини» продовжила фіксувати у середовищі уповноважених спротив щодо самої присутності у селі. 26 жовтня на шпальтах газети розміщена постанова Прилуцького райкому ЛКСМУ, де зазначалося, що не виїхали на село як уповноважені райкому – Гафт, Ганзбург, Байкін, Луговець, Магіт, Боревський. До всього ж перші троє аналогічно поводитися і в минулому (Постанова k, 1932, с. 1). 19 листопада газета писала про неприбуття до сіл Мільки та Рудівка уповноважених райкому КП(б)У Маліза та Онищенко (Постанова l, 1932, с. 1), а 3 грудня про самовільний виїзд із села Валки уповноваженого Гриня (Постанова m, 1932, с. 1).

Про невітшний для влади стан справ свідчить той факт, що 23 січня 1933 р. Чернігівський обком ЛКСМУ мусив ухвалювати навіть персоніфіковану постанову «Про тов. Супоницького – члена ЛКСМУ Прилуцької організації». Уповноважений облбюро ЛКСМУ дезертирував із с. Переволочної (Про тов., 1933, с. 1). А 1 травня газета видрукувала постанову райкому КП(б)У, яка виносила догани двом уповноваженим за самовільний виїзд із сіл, а також вкотре забороняла подібні дії для інших (Постанова n, 1933, с. 1).

Траплялися випадки відкритої відмови від участі у хлібозаготівлях. Зокрема, уповноважений по хутору Яблунівському Давиденко мотивував своє небажання тим, що не може виявити «глитаїв» через свою малописьменність (Редакційна f, 1932, с. 1). Помічені були уповноважені і в переховуванні зерна одноосібників. До такого способу запобігти надмірному вилученню вдавалися уповноважені, рекрутовані з сільських мешканців. У Ново-Гребельській сільраді член сільради, кандидат у члени партії, уповноважений райзаготконтори Карпо Лутаєнко «переховує глитайське майно та хліб» (Редакційна l, 1932, с. 1). У с. Івківці уповноважений сільради Кизим переховував зерно одноосібника Семена Черепа та не дав буксирній бригаді відібрати цей хліб (Редакційна m, 1932, с. 1). Крім того, виявлено випадок,

коли уповноважені сільрад допомагали голові колгоспу подавати в район занижені дані про залишки зерна (Редакційна d, 1932, с. 1).

Влітку-восени 1932 р. районна газета фіксує серед уповноважених настрої з приводу нереальності планів хлібозаготівлі. Повідомлялося, що уповноважений Маціївської сільради Степаненко «зриває збори одноосібників і підбурює не приймати план» (Редакційна n, 1932, с.1). 2 січня 1933 р. у газеті написали, що в с. Рудівка уповноважений Зорохович заявляв про брак хліба, щоб виконати план (Розгромити, 1933, с.2). Спорідненими з цими заявами були висловлювання про нереальність на тлі надмірного вилучення зерна засипати насіннєві фонди під весняну посівну 1932 р. Так, 24 березня газета повідомляла, що уповноважений на хуторі Стасівщина, член сільради Давиденко «проливає крокодилячі сльози» щодо мобілізації посівфонду» (Редакційна j, 1932, с.1).

Покарання для уповноважених – часта інформація у районній газеті. Уже 20 січня 1932 р. газета виносила сувору догану уповноваженим у Подищанській та Крутоярівській сільрадах, відповідно Лазутіну та Яценкові за затримку з виконанням хлібозаготівельного плану (Редакційна k, 1932, с. 1). У цьому ж номері йшлося про те, що уповноважених із 6-ти сіл буде притягнуто до кримінальної відповідальності (Редакційна k, 1932: 1). 18 квітня газета повідомляла про позбавлення посад у районі уповноважених Заготзерна по Івківській, Рудівській сільрадах, М. Лещенка та Джевагу, за невиконання плану контрактації ярих зернових в одноосібників. А уповноваженим Заїзької (І. Мотрич), Дідівської (В. Комуниченко) та Лапинської (І. Котеленець) сільрад винесено догани (Редакційна o, 1932, с. 1).

Під час хлібозаготівельної кампанії 1932–1933 рр. публікації в «Правді Прилуччини» показували, що процес покарання уповноважених лише наростав. Уже 29 серпня газета повідомляла, що за провал з доведенням твердих завдань по Новогребельській сільраді та організацією хлібозаготівлі уповноваженому райкому Льодіну винесено сувору догану та переведено на низову роботу (Постанова o, 1932, с. 1). 19 листопада газета друкувала постанову райкому КП(б)У, крім іншого, йшлося про виключення з партії уповноважених райкому в селах Мільки (Вовк), Яблунівці (Мекленбург), Рудівці (Онищенко) (Резолюція, 1932, с. 1).

Зрештою, газета наводить випадки зловживань уповноваженими різного рівня. Так, уповноважений на хутір Заудаївський Давиденко розбазарює колгоспне майно, спродує коней, використовує колгоспників на власній роботі, на обробітку своєї не усупільненої землі (Редакційна n, 1932: 1). Уповноважений Заготзерна Панахид возив собі з колгоспу жито (Дезорганізаторів, 1932, с. 1). Уповноважений сільради на хуторі Бердівщина Т. Пашук брав собі додому копи з поля та користувався конем (Розкрадників, 1932, с. 1).

Висновки. Прилуцька районна газета «Шлях Прилуччини» активно публікувала матеріали про уповноважених з ухилом на діяльність уповноважених районного рівня. Прикметно, що переважна більшість повідомлень стосувалася негативних для влади поведінкових стратегій уповноважених. У влади бракувало реальної джерельної бази для інформації про конкретні випадки самовідданої діяльності, якими можна було б збалансувати критику на адресу недолугих уповноважених. Тож у газеті життєвий вибір на користь перетворення на безвідмовних виконавців влади відобразився лише в матеріалах, зокрема й судових, розміщених у рамках цинічної кампанії проти перекручень так званої «революційної законності». Подібні матеріали тонуть у тих повідомленнях, на підставі чого видно, що значна частина уповноважених у Прилуцькому районі або відкрито не бажала брати участь у хлібозаготівлі, або намагалася непомітно загальмувати розкручування маховика Голодомору. Це підштовхує до необхідності каталогізації різних форм спротиву на прикладах інших районів і призведе до необхідності скоригувати історіографічні уявлення про реальні тенденції в середовищі уповноважених.

Подяка. Висловлюю щирі вдячності працівникам бібліотек за сприяння в опрацюванні джерел.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження, авторства та публікації цієї статті.

Джерела та література:

Вирок (1932). Вирок у Яблунській справі. *Правда Прилуччини*. № 79. 12 липня. 1.

Дезорганізаторів (1932). Дезорганізаторів хлібозаготівлі до суворої кари. *Правда Прилуччини*. № 99. 2 вересня. 1.

Лисенко, О. (2012). Сільські активісти: формування соціальної групи, типи поведінки та методи роботи. Упорядн. О. Коваленко, Р. Подкур, В. Васильєв, О. Лисенко (упорядн.) *Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори»*. 1928–1938. Чернігів. С. 40–62.

-
- Постанова а** (1932). Постанова РПК та пленуму РВК від 1–2 січня 1932 р. *Правда Прилуччини. №1. 3 січня. 1.*
- Постанова б** (1932). Постанова бюро РПК. *Правда Прилуччини. № 90. 9 серпня. 1.*
- Постанова с** (1932). Постанова бюро РПК з 25. VIII. *Правда Прилуччини. № 97. 29 серпня. 1.*
- Постанова d** (1933). Постанова бюро РПК з 28. XII. *Правда Прилуччини. № 1. 2 січня. 2.*
- Постанова е** (1933). Постанова бюро Прилуцького РПК з 20 січня 1933 р. *Правда Прилуччини. № 7. 22 січня. 2.*
- Постанова f** (1932). Постанова Яблунівської опертрійки. *Правда Прилуччини. № 4. 10 січня. 2.*
- Постанова g** (1932). Постанова бюро РПК з 6. XII. *Правда Прилуччини. № 139. 9 грудня. 2.*
- Постанова h** (1932). Постанова бюро РПК з 6. XII. *Правда Прилуччини. № 60. 5 червня. 1.*
- Постанова k** (1932). Постанова райкому ЛКСМУ з 22. X. *Правда Прилуччини. № 120. 26 жовтня. 1.*
- Постанова l** (1932). Постанова президії Прилуцького райвиконкому 17. XI. *Правда Прилуччини. № 131. 19 листопада. 1.*
- Постанова m** (1932). Постанова президії Прилуцького райвиконкому 30. XI. *Правда Прилуччини. № 137. 3 грудня. 1.*
- Постанова n** (1932). Постанова бюро Прилуцького РПК від 27. 4. *Правда Прилуччини. № 137. 3 грудня. 1.*
- Постанова о** (1932). Постанова бюро РПК від 25.VIII. *Правда Прилуччини. № 97. 29 серпня. 1.*
- Про** (1933). Про Прилуцький район. *Правда Прилуччини. № 54. 28 травня. 1.*
- Про тов.** (1933). Про тов. Супоницького – члена ЛКСМУ Прилуцької організації. *Правда Прилуччини. № 9. 28 січня 1.*
- Рапортуємо** (1932). Рапортуємо червоними хлібними валками. *Правда Прилуччини. № 3. 8 січня. 1.*
- Редакційна б** (1932). Редакційна стаття. *Правда Прилуччини. № 3. 8 січня. 1.*
- Редакційна с** (1932). Редакційна стаття. *Правда Прилуччини. № 7. 17 січня. 1.*
- Редакційна d** (1932). Редакційна стаття. *Правда Прилуччини. № 11. 27 січня. 1.*
- Редакційна е** (1932). Редакційна стаття. *Правда Прилуччини. № 14. 5 лютого. 1.*
- Редакційна f** (1932). Редакційна стаття. *Правда Прилуччини. № 17. 12 лютого. 1.*
- Редакційна g** (1932). Редакційна стаття. *Правда Прилуччини. № 18. 15 лютого. 1.*
- Редакційна h** (1932). Редакційна стаття. *Правда Прилуччини. № 144. 23 грудня. 1.*
- Редакційна j** (1932). Редакційна стаття. *Правда Прилуччини. № 31. 24 березня. 1.*
- Редакційна k** (1932). Редакційна стаття. *Правда Прилуччини. № 8. 20 січня. 1.*
- Редакційна l** (1932). Редакційна стаття. *Правда Прилуччини. № 19. 17 лютого. 1.*
- Редакційна m** (1932). Редакційна стаття. *Правда Прилуччини. № 24. 29 лютого. 1.*
- Редакційна n** (1932). Редакційна стаття. *Правда Прилуччини. № 115. 6 жовтня. 1.*
- Редакційна о** (1932). Редакційна стаття. *Правда Прилуччини. № 42. 18 квітня. 1.*
- Редакційна а** (1932). Редакційна стаття. *Правда Прилуччини. № 5. 12 січня. 1.*
- Резолюція** (1932). Резолюція бюро РПК з 17. XI. *Правда Прилуччини. № 131. 19 листопада. 1.*
- Розгромити** (1933). Розгромити куркульських саботажників. *Правда Прилуччини. № 1. 2 січня. 2.*
- Розкрадників** (1932). Розкрадників покарано. *Правда Прилуччини. № 106. 20 вересня. 1.*
- Список а** (1933). Список уповноважених для керування сівбою. *Правда Прилуччини. № 61. 8 червня. 1.*
- Список б** (1932). Список уповноважених РПК по селах району. *Правда Прилуччини. № 129. 17 листопада. 1.*
- Список d** (1933). Список РПК, яких залишено на роботі в колгоспних партійних організаціях. *Правда Прилуччини. № 46. 14 травня. 1.*
- Список с** (1933). Список уповноважених РПК на села в справі організації й проведення весняної сівби. *Правда Прилуччини. № 29. 30 березня. 1.*
- Старовойт, С., Лук'янець, К.** (2020). «Чорні дошки» – репресивна складова Голодомору на сторінках української регіональної преси *Рукописна та книжкова спадщина України*. Київ: НБУ імені В. Вернадського. Вип. 26. С. 258–275. DOI: <https://doi.org/10.15407/rksu.26.258>
- Стасюк О. О.** (2021). *Становлення, формування, діяльність тоталітарної інституції уповноважених в УСРР в роки Голодомору-геноциду: монографія*. Переяслав: Домбровська Я. М. 356 с.
- Стасюк, О. О.** (2021). *Інститут уповноважених у здійсненні Голодомору-геноциду 1932–1933 років в УСРР. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук зі спеціальності 07.00.01. Історія України*. Переяслав: Університет Григорія Сковороди в Переяславі, 2021. 502 с.
- У Новій** (1932). У Новій греблі занедбали заготівлю серед одноосібників. *Правда Прилуччини. № 19. 17 лютого. 1.*

Фільваркова А. В. (2013). *Інститут уповноважених як інструмент здійснення більшовицької політики в українському селі (1928–1933 рр.)*. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності 07.00.01. Історія України. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. 184 с.

Якубовський І. (2022) Районні газети Київщини та Чернігівщини про персональний склад виконавців Голодомору 1932–1933 рр.: списки уповноважених. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія. Вип. 42. С. 30–38. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2022-42-30-38>

Ihor V. Yakubovsky

Kyiv National University of Construction and Architecture
PhD. (Architecture), Associate Professor (Ukraine)

The Behavioral Strategies of the Commissioners of the Pryluky District During the Holodomor of 1932–1933 in the «Pravda Pryluchchyny»

Abstract. *The article aims to research the informational potential of the «Pravda Pryluchchyny» as a source to the behavioral strategies of commissioners of Pryluky district during the Holodomor of 1932–1933. The research methodology includes the combination of number of historical methods: comparative, source studies, contextual analyses, structural and functional analyses. The scientific novelty. The article is a pioneer research for the problem of the existential choice of the commissioners on the level of some district. Conclusions.* «Pravda Pryluchchyny» contain the information about activity of commissioners related to the all aspects from the lists of commissioners to the court decisions aimed to punish them for active and passive resistance to the Holodomor policy. The balance of the articles about auspicious commissioner's practices for the authority and the keys of ignoring the authority demands show that the great part of the commissioners of the Pryluky district didn't want to take part in the grain procurement or tried to slow the formation on the village the circumstance which were inconsistent with life. At the some time the local authority had no facts which could to balance the critique the destructive behavioral strategies of the commissioners in the district newspaper. «Pravda Pryluchchyny» demonstrated the existential choice of the commissioners directed to the implementation of the authority decisions on the base of the materials regarding the pharisaical campaign against the distortion of «socialist legality». It leads to research the different kind of resistance in another districts and to correct the historiographical notions related to the real trends in among the commissioners.

Key words: commissioners, Pryluky district, Holodomor, «Pravda Pryluchchyny», existential choice.

References:

Dezorganizatoriv (1932). Dezorganizatoriv khlibozahotivli pokarano [Disorganizers of Grain Procurement are Punished]. № 99. 2 September. 1. [in Ukrainian].

Filvarkova A. V. (2013). *Institute of Commissioners as an Instrument of Bolshevik Policy in the Ukrainian Village (1928–1933 pp.)*. The thesis for a scientific degree of the doctor of historical sciences on a specialty 07.00.01 History of Ukraine. Kyiv: Taras Shevchenko Kyiv National University. 184 p. [in Ukrainian].

Lysenko, O. (2012). Silski aktyvisty: formuvannya hrupy, typu povedinky ta metody roboty. Kovalenko, O., Podkur, R., Vasylev, V., Lysenko, O. (eds.). *Nastroi ta povedinka naseleння Chernihivshchyny v umovakh stalinskoi revoliutsii zhory 1928–1938. Zbirnyk dokumentiv* [Moods and behavior of population of Chernihiv region during Stalin's revolution. 1928–1938. Collection of documents]. *Chernihiv*, 40–62. [in Ukrainian].

Postanova a (1932) Postanova RPK ta plenumu RPK vid 1-2 sichnia 1932 r. [Resolution of District Committee of Party and Plenum District Committee of Party on January 1–2, 1932]. *Pravda Pryluchchyny*. № 1. 3 January. 1. [in Ukrainian].

Postanova b (1932). Postanova bura RPK [Resolution of District Bureau of Party]. *Pravda Pryluchchyny*. № 90. 9 August. 1. [in Ukrainian].

Postanova c (1932). Postanova bura RPK z 25. VIII [Resolution of District Bureau of Party of August 25]. *Pravda Pryluchchyny*. № 97. 29 August. 1. [in Ukrainian].

Postanova d (1933). Postanova bura RPK z 28. XII [Resolution of District Bureau of Party of December 28]. *Pravda Pryluchchyny*. № 1. 2 January. 2. [in Ukrainian].

Postanova e (1933). Postanova Prylutskohoho bura RPK z 20 sichnia 1933r. [Resolution of Pryluky District Bureau of Party of January 20, 1933]. *Pravda Pryluchchyny*. № 7. 22 January. 2. [in Ukrainian].

-
- Postanova f** (1932). Postaniva Jablunivskoi opertrijky [Resolution of Jablunivka "third court"]. *Pravda Pryluchchyny. № 4. 10 January. 2.* [in Ukrainian].
- Postanova g** (1932). Postanova bura RPK з 6. XII [Resolution of District Bureau of Party of December 6]. *Pravda Pryluchchyny. № 139. 9 December. 2.* [in Ukrainian].
- Postanova h** (1932). Postanova bura RPK [Resolution of District Bureau of Party]. *Pravda Pryluchchyny. № 60. 5 June. 1.* [in Ukrainian].
- Postanova k** (1932). Postanova raykomu LKSMU z 22. X [Resolution of District Comsomol Committee of Ukraine of October 22]. *Pravda Pryluchchyny. № 120. 26 October. 1.* [in Ukrainian].
- Postanova l** (1932). Postanova Prezudii Prylutskoho rayvykonkomu 17. XI [Resolution of Presidium of Pryluky District Committee of 17 November]. *Pravda Pryluchchyny. № 131. 19 November. 1.* [in Ukrainian].
- Postanova m** (1932). Postanova Prezudii Prylutskoho rayvykonkomu 30. XI [Resolution of Presidium of Pryluky District Committee of November 30]. *Pravda Pryluchchyny. № 137. 3 December. 1.* [in Ukrainian].
- Postanova n** (1932). Postanova bura Prylutskoho RPK від 27. 4 [Resolution of District Bureau of Party of April 27]. *Pravda Pryluchchyny. № 137. 3 December. 1.* [in Ukrainian].
- Postanova o** (1932). Postanova bura RPK від 25.VIII [Resolution of District Bureau of Party of August 25]. *Pravda Pryluchchyny. № 97. 29 August. 1.* [in Ukrainian].
- Pro** (1933). Pro Prylutskyi rayon [About Prylyku District]. *Pravda Pryluchchyny. № 54. 28 May. 1.* [in Ukrainian].
- Pro tov.** (1933). Pro tov. Suponytskoho – chlena LKSMU Prylutskoi orhanizatsii [About Suponytsky Member of Pryluky District Comsomol Committee of Ukraine] *Pravda Pryluchchyny. № 9. 28 January. 1.* [in Ukrainian].
- Raportuyemo** (1932). Raportuyemo chervonymy khlibnymy valkamy [We Report by Red Bread Drays]. *Pravda Pryluchchyny. № 3. 8 January. 1.* [in Ukrainian].
- Redaktsiyna b** (1932). Redaktsiyna Stattya [Editor article]. *Pravda Pryluchchyny. № 3. 8 January. 1.* [in Ukrainian].
- Redaktsiyna c** (1932). Redaktsiyna Stattya [Editor article]. *Pravda Pryluchchyny. № 7. 17 January. 1.* [in Ukrainian].
- Redaktsiyna d** (1932). Redaktsiyna Stattya [Editor article]. *Pravda Pryluchchyny. № 11. 27 January. 1.* [in Ukrainian].
- Redaktsiyna e** (1932). Redaktsiyna Stattya [Editor article]. *Pravda Pryluchchyny. № 14. 5 February. 1.* [in Ukrainian].
- Redaktsiyna f** (1932). Redaktsiyna Stattya [Editor article]. *Pravda Pryluchchyny. № 17. 12 February. 1.* [in Ukrainian].
- Redaktsiyna g** (1932). Redaktsiyna Stattya [Editor article]. *Pravda Pryluchchyny. № 18. 15 February. 1.* [in Ukrainian].
- Redaktsiyna h** (1932). Redaktsiyna Stattya [Editor article]. *Pravda Pryluchchyny. № 144. 23 December. 1.* [in Ukrainian].
- Redaktsiyna j** (1932). Redaktsiyna Stattya [Editor article]. *Pravda Pryluchchyny. № 31. 24 March. 1.* [in Ukrainian].
- Redaktsiyna k** (1932). Redaktsiyna Stattya [Editor article]. *Pravda Pryluchchyny. № 8. 20 January. 1.* [in Ukrainian].
- Redaktsiyna l** (1932). Redaktsiyna Stattya [Editor article]. *Pravda Pryluchchyny. № 19. 17 February. 1.* [in Ukrainian].
- Redaktsiyna m** (1932). Redaktsiyna Stattya [Editor article]. *Pravda Pryluchchyny. № 24. 29 February. 1.* [in Ukrainian].
- Redaktsiyna n** (1932). Редакційна стаття Redaktsiyna Stattya [Editor article]. *Pravda Pryluchchyny. № 115. 6 October. 1.* [in Ukrainian].
- Redaktsiyna o** (1932). Redaktsiyna Stattya [Editor article]. *Pravda Pryluchchyny. № 42. 18 April. 1.* [in Ukrainian].
- Redaktsiyna a** (1932). Redaktsiyna Stattya [Editor article]. *Pravda Pryluchchyny. № 5. 12 January. 1.* [in Ukrainian].
- Resolutsiya** (1932). Rezolutsiya Biuro RPK z 17. XI [Resolution of District Bureau of Party of 17 November]. *Pravda Pryluchchyny. № 131. 19 November. 1.* [in Ukrainian].
- Rozhromyty** (1933). Rozhromyty kurkul'skykh sabotszhnykiv [To Crush the Farmer-Saboteurs] *Pravda Pryluchchyny. № 1. 2 January. 2.* [in Ukrainian].
- Rozkradnykiv** (1932). Rozkrsadnykiv Pokarano [The Thiefs are Punished]. *Pravda Pryluchchyny. № 106. 20 September. 1.* [in Ukrainian].
- Spysok a** (1933). Spysok Upovnovazhenykh Dla Keruvannya Sivboyu [List of Mandatories for Doing Sowing]. *Pravda Pryluchchyny. № 61. 8 June. 1.* [in Ukrainian].

- Spysok b** (1932). Spysok Upovnovazhenykh RPK Po Selakh Raionu [List of Mandatories of the District Party Committee for Villages of District]. *Pravda Pryluchchyny*. № 129. 17 November. 1. [in Ukrainian].
- Spysok d** (1933). Spysok RPK, yakykh zalysheno na roboti v kolhospnykh partiinykh orhanizatsiyakh [List of the District Party Committee who are Retained to Work in Collective Farms]. *Pravda Pryluchchyny*. № 46. 14 May. 1. [in Ukrainian].
- Spysok c** (1933). Spysok Upovnovazhenykh RPK Na Sela v Spravi Orhanizatsii i Provedennia Vesnianoї Sivby [List of Mandatories of the District Party Committee for doing sowing]. *Pravda Pryluchchyny*. № 29. 30 March. 1. [in Ukrainian].
- Starovoi, S, Lukyanets, K.** (2020). “Chorni doshky” – represyivna skladova Holodomoru na storinkakh ukrainskoi rehionalnoi presy [“Black boards” as repressive component of Holodomor on pages of Ukrainian regional press]. *Rukopysna ta knyzhova spadshchyna Ukrainy – Manuscript and book heritage of Ukraine*. Kyiv: NBU imeni V. Vernadskoho. 26. 258–275. [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.15407/rksu.26.258>
- Stasiuk O. a** (2021). *Incipience, Formation and Doing of the Totalitarian Institution of Commissioner in UkrSSR During Holodomor-Genocide: Monograph* Pereyaslav: Dombrovska Y. M. 356 p. [in Ukrainian].
- Stasiuk O. b**(2021). *Institute of Commissioners of the Holodomor-Genocide of 1932–1933 in the USSR. Qualifying scientific work on the rights of the manuscript*. The thesis for a scientific degree of the doctor of historical sciences on a specialty 07.00.01 History of Ukraine. University of Grigory Skovoroda in Pereyaslav, Pereyaslav, 2021. 502 p. [in Ukrainian].
- U Noviy Hrebli** (1932). U Noviy Hrebli zanedbaly zahotivlu sered odnoosibnykiv [In Nova Hreblya the Grain Procurement Among Farmers are Neglected]. *Pravda Pryluchchyny*. № 19. 17 February. 1. [in Ukrainian].
- Vyrok** (1932). Vyrok u Yablunskij spravi. [Verdict in Yablunka’s Case]. *Pravda Pryluchchyny*. № 79. 12 July. 1. [in Ukrainian].
- Yakubovsky I.** (2022) Rayonni Hazety Kyivshchyny ta Chernihivshchyny pro Personalnyi Sklad Vykonavtsiv Holodomoru 1932–1933 rr.: Spysky Upovnovazhenykh [The District Newspapers of Kyivan and Chernihiv Regions About Personal Composition of Holodomor of 1932–1933: Lists of Commissioners]. *Naukovi zapysky Vinnycjkogho derzhavnogho pedaghoghichnogho universytetu imeni Mykhajla Kocjubynsjkogho. Serija: Istorija – Scientific Papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskiy State Pedagogical University. Series: History.. Vyp. 42. C. 30–38*. [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2022-42-30-38>

Статтю надіслано до редколегії 11.03.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 24.05.2023 р.

Тетяна Кузнець

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
доктор історичних наук, професор (Україна)
e-mail: tetiana.kuznets@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9282-110X>
ResearcherID: G-5657-2019

Юлія Присяжнюк

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
здобувачка (Україна)
e-mail: yuliaprusiahzniuk@gmail.com

Корній Генріхович Мікіндо: життя, продовжене в учнях

Анотація. Мета дослідження. У статті зроблено спробу осмислення непересічної особистості як найбільшої цінності земного буття. Інтерес до таких особистостей є вічним, адже кожне нове покоління знаходить у їх діяльності духовні орієнтири, які є надзвичайно важливими для самоствердження людини. Пропонована стаття є спробою укладання життєпису, творчої біографії талановитого митця та педагога Корнія Генріховича Мікіндо (1918–1990), який справив визначальний вплив на сотні своїх учнів, що стали частиною духовної та культурної еліти України. **Методологія** дослідження ґрунтується на використанні загальнонаукових принципів: історизму, об'єктивності, системності у комплексі з такими спеціально-історичними методами як проблемно-хронологічний, описовий, історико-системний, історико-біографічний. **Наукова новизна дослідження** полягає в тому, що комплексно систематизовані відомості біографічного характеру поєднані з матеріалами інтерв'ювання учнів К. Г. Мікіндо. У статті використано фрагменти інтерв'ю з п'ятьма «мікіндовцями» та уманцями, які були знайомі з родиною К. Мікіндо. Це суттєво доповнило життєпис митця та педагога. **Висновки.** Систематизація опублікованої в місцевих уманських газетах інформації про творчу діяльність К. Г. Мікіндо та отриманої у процесі інтерв'ювання його учнів та знайомих членів родини уможливила створення комплексного дослідження творчої біографії талановитого митця та педагога. Завдяки використанню комплексного підходу вдалося створити найповніше на сьогодні історико-біографічне дослідження про талановиту особистість. У процесі підготовки означеної статті виявлено зацікавленість наукової та творчої спільноти України у створенні повного життєпису Корнія Генріховича Мікіндо.

Ключові слова: біографістика, Умань, Уманський район, школа К. Г. Мікіндо, Національна спілка художників України.

Постановка проблеми. Звернення до історико-біографічного дослідження актуалізується зростанням місця й ролі біографічного знання в житті українського суспільства. Як зазначають автори колективної монографії «Історична біографіка в Україні: проблеми, завдання і перспективи розвитку досліджень, видавничої та інформаційної роботи», «історико-біографічна проблематика стала нині одним з першорядних складників соціально значущої інформації, а її поширення та використання – важливою частиною соціально комунікативних процесів, дієвою гуманітарною технологією підтримки інтелектуального й духовного поступу України, розбудови суверенного національного інформаційного простору та його убезпеченості від деструктивних зовнішніх інформаційних впливів та операцій проти нашої держави» (Попик, 2019, с. 9). В останні десятиріччя біографістика стала одним з провідних напрямів вітчизняної гуманітаристики. Вона посідає важливе, тісно пов'язане із серцевиною національного буття, місце в інтелектуальному і духовному житті суспільства. Вона відіграє важливу роль в утвердженні національної свідомості, у процесі політичної консолідації українського суспільства навколо знакових імен.

Сучасний рівень біографічних досліджень відзначається широтою діапазону досліджуваних персоналій, пошуком нових сюжетів, засобів конструювання біографічних наративів. Як зазначає директор Інституту біографічних досліджень НБУ імені В. І. Вернадського В. І. Попик, «усе більше відходять у минуле ілюстрування історії іменами, написання класичних «лінійних» життєписів – від «народився» до «помер». На перший план постає осмислення особистості як найбільшої цінності, з усіма її шуканнями, суперечностями, драматизмом життя. Зростання дослідницького й читацького інтересу до особистості в її

«вічних», надчасових проявах, пошук у досвіді та ідеалах попередніх поколінь нових духовних компонентів, життєво важливих для соціалізації та самоствердження людини, реалізації її творчого потенціалу... стають найбільш характерними ознаками зміни спрямованості біографічних досліджень і їх місця у культурному просторі» (Попик, 2021, с. 13–39).

Наукова спільнота звертається до знакових імен з метою пошуку духовних орієнтирів, з метою утвердження персоналістичного підходу до вивчення минулого та, не в останню чергу, з метою фіксації пам'яті про життєдіяльність непересічних особистостей, яку бережуть їх сучасники та (з розповідей) молодші покоління. Однією з таких персоналій є Корній Генріхович Мікіндо (1918–1990) – талановитий педагог та художник, який відкрив дорогу в життя сотням здібних дітей. Переказують його слова про те, що він, звичайно, виховував з учнів майбутніх митців, але це не було його основною метою. Найголовніше для нього – допомогти їм віднайти у власному серці ростки добра і чесності, проїнятися незборимим бажанням бути людиною упродовж усього життя. А ще він учив любити мистецтво в усіх його проявах. Упродовж 1954–1979 років К. Г. Мікіндо керував художньою студією при будинку культури міста Умань, сотні вихованців якої пішли в життя із посіяними великим учителем в їх душах зернами людяності та жаги до творчості. Він не говорив про любов до природи, до рідного краю, не тратив слів там, де кожна травинка і кожен камінь скажуть самі про себе. Він тільки звертав увагу на витонченість та неперевершеність навколишнього світу природи, а вже любов до неї його учням «навіювали вітри, настояні на травах і польових квітах, на пахучому татар-зіллі, що росте ось поруч на березі річки. І де б потім не були юнаки і дівчата, рідна земля, опоетизована ними в етюдах, буде снитися, даватиме снагу в творчості, не дозволить зчерствіти серцю» (Козицька, 2003). Як талановитий учитель К. Г. Мікіндо не говорив про любов до праці: він власним працелюбством вчив трудитися і в цьому постійному процесі отримувати насолоду. Його учні захоплено розповідають про художню студію і про її керівника, але поки що, на жаль, їх спогади не записані і не забезпечені від руйнівного впливу часу, який підступно вихоплює з пам'яті події, сюжети, як і самих носіїв інформації веде за лінію земного життя.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Деякі інформації про діяльність К. Г. Мікіндо опубліковано в місцевих газетах – «Уманська зоря», «Умань», «Хроніка». Їх автори, а це директорки Уманської картинної галереї Т. Гай, В. Коробань, головна редакторка «Уманської зорі» В. Козицька, співробітники Уманського краєзнавчого музею, послідовник митця М. Школьник, зверталися до пам'яті про К. Г. Мікіндо з нагоди ювілейних дат чи подій з пошанування його праці. З нагоди 85-річчя з дня народження Корнія Генріховича міськрайонна газета «Уманська зоря» від 22 жовтня 2003 р. підготувала тематичну сторінку «К. Г. Мікіндо і його учні – це ціла плеяда в духовності і культурі України». Опубліковано деякі матеріали про учнів великого учителя та враження про влаштовану з нагоди ювілею виставку робіт вихованців художньої студії К. Мікіндо. Своїми спогадами про навчання в студії у соцмережах поділились В. Крижановський та О. Шевчук (Крицький, 2012; Радова, 2013). У 2018 р. В. Коробань з нагоди 100-річчя від дня народження та 65-річчя заснування школи художника опублікувала невеликий буклет на дванадцять аркушів. Тобто усі на сьогодні публікації про К. Г. Мікіндо та його дітище – художню студію в Умані – присвячені пам'ятним датам життя та творчості митця. Повного життєпису Корнія Генріховича Мікіндо ще не створено. Тим часом усі його учні у своїх інтерв'ю авторам статті вказували на необхідність створення повної творчої біографії талановитого педагога та художника.

Метою статті є систематизація біографічних відомостей та спогадів учнів К. Г. Мікіндо для створення творчої біографії талановитої особистості, яка живе в пам'яті сотень наших сучасників, але ще не має належного пошанування та увіковічення на загальнодержавному рівні.

Виклад основного матеріалу. Творча біографія передбачає не тільки інформацію про основні етапи життя особистості, а й осмислення її творчих досягнень. Найбільшим досягненням Корнія Генріховича Мікіндо було формування творчих особистостей. В його учителюванні найбільша майстерність – це непомітність і легкість дотику, що допомагали розкрити те, до чого учень уже прийшов внутрішньо. Своїх учнів він вів шляхом майстерності неспішно, ґрунтовно, крок за кроком вчив зануренню у працю. На питання чи була в нього якась своєрідна методика, система навчання, його вже покійний учень – художник Геннадій Клещар – відповідав ствердно. Він використовував ідеї школи австро-угорського, словенського походження художника Антона Ажбе (1862–1905) та угорського художника Шимона Холлоші (1857–1918), які одночасно працювали в Мюнхені. Але, за словами Г. Клещара, виховував і навчав не тільки учитель, а й створена ним обстановка. «Ми вчилися у друзів, колег, які реально вже так можуть. Це створювало азарт, захопленість, народжувало вібрацію творчості. Щось було там (у студії – авт.) такого, що ми, хлопці, кидали футбол,

.....
намічені зустрічі, поспішали у студію в свій вихідний день. Корній Генріхович вмів викликати це відчуття радісного здивування перед світом. А з цього ж і починається народження митця» (Лященко, 2003). Любов до творчої праці і через неї до навколишнього світу була рушієм діяльності К. Г. Мікіндо. Г. Клещар згадував, що своєрідним рефреном в його роботі став вислів: «Працюйте, працюйте і працюйте. Ніяка паризька академія вас не врятує». Йому було притаманне високоетичне ставлення до праці. «Який працелюб», – в його вустах це звучало як найвища похвала (Лященко, 2003). Він вчив «пропускати» через себе, переживати знайдене, виховував особистість у мистецтві. І, мабуть, квітесенцією значення його ролі у житті кожного «мікіндовця» була та висока етика мистецтва, без причетності до якої митець не може бути митцем. Для К. Мікіндо мистецтво – це постійне самоудосконалення душі.

Уманська школа Корнія Мікіндо стала знаною в Києві та Львові. Його вихованці вступали до будівельних, архітектурних, мистецьких закладів вищої освіти, викладачі яких знали і вирізняли «мікіндовців». За словами Г. Клещара, 54 учні Мікіндо стали професіоналами. Але цим показником не оцінюється роль впливу талановитого учителя на життя сотень його учнів.

Народився Корній Генріхович Мікіндо 23 вересня 1918 року в селі Шукайвода Уманського повіту Київської губернії (зараз Уманський район Черкаської області) (Коробань, 2003). У селі Шукайвода жили його батьки. Це були бідні люди, які наймалися на різну роботу. Його батько – Хинко Антоній – за походженням був австрійцем. Корній Генріхович його не знав. У тому році, коли хлопчик народився, батька не стало. Чому? Ніхто не знає. Із розповідей доньки Корнія Генріховича Ірини відомо, що батька вбили.

До Умані, де упродовж всього свого життя займався культурно-просвітницькою, мистецькою, педагогічною та громадською діяльністю, Корній Генріхович (чому так по-батькові ще доведеться з'ясувати – авт.) переїхав разом із матір'ю ще в дитинстві (Коробань, 2008, с. 3). Його матері Марії, яка залишилась вдовою, важко жилося в селі одній з маленьким сином на руках і вона переїхала з ним до міста Умань у пошуках роботи та кращої долі (Інтерв'ю з В. Коробань від 21.12.2022). На той час, початок ХХ ст., Умань розвивалась як промисловий центр та осередок культури. Будувались нові підприємства, відкривалися нові навчальні та лікувальні заклади. Місто потребувало великої кількості робочої сили, там можна було працевлаштуватись (Уманська міська рада. Електронний ресурс).

У 20-х роках ХХ ст., після приїзду до Умані, мати з сином жила на вулиці Червоногвардійська (зараз вул. Анатолія Слонського) біля школи № 7, у довгих квартирних будиночках барачного типу. Жили дуже бідно. Мати не мала освіти і як простій селянці їй було нереально знайти роботу з хорошою платнею. Вона була гарною темноволосою жінкою, але дуже змученою важкою працею. Жила вона все життя зі своїм сином, який завжди їй допомагав. Марія в Умані важко працювала, винаймалася по людях: прибирала, прала, прасувала, а в період Другої світової війни навіть працювала у німецькій їдальні (Інтерв'ю з В. Коробань від 21.12.2022).

У 1926 році, коли Корнію виповнилося вісім років, він невдало впав, травмував коліно і воно більше не згиналось. З того часу він шкутильгав, завжди ходив з паличкою-тростинкою. Часто запитують: «Чому він зосередився саме на малюванні?». У дитинстві, коли мати йшла на роботу і залишала малолітнього сина вдома, він сідав на підвіконні, витягував хвору ніжку і спостерігав за дітьми, які бігали по подвір'ї та гралися в різні ігри, брав олівець чи вуглинку і замальовував побачене (Інтерв'ю з В. Коробань від 21.12.2022). Навчався Корній в Уманській школі № 2. Тоді його шкільним учителем малювання став відомий художник-педагог, випускник Петербурзької Академії мистецтв Григорій Турчак (Гай, 2000). Він був учителем географії, образотворчого мистецтва та вів шкільний гурток малювання. Побачивши що Корній непогано малює, взяв його до гуртка, у якому хлопчик займався аж до закінчення школи.

У 1937 році Корній Мікіндо вступив на навчання до Одеського державного педагогічного інституту імені К. Д. Ушинського на історичний факультет. Одночасно з навчанням відвідував уроки мистецької спеціальності при Одеському художньому училищі імені М. Б. Грекова (Інтерв'ю з В. Коробань від 21.12.2022). У ті часи популярним було мистецтво, особливо аматорське (спів, танці, малюнки), і Корній Генріхович паралельно з навчанням художньо оформлював вистави Уманського самодіяльного драматичного театру. Знайомлячись із різними художниками, він все більше зацікавлювався мистецтвом і почав виставляти свої роботи. У 1937 році вперше взяв участь у виставці робіт самодіяльних художників у Києві. На сьогодні роботи його не збереглися, лише в Уманській картинній галереї є автопортрет митця. Дата його створення не відома, але цікаво те, що на його зворотньому боці зображений ще й жіночий портрет.

Закінчивши два курси Одеського інституту в 1939 році, Корній Генріхович повернувся до рідного міста. Коли розпочалась Друга світова війна, мобілізація його оминула, адже не

міг воювати на фронті інвалід з дитинства. Але допомагав чим міг: малював в Уманському Будинку культури політичні плакати для фронту та перемоги. У повоєнні роки Корній Генріхович брав активну участь у відродженні культурного життя Уманщини (Коробань, 2008, с. 3.). З 1 серпня 1944 до 1953 року працював в Уманському Міськпромкомбінаті міськпрому начальником художньої майстерні (Справка № 166, 1978).

Але справою його життя і найбільшим досягненням Мікіндо Корнія Генріховича була дитяча ізолюдія при Уманському міському Будинку культури, яка здобула славу в мистецьких колах як одна з кращих провінційних художніх шкіл України. Її керівником Корній Генріхович працював з 7 липня 1954 року (Справка № 3, 1978). Студія образотворчого мистецтва, якій талановитий педагог присвятив більше 25 років свого життя, стала значущою віхою в його біографії. Вона знаходилась на третьому поверсі міського Будинку культури. Це була одна велика, трішки продовгувата кімната, білий зал, де займались усі діти. По обидва боки кімнати знаходились мольберти і стільчики. Її прикрашали цікаві роботи різних художників, а в основному – учнів-випускників студії. Це були живописні та графічні картини, різноманітні ілюстрації, акварельні малюнки, рисунки пером та олівцем. Навчання відбувалося позмінно кількома групами, у кожній з яких була різна кількість учнів, у середньому налічувалось по 20–25 дітей. Студія працювала кожного дня за розробленою програмою та графіком навчання. Наприклад, у четвер діти виконували графічний малюнок, а в суботу – живопис акварельними фарбами.

Раніше в Умані нічого подібного до студії Корнія Генріховича не існувало. До неї приходила дуже велика кількість дітей уманчан, дітей з Христинівки та усього Уманського району. З часом студія набула такої популярності, що у деякі роки у ній навчалось близько ста осіб. Багато студійців розповідають, що Корній Генріхович умів захопити дітей до праці, був як мудрець, як наставник, з ним завжди було цікаво. Це була людина-психолог, людина-педагог. Діти часто ділились із ним своїми життєвими проблемами, а він допомагав їх вирішувати. Водив дітей на етюди по уманських околицях, у цікаві місця Софіївки, до Осташівки, до річки біля заводу «Мегометр», ставка та старого млина зі сторони с. Городецьке і на передмістя «Звірки» за Новою Уманню. Але найбільше запам'ятались студійцям поїздки на Південний Буг (м. Ладижин, с. Степашки – тепер Вінницької області) з ночівлею.

На той час Корній Генріхович створив в Умані потужний культурний осередок. Він та його студія були настільки авторитетними, що її знали в усьому колишньому Радянському Союзі. Його випускники переважно були орієнтовані на вступ до вищих навчальних закладів мистецького чи будівельного профілю і, як правило, вступали. А ті, хто не вступав і не робив мистецтво своїм основним заняттям, все одно залишалися із цим приємним слідом в душі на все життя.

«Я хочу, щоб ви не дивились, а бачили...», – говорив видатний педагог Корній Генріхович Мікіндо (Коробань, 2003). Кожен вчитель славен своїми учнями. Сотні вихованців Корнія Генріховича пішли в життя започаткованою в студії стежиною, продовжували навчання в мистецьких інститутах та училищах, багато з них стали діячами культури та мистецтва, а їх імена звучать далеко за межами України. Перелік студійців незліченний, а серед них: художник та скульптор, член Національної спілки художників України (далі – НСХУ) Володимир Бовкун; живописець, член НСХУ Петро Богомаз; художниця, архітекторка і поетеса Ганна Варламова; художник-графік, оформлювач книг, ілюстратор та психолог Василь Власюк; інженер-будівельник та кораблебудівник, колишній учасник київського гурту «Вій», сценарист, актор, телеведучий, автор телепрограм, казкар-лірник Олександр Власюк (Сашко Лірник); український архітектор, призер та лауреат фестивалів «Архітектура та дизайн», лауреат Державної премії у галузі архітектури Михайло Гершензон; художниця-живописець Людмила Довгань; художник-графік, член Української Академії архітектури, Національної спілки архітекторів України, Ради головних архітекторів України, лауреат Державної премії України в галузі архітектури, кандидат архітектури Юрій Єгоров; художник і громадський діяч, член НСХУ Геннадій Клещар; графік, художник монументального мистецтва, член НСХУ Сергій Кочерган; художник-живописець, член НСХУ Віталій Крижановський; архітектор і художник, один із засновників та перший директор Державного історико-архітектурного заповідника «Стара Умань» Віктор Лісаченко; художник-педагог Олег Сирота; художниця-педагог, старша викладачка Уманської школи мистецтв Людмила Чернишенко; графік-аквареліст, педагог, автор численних поетичних і піснених творів Марат Школьник; художниця, реставраторка, член НСХУ Жанна Шевченко; скульптор, один із засновників та заступник першого директора ДІАЗ «Стара Умань» Олександр Шевчук; художник, засновник художнього відділу в Уманській музичній школі (тепер Уманська дитяча школа мистецтв «Антарес») Борис Яцюк та багато інших видатних творчих особистостей.

Після виходу Корнія Генріховича на заслужений відпочинок, студію очолював один із його талановитих учнів Марат Школьник. На сьогодні Уманський міський Будинок культури знаходиться у стані реставрації, а студія припинила своє існування.

Окрім студії, Корній Генріхович від 1951 до 1960 року працював за сумісництвом в Уманському педагогічному училищі ім. Т. Г. Шевченка на посаді викладача малювання. Тоді посаду директора Уманського педучилища обіймав Сергій Іщенко, а завідувачем навчальної частини був Григорій Гродзицький. Працював Корній Генріхович у педагогічному колективі з такими талановитими викладачами: Іван Кремінський та Василь Чубатий (українська мова і література), Юлія Ясько та Катерина Усенко (російська мова, російська література і методика), Петро Мазур-Франко (алгебра та арифметика), Катерина Синиця (історія), Віра Гаращенко (англійська мова), Федір Бокало (малювання та каліграфія), Поліна Білінкіс (музика та фортепіано), Гордій Копернак (праця в майстерні). Вони теж згадували про К. Мікіндо як про неординарну творчу особистість, як харизматичну людину, яка привертала до себе увагу (Штатний формуляр. Арк. 21–23).

Відроджуючи культурне життя на Уманщині у період суспільної лібералізації, Корній Генріхович організовував виставки місцевих художників, вів велику роботу як лектор-пропагандист образотворчого мистецтва (Коробань, 2003). У 1955, 1956, 1958 роках він організовував виставки робіт самодіяльних художників та майстрів народної творчості міста Умань та Уманського району. Така виставка була організована і 1960 року, але приурочувалась вона декаді української літератури та мистецтва у Москві (Коробань, 2018, с. 12). Працюючи художнім керівником Уманського міського Будинку культури, Корній Мікіндо створював декорації до багатьох вистав місцевого драмтеатру, зокрема (Коробань, 2003) за п'єсами: Старицького «Ой не ходи, Грицю» та «Циганка Аза», Юхвінда «Весілля в Малинівці», Шияна «Івасик-Телесик», Карпенка-Карого «Безталанна», Котляревського «Наталка-Полтавка» та ін. (Гай, 2003). А на «Театральній весні» 1959 року в Черкасах в огляді самодіяльних колективів за оформлення вистав «Урок кохання» за п'єсою Плахтія та «Вихованка» Островського Корній Мікіндо отримав диплом I ступеня (Коробань, 2018, с. 8). У 1970 році Корній Генріхович у складі уманської делегації відвідав виставку досягнень народного господарства у Москві.

У 70-х роках ХХ століття Корній Генріхович перебував на піку своєї творчості. Він очолював студію образотворчого мистецтва, працював художником-оформлювачем та художнім керівником у Будинку культури м. Умань, створював десятки декорацій до вистав, об'єднував багатьох художників аматорів, а на базі дитячої художньої студії образотворчого мистецтва талановитий педагог організував одинадцятимісячні курси художників-оформлювачів. Це були обласні курси підготовки керівників художньої самодіяльності в м. Умань Черкаської області. Вони були першими в Україні, тому географія студентів дуже широка. Зазвичай їх закінчували молоді люди, які хотіли отримати додаткову спеціальність. Навчання на курсах було інтенсивним: з дев'ятої ранку до шостої вечора і п'ять днів на тиждень (понеділок – п'ятниця). По завершенні курсів їх слухач атестувався як керівник художньої ізостудії та художник-оформлювач, отримував свідоцтво про спеціальність (Свідоцтво № 162. 2 арк.). До свідоцтва обов'язково додавався «Табель успішності слухача обласних 11-ти місячних курсів по підготовці художників-оформлювачів при Уманському міському Будинку культури», у якому виставлялися оцінки за такі навчальні предмети: малюнок, живопис, композиція, театральне оформлення, оформлювальні роботи, естетика, культурно-освітня робота, практика та захист дипломної роботи. Завірявся табель печаткою Уманського міського Будинку культури та підписами зав. курсами М. Г. Грамарчука та ст. викладача К. Г. Мікіндо (Табель успішності. 1 арк.).

У 1973 році в Умані відбувся вже четвертий випуск курсів художників-оформлювачів. На той час директором Будинку культури працював М. І. Грамарчук, старшим викладачем – К. Г. Мікіндо, викладачами – М. Ю. Школьник, О. О. Костиця, Г. О. Ковальов, Ю. М. Наумов, Л. Ф. Савенко, І. Я. Прийма. Одна із слухачок цих курсів, художниця-живописець Людмила Довгань ділилась такими спогадами: «Моє навчання на курсах розпочалось у вересні 1976 року і закінчилось у серпні 1977 року. Вони відбувались у Будинку культури на другому поверсі. У групі нас тоді навчалось близько двадцяти осіб. Курси були дуже цікавими. У нас викладали деякі викладачі з Уманського педуніверситету та працівники Будинку культури, серед них були Школьник Марат Юхимович та Драний Олександр Геннадійович. На курсах нам викладав і Корній Генріхович, який вважався «театральним художником», навчав нас як потрібно правильно оформлювати спектаклі. Ми малювали для спектаклів «заднік» – задне тло сцени, на якому зображалася прив'язка до дії. Цей «заднік» був великим, близько 5х6 метрів, і ми його розписували. По закінченні курсів кожен виконував дипломну роботу. Пам'ятаю, моя дипломна робота присвячувалась спектаклю «У неділю рано зілля копала». Потім були екзамени і нам видавали свідоцтва та табелі успішності з оцінками за кожен

предмет» (Інтерв'ю з Л. Довгань від 11.01.2023). Курси художників-оформлювачів перестали функціонувати лише після виходу на пенсію Корнія Мікіндо.

Корній Генріхович у 70-х роках ХХ століття був настільки затребуваною особистістю на Уманщині, що у нього навіть був власний пункт консультацій. Старший науковий співробітник художнього відділу Уманського краєзнавчого музею Валентина Петрівна Коробань розповідала: «Тих діток, які не могли приїздити до Умані та навчатись у студії кожного дня, батьки привозили раз на тиждень на консультацію до Корнія Генріховича. Він займався з дитиною пів години чи годину, давав завдання, дитина вдома працювала і приносила йому виконану роботу. Він перевіряв і давав настанови. Так навчалось багато дітей із м. Христинівка. Однією з таких учнів була, наприклад, Галина Жук, згодом поетеса, що займається народним мистецтвом та декоративним живописом» (Інтерв'ю з В. Коробань від 21.12.2022).

Корній Генріхович був знайомий з багатьма відомими особистостями Умані того часу: українською громадською діячкою, журналісткою і авторкою мемуарів Надією Суровцовою (Герасимова Г. П., електронний ресурс), відомим художником і педагогом Григорієм Турчаком (Гай, 2000) та іншими. Корній Генріхович знав Григорія Турчака ще з часів свого навчання в Уманській школі № 2, де той був тоді не лише вчителем географії та малювання, а деякий час працював директором цієї школи. Він навчався в Петербурзькій академії мистецтв і закохався в дівчину дворянку. Григорій був з бідної родини, а вона – з багатой. Батьки не погоджувались на цей шлюб. Тоді він її викрав і привіз до Умані. Тут вони оселилися, він розпочав малювати, став шанованою та знаною людиною. У них не було дітей і вони часто запрошували учнів до себе додому на чаювання. Разом з однокласниками у гості до Турчаків ходив і Корній Мікіндо. Він, будучи тоді дуже бідним хлопчиком, у сім'ї Турчаків бачив теплу атмосферу, гармонійну та красиву пару, певну розкіш, витонченість, і, можливо, це знайомство давало йому поштовх вчитися та прагнути кращого в житті. Через багато років по цьому, у буремні воєнні роки за збігом обставин Григорій Турчак був вимушений відійти з німцями і проживати в Німеччині, Америці та інших країнах світу. Після повернення до Умані у 1950-х роках він не міг знайти собі роботу, його нікуди не брали. На той час Корній Генріхович Мікіндо вже створив свою студію образотворчого мистецтва у Будинку культури. Друзі та учні Григорія Турчака просили Корнія Генріховича взяти його до себе на роботу учителем. Так, шляхи двох талановитих особистостей знову зійшлися (Інтерв'ю з В. Коробань від 21.12.2022).

Корній Мікіндо майже все своє життя присвячував роботі з дітьми, навіть коли пішов на заслужений відпочинок 25 вересня 1978 року, то продовжував заняття вдома. Наприклад, так навчалась талановита та здібна дівчинка Ганна Лохова, яка через свою хворобу не могла відвідувати студію образотворчого мистецтва, яку на той час вже очолював учень Корнія Генріховича Марат Школьник.

Багато часу Корній Мікіндо присвячував роботі, але ніколи не забував про рідних серцю людей, про свою сім'ю. Талановитий педагог дуже любив дружину Віру Григорівну, яка усе своє життя присвятила роботі з дітьми. Вона працювала вчителькою біології та географії і вела ділянки в Уманській школі № 13 (зараз школа № 8). Це була енергійна жінка, яка завжди працювала. Вона не мала великого потягу до романтики та мистецтва як Корній Генріхович, вони були різними у своїх сферах діяльності, але цим доповнювали одне одного. У подружжя було двоє дітей: Ірина і Олександр, які навчалися в Уманській школі № 2 та змалку полюбили ходити до батька у студію малювати.

Корній Генріхович із своєю сім'єю мешкав в Умані на вул. Леніна (зараз – вул. Європейська), 50, у другому під'їзді на першому поверсі в трьохкімнатній квартирі № 21. Зі слів сусідки Корнія Генріховича з квартири № 27 Коваленко Наталії Олексіївни відомо, що у цей будинок, який на той час тільки здавався в експлуатацію, вони вселилися 1969 року: «У трьохкімнатній квартирі тоді жила вся сім'я Корнія Мікіндо, яка переїхала сюди у 1969 році. Пам'ятаю, мати дружини Корнія Генріховича – бабуся Надія була дуже хорошою та привітною жінкою, вона мені на пам'ять подарувала вив'язану крючком серветку. Корній Генріхович з дружиною були також дуже приємними людьми, він завжди був веселий та любив пожартувати» (Інтерв'ю з Н. Коваленко від 11.12.2022).

Донька Корнія Генріховича, Ірина (1952 року народження) після закінчення школи навчалася в Одеському художньому училищі за спеціальністю: декоративно-прикладне мистецтво. Після закінчення навчання, за розподілом, вона потрапила у м. Новгород (Росія). Жила вона там усе своє життя, працювала на фаянсовій фабриці і займалася художнім розписом. Оскільки вона контактувала з фаянсом, а там відбувались окисли цинку, то виявили проблеми з кістками. Передчасно померла 2019 року. У неї там залишилася лише одна донька Ірина (Інтерв'ю з В. Коробань від 21.12.2022).

Син Корнія Генріховича – Олександр – не пішов по художній лінії батька, він закінчив Уманський технікум механізації, електрифікації та сільськогосподарського будівництва, жив з сім'єю в Умані та знався на механіці. Шамаєва Наталія Миколаївна, продавчиня з магазину «Автозапчастини», що знаходиться навпроти Уманського ринку, розповідала: «Працювала я разом з Олександром Корнійовичем з 2000 р. протягом чотирьох років. Він дуже розумівся у техніці. Ми спочатку працювали в одному з магазинів Черкаського об'єднання «Спорттовари», а потім перейшли до приватного підприємця. На той час він був завідувачем магазину «Автозапчастини». Скільки пам'ятаю, то Олександр Корнійович був чесною, порядною людиною, любив побесідувати на різні теми, був професіоналом своєї справи. Ми працювали не довго: у кінці жовтня 2004 року Олександра Корнійовича не стало. У нього залишилось двоє дітей – старший син Саша та молодша донька Ірина» (Інтерв'ю з Н. Шамаєвою від 10.12.2022). Рогозинська Наталія Євгенівна, прибиральниця цього ж магазину також розповідала про Олександра Корнійовича та його сім'ю: «Я працювала з Олександром Корнійовичем близько трьох років. Він любив порозмовляти з людьми на різні теми, завжди вислуховував їх, був душею компанії, гарно співав. Дуже багато я чула про його батька, талановитого педагога Корнія Генріховича. Мій чоловік Рогозинський Володимир Григорович навчався у його студії образотворчого мистецтва. Часто він розповідав мені, що у нього був дуже хороший, веселий та цікавий вчитель. І це дійсно так. Корній Генріхович був дуже уважним чоловіком, завжди допомагав людям» (Інтерв'ю з Н. Рогозинською від 10.12.2022).

Олександр Корнійович був одружений зі Світланою Іванівною, яка малювала кіноафіші в Умані. У них було двоє дітей – Олександр та Ірина. Колись Світлана Іванівна згадувала як майбутній чоловік привів її додому до своїх батьків. Вона дуже хвилювалась як її зустрінуть, бо ж Корній Мікіндо був її учителем. Розповідала: «Саша взяв мене за руку і привів додому. Корній Генріхович сидів, палив цигарку, а його дружина щось робила. Він привітно мене зустрів, запросив сісти і ми почали розмовляти» (Інтерв'ю з В. Коробань від 21.12.2022). Світлана Іванівна тоді навчалась на курсах художників-оформлювачів, а потім малювала кіноафіші. На той час в Умані функціонували три кінотеатри: «Комсомолец», «імені Черняхівського» та «Хроніка», вона для них малювала афіші. Корній Генріхович їй дуже допомагав порадами та ідеями, мотивував до творчості (Інтерв'ю з В. Коробань від 21.12.2022).

Помер Корній Генріхович 20 серпня 1990 року (Коробань, 2003). Похований на старому цвинтарі у передмісті «Міщанка». Мікіндовці щороку ходять на могилу талановитого учителя-педагога, приносять квіти, згадують його. Студійка, художниця та волонтерка Людмила Довгань ділилася такими спогадами: «На той час Корнію Генріховичу було 58 років. Він виглядав літньою людиною з довгеньким сивим волоссям, вусами та паличкою. Завжди був одягнений у костюм, часто носив капелюхи. Здоров'я тоді було у нього не дуже міцне, багато роботи, але він з усім цим справлявся. Дуже любив діток. Пам'ятаю, коли закінчувались заняття, він казав: «Ну що, чимчики, зайчики мої. Щоб ви мені були здорові, щоб я Вам був здоровий». Після цих слів ми вже знали, що можна закінчувати роботу і збиратись додому. Корній Генріхович завжди був веселим, багато ми наслухались від нього гумору. Він був легким у спілкуванні, багато нам чого розповідав, але в міру, відчував, коли потрібно щось сказати, розрядити атмосферу, підбадьорити. Викладацький талант він мав від Бога, усе в ньому гармонійно поєднувалось. Він був вдумливою, спостережливою, виваженою людиною, любив сидіти і розмірковувати над новими ідеями, був дуже влучним у слові та своїх думках» (Інтерв'ю з Л. Довгань від 11.01.2023).

Учні Корнія Генріховича традиційно щороку вшановують пам'ять про свого вчителя і організують виставки до дня народження художника, а 23 вересня 2008 року своїм коштом вони встановили пам'ятну дошку (виконана скульптором-уманчанином А. Хрящевським) на будинку, де мешкала сім'я митця (Коробань, 2018, с. 13). На дошці лаконічний напис золотими літерами: «Тут жив талановитий художник-педагог Корній Генріхович Мікіндо». Це одне з місць пам'яті в Умані про геніального педагога. А життя його продовжене в учнях, які самореалізувались завдячуючи своєму вчителю.

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що подвижницька праця Корнія Генріховича Мікіндо ознаменувала своєрідну епоху в мистецькому житті Уманщини. Його учні з художньої студії та курсів художників-оформлювачів формувалися у променях його мистецького та педагогічного таланту. Навчаючи отримувати насолоду від мистецької праці, талановитий учитель непомітно для самих учнів спрямовував їх на шлях самовдосконалення і постійного творчого зростання. І ті, хто досяг вершин у професійній майстерності, і ті, хто пішов іншими стежками земного буття, понесли у життя високі зразки залюбленості у свою справу, чуйності, відчуття природи, працелюбності, делікатного міжособистісного спілкування. На

різних поприщах суспільного служіння вони реалізувались як особистості і розуміють велич свого скромного учителя.

Усі залучені нами респонденти були одностайні у високій оцінці мистецького та педагогічного таланту Корнія Генріховича Мікіндо. Неодноразово повторювались побажання про укладання найповнішого життєпису митця, що було б своєрідним пошануванням його пам'яті. Тому ми вважаємо, що означена стаття сприятиме залученню до діалогу усіх «мікіндовців» і спільними зусиллями ми укладемо повну творчу біографію митця.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства та публікації цієї статті.

Джерела та література:

Гай, Т. (2003). Виставка вчителя і його учнів: до 85-річчя з дня народження К. Г. Мікіндо. *Уманська зоря*. 15 січня.

Гай, Т. (2000). Художник і педагог: до 110-ї річниці з дня народження Г. Турчака. *Уманська зоря*. 11 жовтня.

Герасимова, Г. П. Суровцова-Олицька Надія Віталіївна. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Surovtsova_N (останній перегляд: 19.01.2023).

Інтерв'ю з В. Коробань від 21.12.2022, м. Умань. Інтерв'юер: Ю. Присяжнюк // Особистий архів автора.

Інтерв'ю з Л. Довгань від 11.01.2023, м. Умань. Інтерв'юер: Ю. Присяжнюк // Особистий архів автора.

Інтерв'ю з Н. Коваленко від 11.12.2022, м. Умань. Інтерв'юер: Ю. Присяжнюк // Особистий архів автора.

Інтерв'ю з Н. Рогозинською від 10.12.2022, м. Умань. Інтерв'юер: Ю. Присяжнюк // Особистий архів автора.

Інтерв'ю з Н. Шамаєвою від 10.12.2022, м. Умань. Інтерв'юер: Ю. Присяжнюк // Особистий архів автора.

Козицька, В. (2003). Ранок народжується на сході. *Уманська зоря*. 22 жовтня.

Коробань, В. (2008). Пам'ять про вчителя. *Умань*. 4 грудня. № 49. С. 3.

Коробань, В. (2018). Про митця Корнелій Мікіндо: буклет до 100-річчя від дня народження митця та 65-річчя заснування школи. 24 с.

Коробань, В. (2003). Я хочу, щоб ви не дивились, а бачили... *Хроніка*. 8 жовтня.

Крицький, Я. (2012). Олександр Шевчук: «Творити – це як цілувати». 22 червня. URL: <http://uman.info/ua/news/oleksandr-shevchuk:-tvoryty---tse-yak-tsiluvaty--376> (останній перегляд: 15.02.2023).

Лященко, О. (2003). Щедра доля майстра. *Уманська зоря*. 22 жовтня.

Попик, В. І. (2021). Біографіка в роки незалежності України: етапи становлення, здобутки, нерозв'язані проблеми, завдання та перспективи майбутнього розвитку. *Українська біографістика*. Вип. 22. С. 13–39.

Попик, В. І. (голов. ред.). (2019). Історична біографіка в Україні: проблеми, завдання і перспективи розвитку досліджень, видавничої та інформаційної роботи: Колективна монографія / НАН України, Нац. б-ка України імені В. І. Вернадського. К. 364 с.

Радова, В. (2013). Віталій Крижановський: «У мене ніколи не стояло питання: «Ким бути?»...». 13 березня. URL: <http://uman.info/ua/news/vitaliy-kryzhanovskyy-u-mene-nikoly-ne-stoyalo-pytannya-kym-buty--2544> (останній перегляд: 15.02.2023).

Свідцтво № 162 одинадцятимісячних курсів підготовки керівників художньої самодіяльності в м. Умані Черкаської області Довгань Людмили Григорівни. (1977). 2 арк. // Особистий архів автора.

Справка № 3 для предоставлення в горсобес г. Умани. (1978). 25 сентября. 1 арк. // Особистий архів автора.

Справка № 166 Микинде К. Г. из отдела кадров Уманского завода «Вега». (1978). 26 сентября. 1 арк. // Особистий архів автора.

Табель успішності слухача обласних 11-ти місячних курсів по підготовці художників-оформлювачів при Уманському міському Будинку культури Довгань Людмили Григорівни. (1977). 1 арк. // Особистий архів автора.

Уманська міська рада. Наше місто. Коротка історична довідка. URL: <https://uman-gada.gov.ua/index.php/nashe-misto> (останній перегляд: 19.01.2023).

Штатний формуляр педагогічного складу Уманського педучилища на 1951/52. Арк. 21 – 23 // Особистий архів автора.

Tetiana V. Kuznets

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
Dr. (History), Professor (Ukraine)

Yuliia A. Prysiazhniuk

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University,
Researcher (Ukraine)

Kornii Henrikhovych Mikindo: the Life Continuation in Pupils' Lives

Abstract. *The purpose of the study.* The article deals with the analysis of the unique personality as the greatest value of earthly existence because of a growing interest in historical and biographical researches. Interest in the study of such personalities is eternal, because each new generation finds spiritual guidelines, which are crucial for a person's self-affirmation, in their activities. This article is the attempt to write the biography, creative life path of a talented artist and teacher Kornii Henrikhovych Mikindo (1918–1990), who had exerted a decisive influence on hundreds of his pupils being the part of the spiritual and cultural elite of Ukraine. Research **methodology** is based on the use of general scientific principles of: historicism, objectivity, systematicity in combination with the following special and historical methods: problem and chronological, descriptive, historical and systematic, historical and biographical. **Scientific novelty** consists in the systematization of biographical information in combination with the materials of interviews with K. H. Mikindo's pupils. The fragments of interviews with five "mikindovtsi" (K. H. Mikindo's pupils) and Uman residents knowing his family were used in the article. It significantly supplemented the biography of the artist and teacher. **Conclusions.** We systematized the information about K. H. Mikindo's creative activity, which had been published in Uman newspapers and had been received after interviewing his pupils and the acquaintances of his family members. It made it possible to conduct a comprehensive study of the creative biography of the talented artist and teacher. Owing to the application of a complex approach we managed to carry out the extensive historical and biographical research on the gifted personality. In the process of writing the article we revealed a growing interest of the scientific and creative community of Ukraine in compiling a complete biography of Kornii Henrikhovych Mikindo.

Key words: biographical studies, Uman, Uman district, K. H. Mikindo School, the National Union of Artists of Ukraine.

References:

- Hai, T.** (2003). Vystavka vchytelia i yoho uchniv: do 85-richchia z dnia narodzhennia K. H. Mikindo [Exhibition of the teacher and his students: to the 85th anniversary of the birth of K. G. Mikindo]. *Umanska zoria – Uman star.* 15 sichnia. [in Ukrainian].
- Hai, T.** (2000). Khudozhnyk i pedahoh: do 110-i richnytsi z dnia narodzhennia H. Turchaka [Artist and teacher: to the 110th anniversary of the birth of H. Turchak]. *Umanska zoria – Uman star.* 11 zhovtnia. [in Ukrainian].
- Herasymova, H. P.** Surovtsova-Olytska Nadiia Vitaliivna [Surovtsova-Olytska Nadiya Vitaliyivna]. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Surovtsova_N (ostannii perehliad: 19.01.2023). [in Ukrainian].
- Interviu z V. Koroban vid 21.12.2022**, m. Uman [Interview with V. Koroban from December 21, 2022, Uman town]. Interviewer: Yu. Prysiazhniuk [Interviewer: Yu. Prysiazhnyuk] // Osobystyi arkhiv avtora [Personal archive of the author]. [in Ukrainian].
- Interviu z L. Dovhan vid 11.01.2023**, m. Uman [Interview with L. Dovgan from January 11, 2023, Uman town]. Interviewer: Yu. Prysiazhniuk [Interviewer: Yu. Prysiazhnyuk] // Osobystyi arkhiv avtora [Personal archive of the author]. [in Ukrainian].
- Interviu z N. Kovalenko vid 11.12.2022**, m. Uman [Interview with N. Kovalenko from December 11, 2022, Uman town]. Interviewer: Yu. Prysiazhniuk [Interviewer: Yu. Prysiazhnyuk] // Osobystyi arkhiv avtora [Personal archive of the author]. [in Ukrainian].
- Interviu z N. Rohozynskoiu vid 10.12.2022**, m. Uman [Interview with N. Rogozynska from December 10, 2022, Uman town]. Interviewer: Yu. Prysiazhniuk [Interviewer: Yu. Prysiazhnyuk] // Osobystyi arkhiv avtora [Personal archive of the author]. [in Ukrainian].
- Interviu z N. Shamaievoiu vid 10.12.2022**, m. Uman [Interview with N. Shamaeva from December 10, 2022, Uman town]. Interviewer: Yu. Prysiazhniuk [Interviewer: Yu. Prysiazhnyuk] // Osobystyi arkhiv avtora [Personal archive of the author]. [in Ukrainian].
- Kozytska, V.** (2003). Ranok narodzhuietsia na skhodi [Morning is born in the east]. *Umanska zoria – Uman star.* 22 zhovtnia. [in Ukrainian].

- Koroban, V.** (2008). Pamiat pro vchytelia [Memory of the teacher]. *Uman – Uman*. 4 hrudnia. № 49. S. 3. [in Ukrainian].
- Koroban, V.** (2018). Pro myttsia. Kornelii Mikindo: buklet do 100-richchia vid dnia narodzhennia myttsia ta 65-richchia zasnuvannia shkoly [About the artist. Cornelius Mikindo: booklet for the 100th anniversary of the artist's birth and the 65th anniversary of the founding of the school]. 24 s. [in Ukrainian].
- Koroban, V.** (2003). Ya khochu, shchob vy ne dyvylys, a bachyly... [I want you not to look, but to see...]. *Khronika – Chronicle*. 8 zhovtnia. [in Ukrainian].
- Krytskyi, Ya.** (2012). Oleksandr Shevchuk: «Tvoryty – tse yak tsiluvaty» [Oleksandr Shevchuk: «Creating is like kissing»]. 22 chervnia. URL: <http://uman.info/ua/news/oleksandr-shevchuk:-tvoryty---tse-yak-tsiluvaty--376> (ostannii perehliad: 15.02.2023). [in Ukrainian].
- Liashchenko, O.** (2003). Shchedra dolia maistra [The generous fate of the master]. *Umanska zoria – Uman star*. 22 zhovtnia. [in Ukrainian].
- Popyk, V. I.** (2021). Biohrafika v roky nezalezhnosti Ukrainy: etapy stanovlennia, zdobutky, nerozviazani problemy, zavdannia ta perspektyvy maibutnoho rozvytku [Biography during the years of independence of Ukraine: stages of formation, achievements, unresolved problems, tasks and prospects for future development]. *Ukrainska biohrafistyka – Ukrainian biography*. Vyp. 22. S. 13–39. [in Ukrainian].
- Popyk, V. I.** (holov. red.). (2019). Istorychna biohrafika v Ukraini: problemy, zavdannia i perspektyvy rozvytku doslidzhen, vydavnychoi ta informatsiinoi roboty: Kolektyvna monohrafiia [Historical biography in Ukraine: problems, tasks and prospects for the development of research, publishing and information work: Collective monograph] / NAN Ukrainy, Nats. b-ka Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho. K. 364 s. [in Ukrainian].
- Radova, V.** (2013). Vitalii Kryzhanovskyyi: «U mene nikoly ne stoialo pytannia: «Kym buty?»...» [Vitaly Kryzhanovskyyi: «I never had the question: «Who to be?»...»]. 13 bereznia. URL: <http://uman.info/ua/news/vitaliy-kryzhanovskyy-u-mene-nikoly-ne-stoialo-pytannya-kym-buty--2544> (ostannii perehliad: 15.02.2023). [in Ukrainian].
- Svidotstvo № 162** odyndatsiatymisiachnykh kursiv pidhotovky kerivnykiv khudozhnoi samodiialnosti v m. Umani Cherkaskoi oblasti Dovhan Liudmyly Hryhorivny [Certificate № 162 of the eleven-month training course for artistic amateur leaders in the city of Uman, Cherkasy region, Dovgan Lyudmila Hryhorivna]. (1977). 2 ark. // Osobystyi arkhiv avtora [Personal archive of the author]. [in Ukrainian].
- Spravka № 3** dlya predostavleniya v gorsobes g. Umani [Certificate № 3 to be provided to the City Council of Uman]. (1978). 25 sentyabrya. 1 ark. // Osobystyi arkhiv avtora [Personal archive of the author]. [in Russian].
- Spravka № 166** Mikinde K. G. iz otdela kadrov Umanskogo zavoda «Vega» [Reference № 166 Mikinde K. G. from the personnel department of the Uman plant «Vega»]. (1978). 26 sentyabrya. 1 ark. // Osobistii arkhiv avtora. [Personal archive of the author]. [in Russian].
- Tabel uspishnosti** slukhacha oblasnykh 11-ty misiachnykh kursiv po pidhotovtsi khudozhnykiv- oformliuvachiv pry Umanskomu miskomu Budyнку kultury Dovhan Liudmyly Hryhorivny [Success report of a student of the regional 11-month courses for the training of decorative artists at the Uman City House of Culture of Dovgan Lyudmila Hryhorivna]. (1977). 1 ark. // Osobystyi arkhiv avtora [Personal archive of the author]. [in Ukrainian].
- Umanska miska rada.** Nashe misto. Korotka istorychna dovidka [Uman city council. Our city. Brief historical reference]. URL: <https://uman-rada.gov.ua/index.php/nashe-misto> (ostannii perehliad: 19.01.2023). [in Ukrainian].
- Shtatnyi formuliar** pedahohichnoho skladu Umanskoho peduchylyshcha na 1951/52 [Staff form of the teaching staff of the Uman Pedagogical School for 1951/52]. Ark. 21–23 // Osobystyi arkhiv avtora [Personal archive of the author]. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 16.03.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 27.05.2023 р.

Віктор Дроздов

Запорізький національний університет
кандидат історичних наук, доцент, докторант (Україна)

e-mail: victordrozdov.84@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1381-8878>

ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/A-7822-2018>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57273143500>

Образ російського народу в радянських комеморативних практиках на анексованих українських територіях (1939–1953)

Анотація. Метою статті є дослідження радянських комеморативних практик як інструментів поширення образу російського народу на анексованих українських територіях упродовж 1939–1953 рр. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні міждисциплінарних і спеціально-історичних методів, зокрема критичного дискурс-аналізу, нарративного аналізу, історико-порівняльного, історико-типологічного та історико-системного методів. **Наукова новизна.** Вперше на основі аналізу офіційних нарративів, святкових ритуалів та меморіальних практик простежено процес конструювання образу російського народу радянською політикою пам'яті, особливостей його поширення на різних територіях, що були анексовані в роки Другої світової війни. **Висновки.** Український радянський комеморативний дискурс зображував російський народ як провідну силу у «визволенні» і «возз'єднанні» українських земель, демонстрував його піклування над новими приєднаними територіями, підкреслював історичний і культурний вплив «старшого брата» на розвиток українського народу. Пропагування цього символічного образу активно розпочалося після анексії Закарпатської України, а в післявоєнні роки влада закріплювала його в колективній свідомості, використовуючи різні комеморативні практики. Виголошення подяки російському народу стало обов'язковим ритуалом під час святкувань республіканських ювілеїв, річниць «визволення» та «возз'єднання» українських земель. Проведення масштабних святкувань 800-річчя Москви та ювілеїв О. Пушкіна й О. Суворова передбачало різні цілі на анексованих територіях. Якщо в західноукраїнських областях вони були спрямовані на формування позитивного образу російського народу та підкреслювали тривалість його історично-культурних зв'язків із місцевим українським населенням, то в Ізмаїльській області вони сприяли закріпленню російськоцентричної моделі офіційної пам'яті регіону.

Ключові слова: комеморація, офіційна пам'ять, сталінізм, анексовані території, Українська РСР.

Постановка проблеми. Розпочата у 2014 р. воєнна агресія Російської Федерації проти України та повномасштабне вторгнення у 2022 р. актуалізували питання щодо переосмислення українсько-російських відносин в історичній ретроспективі, деконструкції імперських і радянських історичних міфів, декомунізації та дерусифікації символічного простору. У цьому контексті вкрай важливим є розуміння передумов створення й поширення радянських офіційних нарративів про «дружбу народів» та образу «великого російського народу», які нав'язувалися сталінським режимом і тривалий час впливали на колективну пам'ять українського соціуму. З огляду на те, що сьогодні російські окупаційні адміністрації вдаються до спотворення історичної пам'яті населення східних і південних українських територій, застосовуючи, крім пропагандистських методів, комеморативні практики, актуальним є вивчення радянської політики комеморації на анексованих упродовж Другої світової війни українських землях.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Сучасні меморіальні студії приділяють чималу увагу дослідженню впливу комеморацій на формування і збереження колективної пам'яті та ідентичності. Я. Ассман вказує, що свята й обряди гарантують поширення знання, що забезпечує ідентичність, у формі «примусового повторення» (Ассман, 2004, с. 96–97). П. Коннертон, уживаючи термін «церемонії вшанування пам'яті», розглядає їх як засоби когнітивного контролю для забезпечення офіційної версії політичної структури символічними репрезентаціями (Коннертон, 2004, с. 83). На думку Дж. Гілліса, комеморативна діяльність є соціальною і політичною діяльністю, оскільки передбачає координацію індивідуальних та групових спогадів, які можуть здаватися консенсусними, однак насправді є продуктом процесів інтенсивного змагання, боротьби та, у деяких випадках, повного знищення (Gillis, 1994, р. 5). А. Киридон розрізняє комеморації у вузькому сенсі (організація музеїв, визначення знаменних дат, свят, масові заходи, перейменування вулиць, творення нових традицій тощо) та в

широкому (все, що пов'язує людину з її минулим). Підкреслюючи зв'язок комеморацій із політикою пам'яті, вона називає їх своєрідними індикаторами взаємин влади й мас (Киридон, 2020, с. 11–13). Радянські комеморативні практики виконували поряд із легітимаційною й ідентифікаційною функціями також функції комунікації та мобілізації. Крім того, як зазначає К. Петроун, вони сприяли інкорпорації громадян приєднаних територій у радянську ідеологічну систему (Petrone, 2000, р. 11). Комеморації доби сталінізму поки не стали об'єктом комплексного вивчення. Їхню роль у політиці пам'яті та повсякденному житті радянського суспільства розкрито в монографіях С. Єкельчика (Єкельчик, 2008; Єкельчик, 2018). Використання політичних ритуалів і церемоній ушанування пам'яті в процесі радянізації анексованих українських територій досліджено в працях Л. Стародубець, Р. Попп (Starodubets & Popp, 2020), С. Фрунчак (Frunchak, 2010), В. Міщанина (Міщанин, 2015), П. Леню (Леню, 2021) та В. Дроздова (Drozdo, 2022).

Мета статті – дослідити радянські комеморативні практики як метод конструювання й поширення образу російського народу в колективній пам'яті населення анексованих українських земель у 1939–1953 рр. та виявити особливості їхнього застосування на різних територіях.

Виклад основного матеріалу. У середині 1930-х рр. у Радянському Союзі відбувалася докорінна трансформація національної політики. Сталінське примордіалістське тлумачення нації та концепт «дружби народів» витіснили ленінську ідею «пролетарського інтернаціоналізму». Нова ідеологія розглядала «багатонаціональний радянський народ» як союз вільних народів – соціалістичних націй, позбавлених класових суперечностей (Мартін, 2013, с. 580–581). Міцна «дружба» цих народів перебувала під опікою більшовицької партії та її вождя, що захищали радянські народи від зовнішніх ворогів. Однак уявна «сім'я вільних народів» не була рівною, оскільки «першим серед рівних» у ній поставав російський народ.

Сталінська парадигма «націонал-більшовизму», за визначенням Д. Бранденбергера (Brandenberger, 2002), не лише визначала ключову роль російського народу в утворенні радянської держави й побудові соціалізму, а й підкреслювала його історичний і культурний вплив на розвиток інших радянських народів. З 1937 р. офіційна пропаганда формувала образ «великого російського народу», а російські визначні історичні постаті були включені до радянського героїчного пантеону (Єкельчик, 2008, с. 37). Водночас народи, які стали жертвами колоніальної експансії Російської імперії, перетворилися на об'єкти братерської допомоги, визволені росіянами від власних та західних загарбників (Шпорлюк, 2000). Процеси «реабілітації» російської імперської історії відображалися в комеморативних практиках, зокрема у всеосяжному святкуванні пам'ятних дат і ювілеїв дореволюційних політичних, військових і культурних діячів.

Початок війни з нацистською Німеччиною сприяв ще більшій глорифікації російських героїв, ім'я яких влада використовувала для пропаганди патріотичних почуттів у радянського населення. У виступах із нагоди 24-ї річниці «жовтневої революції» на урочистому засіданні Московської міської ради 6 листопада 1941 р. та на військовому параді в Москві 7 листопада 1941 р. Й. Сталін наголошував на загрозі гітлерівських націонал-соціалістів для «великої російської нації» та закликав населення надихатися «мужніми образами великих предків» О. Невського, Д. Донського, К. Мініна, Д. Пожарського, О. Суворова та М. Кутузова у визвольній війні проти німецьких загарбників (Буков, Горинов & Пономарев, 1995, с. 135–142). Конструювання символічного образу «великого російського народу» завершилося відомим сталінським тостом, проголошеним 24 травня 1945 р. під час прийому на честь командувачів військами Червоної Армії, з нагоди перемоги над гітлерівською Німеччиною. Він проголошував, що російський народ: 1) був найбільш видатною нацією Радянського Союзу; 2) виступав керівною силою серед усіх народів країни; 3) мав особливі якості; 4) вірив у правильність політики свого уряду і пішов на жертви задля перемоги; 5) був вирішальною силою в історичній перемозі над фашизмом (Буков, Горинов & Пономарев, 1995, с. 704). Стаття «Великий російський народ», що була опублікована в «Правді» 26 травня, передрукована у всіх республіканських, обласних і місцевих періодичних виданнях. Отже, після Другої світової війни сталінські ідеологи остаточно закріпили домінування російського народу в пірамідальній національній структурі радянської держави, поставивши історію та культуру інших національних груп у повну залежність від російської.

Трансформація національної політики призвела до нового розуміння української історії та культури. Радянська культура зацікавилася національною екзотикою, вшановувала класику й реабілітувала українських національних героїв, зокрема повертала в героїчний пантеон Д. Галицького і Б. Хмельницького та створювала культ Т. Шевченка, Л. Українки й І. Франка як «народних революційних письменників». Національні наративи стали частиною нової радянської інтерпретації української історії. Паралельно влада нав'язувала ідеологічні концепти про «Київську Русь – колыску трьох братніх народів», приєднання України до Росії в 1654 р. як «менше зло», «возз'єднання українського народу» у 1939–1940 рр. тощо.

Післявоєнний офіційний дискурс усе більше наближав історію й культуру України до російської. «Лист українського народу великому російському народу», підготовлений після визволення Києва, представляв усіх українських «великих предків» товаришами по зброї сучасних їм російських героїв (Єкельчик, 2008, с. 78). Новий гранд-нарратив М. Петровського про «возз'єднання українського народу» так характеризував історію України: «Історія українського народу – це історія вікової боротьби народних мас проти соціального й національного гноблення за возз'єднання в єдиній українській державі, за об'єднання з братнім, єдинокровним російським народом» (Покровський, 1944, с. 3). Історичні міфи й відповідні образи закріплювалися у святкових ритуалах та церемоніях вшанування пам'яті. Неодмінним складником комеморативного дискурсу було відзначення ювілеїв видатних російських постатей (М. Кутузова, В. Белінського, О. Пушкіна, О. Радищева, О. Суворова, М. Гоголя та інших) та пам'ятних дат (зокрема, 800-річчя Москви і 250-річчя Полтавської битви).

Ідеї визволення від іноземних загарбників і «українського радянського іредентизму» посідали центральне місце в офіційних радянських нарративах під час анексії українських територій, які входили до складу Польщі, Румунії та Чехословаччини (Гриневич et al., 2004, с. 259–260). Проте пам'яттєвий дискурс мав істотні відмінності. Якщо в західноукраїнських областях влада формувала українську національну модель історичної пам'яті, то в Ізмаїльській (із серпня до грудня 1940 р. – Аккерманській) області вона використовувала російськоцентричну модель (Drozdov, 2022, р. 95).

Нова радянська версія історії західноукраїнських земель узгоджувалася з офіційною історією підрадянської України, підкреслюючи зв'язки кожної території з Росією. З огляду на те, що Східна Галичина, Північна Буковина та Закарпаття не входили до складу Російської імперії, ідеологи мусили звертатися до засновницького міфу про Київську Русь, інтерпретуючи «возз'єднання» з Україною як повернення до сім'ї споріднених слов'янських народів. Такий підхід іноді суперечив самому міфу, як наприклад, у випадку із Закарпатською Україною, «возз'єднання» якої зображувалося як результат «900-річної боротьби закарпато-українського народу» (Петровський, 1944, с. 3). Образ російського народу в цій сталінській інтерпретації мав риси «народу-визволителя», завдяки якому відбулося визволення цих територій від іноземних окупантів та «возз'єднання з Матір'ю-Батьківщиною».

Радянська святкова культура була одним із головних інструментів пропагування нових символів та образів. Сталінський святковий канон вимагав демонстрації почуття щирої вдячності вождю й партії з боку населення. Для цього використовувалися різні ритуали: виголошення здравиць під час офіційних виступів, підписання й надсилання вітальних листів ключовим державним і партійним лідерам на урочистих зборах і мітингах, ходи колон під час демонстрацій і мітингів із плакатами вождів, лозунгами та виголошенням здравиць і подяки перед трибунами.

Крім вдячності Сталіну й більшовицькій партії, святкові заходи з нагоди відзначення річниць «визволення» західноукраїнських земель та їхнього «возз'єднання з Радянською Україною» передбачали висловлення подяки російському народу. Першу таку офіційну подяку виголосив голова Ради Народних Комісарів УРСР М. Хрущов під час виступу на засіданні VII сесії Верховної Ради УРСР 29 червня 1945 р. Повідомивши депутатам про укладення договору з Чехословацькою Республікою щодо приєднання Закарпатської України до СРСР, він заявив про завершення «возз'єднання» як результат «мудрої сталінської політики радянського уряду й більшовицької партії». Разом із цим він проголосив: «В цей історичний час український народ дякує за велику допомогу й підтримку братньому російському народові й усім народам Радянського Союзу» (Токаренко, 1945, с. 19). Наступного дня депутати ухвалили лист «Великому російському народові», у якому зверталися до нього від імені українців як до старшого брата зі словами «любові, відданості й щирої вдячності» за здійснення споконвічної мрії про «возз'єднання, свободу й національну незалежність» (Токаренко, 1945, с. 23). Також ухвалено лист «До великого українського народу», у якому звучали привітання з нагоди «возз'єднання» Закарпаття.

30 червня 1945 р. оголошено святковим днем, який набув загальнореспубліканського масштабу. Урочистості щодо чергового «акту возз'єднання» і «збирання всіх українських земель» мали додатковий ефект на анексованих територіях, слугуючи засобом подальшої легітимації сталінського режиму. Зокрема, у Чернівецькій області, щойно відсвяткувавши п'ятиріччя «возз'єднання» Північної Буковини, влада організувала мітинги і збори з нагоди «возз'єднання» Закарпаття в усіх підприємствах, установах та навчальних закладах. Інформуючи про проведені заходи, відділи пропаганди та агітації цитували промови учасників, у яких повторювалися офіційні нарративи подяки партії, її вождям та російському народу за «возз'єднання українських земель». Одним з обов'язкових ритуалів цих мітингів стало надсилання привітальних телеграм Сталіну, Хрущову, російському народу і трудящим Закарпатської України (ДАЧО, ф. П-1, оп.11, спр.133, арк. 97–98).

14 жовтня 1945 р. на урочистих зборах із нагоди річниці «визволення Радянської України» М. Хрущов знову подякував російському народу «за беззавітне служіння всьому радянському народу... ясний розум, стійкість і терпіння... за братську допомогу нашому українському народу» (Передова стаття, 1945, с. 1). На цей виступ, що транслювали по радіо, з протестом відреагував із заслання колишній нарком освіти УСРР О. Шумський, надіславши 18 жовтня лист Й. Сталіну, у якому він звинувачував М. Хрущова в образі честі й гідності українців та виступав проти нового політичного курсу сталінського керівництва в національному питанні – курсу російської великодержавної політики. Цей курс він назвав «лінією національно-політичної кастрації українського народу» та «лінією перетворення України в політично-аморфне тіло – у Малоросію» (Панчук et al., 1994, с. 278).

Відзначення 30-річчя створення Української РСР у січні 1948 р. стало одним із наймасовіших дійств у підрадянській Україні в перші післявоєнні роки. Виступивши на ювілейній сесії Верховної Ради УРСР, М. Хрущов особливу увагу приділив «багаторічній і непорушній» дружбі між російським та українським народами, яку він називав «величезною силою в боротьбі за перемогу комунізму». Проте в цьому наративі українцям відводилася роль «молодшого брата», який завжди в тяжкі часи свого життя звертався по допомогу й підтримку до «старшого», зокрема за часів Б. Хмельницького, у роки «громадянської війни» та «Великої Вітчизняної війни» (Промова, 1948, 3–4). «Палку вдячності» російському народові М. Хрущов проголосив і в доповіді на ювілейній сесії Верховної Ради УРСР 29 жовтня 1949 р., присвяченій святкуванню «Десятиріччя возз'єднання українського народу в єдиній Українській радянській державі». Святковий дискурс на західноукраїнських землях під час відзначення цього штучно винайденого владою ювілею підкреслював зв'язок українського й російського народів. Наприклад, план оформлення міста Львова передбачав тематичні локації, одними з яких були «Велика братська непорушна дружба українського народу з великим російським народом» (на площі А. Міцкевича) та «Непорушна дружба російського, українського та всіх народів Радянського Союзу – запорука перемоги та успіхів нашої могутньої Соціалістичної Батьківщини» (на Галицькій площі) (Дроздов, 2022, с. 249).

Пропагуванню образу «великого народу» та його історії й культури сприяли загальносоюзні ювілеї визначних подій і відомих постатей, наймасштабнішими з яких у післявоєнні часи були святкування 800-річчя Москви (7 вересня 1947 р.), відзначення 150-річного ювілею від дня народження О. Пушкіна (6 червня 1949 р.) та 150-х роковин із дня смерті О. Суворова (18 травня 1950 р.). На загальносоюзному, республіканському, обласному, міському та районному рівнях влада утворювала ювілейні комісії, які розробляли плани заходів щодо підготовки і проведення свят. Вони передбачали широку агітаційно-пропагандистську кампанію, урочисті заходи, організацію виставок та різних культурно-мистецьких заходів, відкриття пам'ятних місць, найменування внутрішньоміських об'єктів, колгоспів та шкіл на їхню честь тощо. Характерною особливістю проведення цих свят на західноукраїнських землях був наголос на тривалих історико-культурних зв'язках із російським народом, його допомозі у «возз'єднанні українського народу», а також демонстрації піклування сталінського режиму над новими територіями.

Інформація секретаря Львівського обкому КП(б)У П. Желяка «Про підготовку та проведення 800-річчя Москви у Львівській області» секретарю ЦК КП(б)У з пропаганди та агітації І. Назаренко вказує на масштаби та цілі святкування (ДАЛО, ф. П-3, оп.2, спр.145, арк.175–180). Зокрема, для трудящих області прочитано понад 350 тематичних лекцій і доповідей, під час яких наголошували на «ролі Сталінської Москви, Леніна і Сталіна в долях українського народу» та його боротьби проти «українсько-німецьких націоналістів», поміщиків, буржуазії та інтервентів. Серед тем бесід були: «Виникнення й розвиток Москви», «Москва в минулому», «Москва в трьох революціях», «Москва у Великій Вітчизняній війні» тощо. Львівська обласна бібліотека організувала виставку художньої літератури про історію Москви і виставку літографічних плакатів на тему: «Москва в дні перемог». Бродівський районний будинок культури влаштував фотовиставку, яка демонструвала розвиток Москви за роки радянської влади. Львівське обласне управління кінофікації випустило на екрани Львова й районних центрів низку кінофільмів, зокрема «Мінін і Пожарський», «Кутузов», «Іван Грозний», «Ленін у 1918 році», «Небо Москви» тощо, а 7 вересня в центрі Львова працювала кінопересувка, що демонструвала львів'янам короткометражні фільми про історію Москви та Росії (До 800-річчя Москви, 1947, с. 8).

6 вересня у Львівському державному університеті ім. І. Франка відбувся великий святковий вечір, а у Львівському театрі опери й балету – урочисте засідання міської Ради. Депутат Верховної Ради УРСР К. Пелехатий під час виступу на зборах заявив про «батьківське піклування» столиці над Львовом, який мав перетворитися на великий індустріальний і культурний центр СРСР. Святкові вечори й концерти провели у всіх вищих навчальних закладах, наукових, культурних і мистецьких установах напередодні й у день святкування.

Традиційним ритуалом стало надсилання листів від трудящих Львівщини до трудящих Москви, які підготували учасники зборів, виконком Львівської обласної ради та Львівський обком КП(б)У. Вони підкреслювали тісні історичні зв'язки українського й російського народів і допомогу Москви в здійсненні «віковичних мрій» трудящих України й, зокрема, західноукраїнського населення у визволенні та приєднанні до Радянського Союзу. «Для нас, жителів західних земель Радянської України, Москва особливо дорога, бо з її іменем пов'язані найсвітліші сторінки історії нашого багатостраждального народу», — зазначалося в одному з них (Трудящим, 1947, с. 2).

7 вересня у Львові на честь святкування 800-річчя Москви й початку нового навчального року відбувся загальноміський парад піонерів і школярів, у якому взяли участь близько 25 тис. дітей (ДАЛО, ф.П-3, оп.2, спр.145, арк.179). Світлини параду, опубліковані у львівській обласній газеті «Вільна Україна», зображували ходу колон учнів у радянській шкільній формі, дівчат в українських національних костюмах та хлопців у костюмах середньовічних російських воїнів (Савка, 1947, с. 1). Крім того, у місті та в районних центрах області пройшли масові мітинги, збори, урочисті засідання, масові гуляння робітників, колгоспників та інтелігенції. В інших західноукраїнських областях святкування відбулися скромніші ніж у Львівській, обмежившись урочистими зборами й народними гуляннями.

З нагоди святкування в селі Старі Броди Львівської області створено колгосп «імені 800-річчя Москви». Як інформував Львівський обком КП(б)У, таке рішення ухвалено одностайно після пропозиції одного із селян, який наголошував не лише на ювілейній події, а й на ролі російського народу у возз'єднанні українських земель, заявляючи, що «... сонце возз'єднання зійшло для нас із Москви» (ДАЛО, ф.П-3, оп.2, спр.145, арк.177).

Газета «Вільна Україна», крім передруку офіційної інформації ЦК ВКП(б) і висвітлення святкових заходів, опублікувала статтю старшого наукового співробітника Львівського республіканського історичного музею В. Ваврика «Наша рідна Москва», у якій автор підкреслював роль Москви як «світлого маяка й опори в боротьбі за кращу долю й щасливе вільне життя» галичан (Ваврик, 1947, с. 7).

Про масштаби підготовки підрадянської України до святкування 150-річного ювілею від дня народження О. Пушкіна свідчать заходи, проведення яких контролював республіканський комітет на чолі з О. Корнійчуком: урочисті збори Академії наук УРСР спільно із Спілкою радянських письменників і Спілкою радянських композиторів України; ювілейні збори в Кіровограді та Кам'янці; ювілейні республіканські виставки; видання бібліографічного збірника «Пушкін і Україна», збірника «Вінок Пушкіна» та ювілейних пушкінських видань накладом понад 200 тис. примірників тощо (РАТАУ, 1949, с. 3). 6 червня 1949 р. в Києві, усіх обласних та районних центрах відбулися ювілейні вечори, урочисті збори та святкові концерти.

Львівська обласна ювілейна комісія, яку очолював заступник голови облвиконкому С. Стефаник, наприкінці травня заслуховувала звіти освітніх та культурних закладів, у яких повідомлялося про проведення шкільних ювілейних вечорів і літературних ранків, організованих комсомолом «Пушкінських читань» для молоді, літературних вечорів, конференцій читачів та вечорів художнього читання в бібліотеках, художніх вечорів у клубах і будинках культури, постановки спектаклів та опер у театрах Львова (В обласній, 1949, с. 2). Вищі навчальні заклади провели наукові конференції та сесії, присвячені 150-річчю з дня народження О. Пушкіна, а Львівська бібліотека Академії наук УРСР та Чернівецький меморіальний музей О. Кобилянської підготували виставки його творів та фотодокументів (Одуха, 1949, с. 4; Панчук, 1949, с. 1). Ім'я О. Пушкіна присвоїли Дрогобицькій обласній бібліотеці для дітей та юнацтва, Ходорівському районному будинку культури (Львівська область), а також кільком середнім школам у Західній Україні (ЦДАВОУ, ф.4762, оп.1, спр.284, арк.191). Преса публікувала численні статті, які інформували про життя і творчість поета, пушкінські місця пам'яті в Україні, підготовку і святкування пушкінських днів.

Відзначення «пушкінських днів» на західноукраїнських землях мало на меті не лише популяризацію російської культури, а й демонстрацію культурної переваги «старшого брата». Пропаганда підкреслювала ідейний вплив літературної спадщини О. Пушкіна на творчість українських поетів Т. Шевченка й І. Франка, яких зображували виключно як революційних поетів і борців за соціальне та національне визволення українського народу. Опубліковані у «Вільній Україні» статті «Пушкін і Шевченко» (Романченко, 1949, с. 3) та «Пушкін і Франко» (Білоштан, 1949, с. 2), авторами яких були викладачі Львівського педагогічного інституту, розповідали про велике шанування Шевченком і Франком творчості Пушкіна, її вплив на революційні ідеї українських «народних співців», спільні теми й мотиви в літературних творах. Крім того, сталінські ідеологи намагалися навіть довести вплив «слова пушкінської поезії» на ті регіони, які жодним чином не були пов'язані з російською культурою, зокрема на Закарпаття. Наприклад, преса повідомляла, що «один із корінних жителів Закарпаття» передав до Мукачівського історичного музею томик віршів Пушкіна, виданий за життя поета (Беляев, 1949, с. 4).

Істотно відрізнявся від західноукраїнських земель радянський комеморативний дискурс в Ізмаїльській області. Приєднання до складу Української РСР південної частини Бессарабії (Буджака) обґрунтовувалося національним чинником. Утім, на відміну від інших територій, анексію Бессарабії радянська влада інтерпретувала як її повернення, оскільки не визнавала рішення Паризького протоколу 1920 р. про передачу цієї території Румунському Королівству. До того ж, якщо в новоутвореній Молдавській РСР сталінські ідеологи розпочали конструювання молдавської ідентичності на основі домінування однієї етнічної спільноти, то в Ізмаїльській області УРСР нова радянська ідентичність для поліетнічного складу населення потребувала іншого спільного маркера. Ним став штурм фортеці Ізмаїл військами О. Суворова в 1790 р., що символізував визволення краю російською армією від Османської імперії (хоча за умовами Кючук-Кайнарджійського миру ця територія залишалася в її складі). Штурм 1790 р., який за імперських часів перетворився на міф про «славу російської зброї», увійшов до переліку найвизначніших перемог у воєнній історії СРСР, а образ О. Суворова зайняв чи не найвище місце в героїчному пантеоні сталінської доби. Зв'язок регіону з цією подією визначив напрям радянської меморіальної політики. Офіційний дискурс пов'язував «визволення» краю в 1940 та 1944 рр. з героїчним історичним минулим часів «суворівських чудо-богатырів», спадкоємцями яких вважалися радянські війська.

Поширення наративів про «славу російської зброї» та створення нової версії історії, в якій центральним епізодом був суворівський штурм, потребувало комеморації цієї події. Вже в грудні 1940 р. радянська влада організувала в області урочистості з нагоди 150-річчя штурму фортеці Ізмаїл. Святкова церемонія відкриття пам'ятника О. Суворову в першу річницю визволення Ізмаїла від «німецько-румунських загарбників» 26 серпня 1945 р. стала одним із найвидовищних дійств в історії міста за сталінських часів. Момент відкриття супроводжувався піротехнічним ефектом і залпами артилерійського салюту, а сам мітинг знято на кіноплівку. «Довго будуть пам'ятати присутні на торжестві велич цього видовища», – писала газета «Придунайська правда», називаючи спорудження пам'ятника «всезагальним торжеством для народів Радянського Союзу» (Торжество, 1945, с. 3).

Ще одним епізодом, який став маркером російськоцентричної моделі історичної пам'яті Буджака, було відвідування О. Пушкіним Аккермана (сучасний Білгород-Дністровський), Ізмаїла та інших населених пунктів у 1821 і 1822 рр. У період святкування 150-річчя російського поета в 1949 р. нетривале перебування О. Пушкіна в цьому регіоні стало об'єктом комеморацій. Так, у м. Білгороді-Дністровському встановлено дві меморіальні дошки (на будівлі, у якій він зупинявся, та на башті Аккерманської фортеці) (Бельский, 1949, с. 3). Білгород-Дністровський історико-краєзнавчий музей проводив екскурсії пушкінськими місцями, а також організував тематичну виставку щодо перебування О. Пушкіна в Аккермані. Білгород-Дністровський учительський інститут провів наукову конференцію та пушкінський вечір, на якому студентам і молоді міста читали доповідь «Історична тематика у творчості Пушкіна» (Борзановский, 1949, с. 3). У Болграді ім'я О. Пушкіна присвоєне парку, де під час святкування ювілею відбулися народні гуляння (Пушкинские дни, 1949, с. 1). Упродовж місяця пушкінська тематика не зникла зі сторінок газети «Придунайська правда», яка повідомляла про підготовку та проведення святкування ювілею в різних містах і селах області. У такий спосіб цей регіон пов'язували не лише зі «славою російської зброї», а й із «великою» російською культурою.

Всесоюзне відзначення 150-х роковин із дня смерті О. Суворова в 1950 р. сприяло подальшій глорифікації постаті полководця в підрадянській Україні. Постановою Ради Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У створено Республіканський комітет із проведення ювілею, який розробив відповідний план заходів, що передбачав понад 90 позицій (ЦДАВОУ, ф.2, оп.8, спр.2042, арк.98–111). На важливість Ізмаїла як символічного місця святкування ювілею вказує той факт, що урочистий мітинг у місті, як і збори в Києві й мітинги в Тульчині та Очакові, мали відзняти для кінохроніки. Крім того, у кіножурналі вийшов сюжет про Ізмаїл із показом пам'ятника та Ізмаїльського історичного музею О. Суворова, створеного в 1947 р. На кургані в с. Турбаївка поблизу Ізмаїла встановлено обеліск із меморіальною дошкою, а ім'я полководця присвоєне одній з ізмаїльських шкіл. План підготовки міста до ювілею передбачав проведення тематичних лекцій, організацію пересувної фотовиставки, публікації статей та випуск радіопередач (КУІА, ф.Р-747, оп.1, спр.39, арк.16–17). Окрема виставка про біографію полководця та його традиції в радянській армії була встановлена біля пам'ятника Суворову (ДАОО, ф.П-4980, оп.2, спр.377, арк.1). «Придунайська правда» висвітлювала ювілейні заходи, що проходили в інших містах області. Газетні статті, присвячені О. Суворову, поширювали офіційні міфологеми про Ізмаїл як «місто слави російської зброї», вказували на спадкоємність радянської армії із суворівськими «чудо-богатырями» та проводили паралелі між двома генералісімусами – Суворовим та Сталіним, що відіграли вирішальну роль в історії міста. Схожі наративи звучали під час мітингу та урочистих зборів в Ізмаїлі 18 травня 1950 р., коли, крім вшанування пам'яті полководця, неодноразово виголошували слова подяки Сталіну за

«визволення» та пройдений шлях до комунізму (Митинг, 1950, с. 2). Комеморації продовжилися до грудня 1950 р., коли місто святкувало 160-річчя з дня штурму фортеці Ізмаїл.

Висновки. Для поширення образу російського народу на анексованих українських територіях радянська влада використовувала загальносоюзні та республіканські свята, проведення яких мало певні особливості. Насамперед, вони підкреслювали провідну роль російського народу у «визволенні» та «возз'єднанні» українських земель. Цьому сприяли різноманітні ритуали подяки, які М. Хрущов увів у комеморативний дискурс після «возз'єднання» Закарпаття. Символічний образ «старшого брата», який постійно піклувався про «братські народи» й позитивно впливав на українську історію та культуру, а також сприяв розвитку західноукраїнських земель, пропагували під час урочистих дійств і заходів на честь ювілейних дат і вшанування відомих дореволюційних російських постатей. В Ізмаїльській області відповідні комеморації створювали новий пам'яттєвий простір, що формував у місцевого населення ставлення до минулого регіону як частини російської історії.

Подяка. Автор висловлює щирі вдячність усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Проведення дослідження стало можливим завдяки фінансовій підтримці з боку Канадського інституту українських студій (Canadian Institute of Ukrainian Studies, CIUS) від благодійного фонду «Dr. Vasyl Prychodko Memorial Endowment Fund».

Джерела та література:

- Brandenberger, D.** (2002). *National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931–1956*. Cambridge and London: Harvard University Press, 378 p.
- Drozdov, V.** (2022). Soviet Politics of Memory in Southern Bessarabia and Northern Bukovina: Representation of the Past and Mythmaking during World War II. *PLURAL. History, Culture, Society*, 10(2), 85–102. DOI: https://doi.org/10.37710/PLURAL.V10I2_4
- Frunchak, S.** (2010). Commemorating the Future in Post-War Chernivtsi. *East European Politics and Societies*, 24(3), 435–463. DOI: <https://doi.org/10.1177/0888325410364673>
- Gillis, J. R.** (1994). Memory and Identity: The History of a Relationship. In J. R. Gillis (Ed.), *Commemorations: the Politics of National Identity* (pp. 3–24). Princeton: Princeton University Press, 290 p.
- Petrone, K.** (2000). *Life Has Become More Joyous, Comrades: Celebrations in the Time of Stalin*. Bloomington: Indiana University Press, 266 p.
- Starodubets, G., & Popp, R.** (2020). The Policy of Sovietization of the Western Regions of Ukraine in 1944–1953 through the Propagandist Symbols and Rituals. *Studia Historica Nitriensia*, 24(2), 412–427. DOI: <https://doi.org/10.17846/SHN.2020.24.2.412-426>
- Ассман, Я.** (2004). *Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности* (М. М. Сокольская (пер. с нем.)). Москва: Языки славянской культуры, 368 с.
- Бельский, С.** (1949). Выставки, вечера, мемориальные доски. *Придунайская правда*, 3 червня, 3.
- Борзановский, М.** (1949). Здесь был Пушкин. *Придунайская правда*, 15 травня, 3.
- Беляев, В.** (1949). Імені Пушкіна. *Вільна Україна*, 4 червня, 4.
- Білоштан, Я.** (1949). Пушкін і Франко. *Вільна Україна*, 28 травня, 2.
- Буков, К., Горинов, М., & Пономарев, А.** (Сост.) (1995). *Москва военная. 1941–1945: Мемуары и архивные документы*. Москва: Мосгорархив, 744 с.
- В обласній ювілейній комісії** (1949). *Вільна Україна*, 28 травня, 2.
- Ваврик, В.** (1947). Наша рідна Москва. *Вільна Україна*, 6 вересня, 7.
- Гриневич, В. А., Даниленко, В. М., Кульчицький, С. В., Лисенко, О. Є.** (2004). *Україна і Росія в історичній ретроспективі: нариси: в 3-х т.* (Т. 2: Радянський проект для України (В. М. Литвин, І. М. Дзюба, Я. Д. Ісаєвич, О. С. Онищенко, В. А. Смолій, С. В. Кульчицький (ред.)). Київ: Наукова думка. 531 с.
- ДАЛО** – Державний архів Львівської області.
- ДАОО** – Державний архів Одеської області.
- ДАЧО** – Державний архів Чернівецької області.
- До 800-річчя Москви** (1947). *Вільна Україна*, 6 вересня, 8.
- Дроздов, В.** (2022). Радянський офіційний святковий дискурс і комеморативні практики на приєднаних українських територіях (на прикладі святкування десятиріччя «возз'єднання українського народу»). *Zaporizhzhia Historical Review*, 6(58), 242–253. DOI: 10.26661/zhv-2022-6-58-24
- Скельчик, С.** (2008). *Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві* (М. Климчук, Х. Чушак (пер. з англ.)). Київ: Критика, 303 с.
- Скельчик, С.** (2018). *Повсякденний сталінізм. Київ та кияни після Великої війни* (Я. Стріха (пер. з англ.)). Київ: Laugus, 306 с.

- Киридон, А.** (2020). Потенціал комеморативних практик у конструюванні національної ідентичності: концептуалізація проблеми. *Історична пам'ять*, 42, 7–19.
- Коннертон, П.** (2004). *Як суспільства пам'ятають* (С. Шліпченко (пер. з англ.)). Київ: Ніка-Центр, 184 с.
- КУІА** – Комунальна установа «Ізмаїльський архів».
- Леньо, П.** (2021). Меморіалізація «визволителів» у період превентивної радянської Закарпаття (1944–1946 рр.). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, 2(45), 142–150. DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.2\(45\).2021.247558](https://doi.org/10.24144/2523-4498.2(45).2021.247558)
- Мартін, Т.** (2013). *Імперія національного вирівнювання: Нації та націоналізм у Радянському Союзі (1923–1939)* (С. Вакуленко (пер. з англ.)). Київ: Критика, 640 с.
- Митинг** в городе славы Русского оружия (1950). *Придунайская правда*, 20 травня, 2.
- Мищанин, В.** (2015). «Всенародні» свята Народної Ради Закарпатської України (1944–1945 рр.) як елемент радянської Закарпаття. *Вісник Луцького національного університету ім. Т. Шевченка. Історичні науки*, 8, 122–129.
- Одуха, А.** (1949). Виставка творів О. С. Пушкіна. *Вільна Україна*, 4 червня, 4. **Панчук, Е.** (1949). Виставка фотодокументів. *Радянська Буковина*, 5 червня, 1.
- Панчук, М. І., Гошуляк, І. Л., Діброва, С. С., Зінченко, Ю. І. та ін.** (Упоряд.) (1994). *Національні відносини в Україні у ХХ ст.: збірник документів і матеріалів*. Київ: Наукова думка, 557 с.
- Передова стаття** (1945). Торжественное заседание, посвященное годовщине освобождения Советской Украины. *Правда Украины*, 14 жовтня, 1.
- Петровський, М.** (1944). *Возз'єднання українського народу в єдиній Українській радянській державі*. Київ, Харків: Українське державне видавництво, 28 с.
- Петровський, М.** (1944). Закарпатська Україна (історична довідка). *Радянська Україна*, 22 грудня, 3.
- Промова** М. С. Хрушова (1948). *Вільна Україна*, 25 січня, 3–4.
- Пушкинские дни** на Измаильщине (1949). *Придунайская правда*, 7 червня, 1.
- РАТАУ** (1949). В Республиканском юбилейном комитете по ознаменованию 150-летия со дня рождения А. С. Пушкина. *Придунайская правда*, 28 травня, 3.
- Романченко, І.** (1949). Пушкін і Шевченко. *Вільна Україна*, 5 червня, 3.
- Савка, Я.** (1947) Фотографії. *Вільна Україна*, 9 вересня, 1.
- Токаренко, Я.** (Упоряд.) (1945). *Про Закарпатську Україну (Збірник матеріалів)*. Київ: Українське державне видавництво, 48 с.
- Торжество** освобожденного народа (1945). *Придунайская правда*, 29 августа, 3.
- Трудящим** міста Москви в день 800-річчя столиці від трудящих Львівщини (1947). *Вільна Україна*, 7 вересня, 2.
- ЦДАВОУ** – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
- Шпорлюк, Р.** (2000). *Імперія та нації (з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі)*. Київ: Дух і Літера. <http://litopys.org.ua/sporl/sh03.htm>

Viktor V. Drozdov

Zaporizhzhia National University

PhD (History), Associate Professor, Postdoctoral Researcher (Ukraine)

The Image of the Russian People in Soviet Commemorative Practices on the Annexed Ukrainian Territories (1939–1953)

Abstract. The article aims to study Soviet commemorative practices as instruments for disseminating the image of the Russian people on the annexed Ukrainian territories from 1939 to 1953. The research methodology combines interdisciplinary and specialized historical methods, including critical discourse analysis, narrative analysis, historical-comparative, historical-typological, and historical-systemic methods. **Scientific novelty.** For the first time, based on the analysis of official narratives, celebrative rituals, and memorial practices, the process of constructing the image of the Russian people by Soviet memory policy and the peculiarities of its dissemination in various territories annexed during World War II were traced. **Conclusions.** Ukrainian Soviet commemorative discourse represented the Russian people as the leading force in the «liberation» and «reunification» of Ukrainian lands, demonstrated Russian people's care for the newly annexed territories, and emphasized the historical and cultural influence of the «elder brother» on the development of the Ukrainian people. The propaganda of this symbolic image actively began after the annexation of Transcarpathian Ukraine, and in the post-war years, the authorities cemented it in the collective consciousness through various commemorative practices. Voicing gratitude to the Russian people became a mandatory ritual during the celebrations of republican jubilees and anniversaries of the Ukrainian lands' «liberation» and «reunification». Holding large-scale celebrations for the 800th

.....
anniversary of Moscow and the jubilees of Pushkin and Suvorov had different goals for the annexed territories. These commemorative ceremonies formed a positive image of the Russian people and emphasized the longevity of historical and cultural ties with the locals in Western Ukrainian regions. In contrast, they strengthened the Russocentric model of the official memory in the Izmil region.

Key words: commemoration, official memory, Stalinism, annexed territories, Ukrainian SSR.

References:

- Assman, Ya.** (2004). *Kulturnaia pamiat: Pismo, pamiat o proshlom i politicheskaia identichnost v vysokikh kulturakh drevnosti [Cultural memory: Writing, memory of the past and political identity in the high cultures of antiquity]* (M. M. Sokolskaia (trans.)). Moskva: Yazyki slavianskoi kultury, 368 p. [in Russian].
- Belskii, S.** (1949). Vystavki, vechera, memorialnye doski [Exhibitions, evenings, memorial plaques]. *Pridunaiskaia pravda – Danubian truth, June 3, 3.* [in Russian].
- Bieliaiev, V.** (1949). Imeni Pushkina [Names of Pushkin]. *Vilna Ukraina – Free Ukraine, June 4, 4.* [in Ukrainian].
- Biloshtan, Ya.** (1949). Pushkin i Franko. *Vilna Ukraina – Free Ukraine, May 28, 2.* [in Ukrainian].
- Borzanovskii, M.** (1949). Zdes byl Pushkin. *Pridunaiskaia pravda – Danubian truth, May 15, 3.* [in Russian].
- Brandenberger, D.** (2002). *National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931–1956.* Cambridge and London: Harvard University Press, 378 p. [in English].
- Bukov, K., Horinov, M., & Ponomariov, A.** (Comp.) (1995). *Moskva voennaia. 1941–1945: Memuary i arkhivnye dokumenty [Moscow military. 1941–1945: Memoirs and archival documents]*. Moskva: Moskhorarkhiv, 744 p. [in Russian].
- DACHO** – Derzhavnyi arkhiv Chernivetskoï oblasti. [State Archives of Chernivtsi Region].
- DALO** – Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti. [State Archives of Lviv Region].
- DAOO** – Derzhavnyi arkhiv Odeskoï oblasti. [State Archives of Odesa Region].
- Do 800-richchia** Moskvyy [To the 800th anniversary of Moscow] (1947). *Vilna Ukraina – Free Ukraine, September 6, 8.* [in Ukrainian].
- Drozdov, V.** (2022a). Radianskyi ofitsiyni sviatkovyi dyskurs i komemoratyvni praktyky na pryednanykh ukrainskykh terytoriiakh (na prykladi sviatkuvannia desiatyrichchia «vozz'iednannia ukrainskoho narodu») [Soviet Official Celebration Discourse and Commemorative Practices in the Annexed Ukrainian Territories (by the Example of Celebrating the 10th Anniversary of the «Ukrainian People's Reunification»)]. *Zaporizhzhia Historical Review, 6(58), 242–253.* [in Ukrainian]. DOI: 10.26661/zhv-2022-6-58-24
- Drozdov, V.** (2022b). Soviet Politics of Memory in Southern Bessarabia and Northern Bukovyna: Representation of the Past and Mythmaking during World War II. *PLURAL. History, Culture, Society, 10(2), 85–102.* [in English]. DOI: https://doi.org/10.37710/PLURAL.V10I2_4
- Frunchak, S.** (2010). Commemorating the Future in Post-War Chernivtsi. *East European Politics and Societies, 24(3), 435–463.* [in English]. DOI: <https://doi.org/10.1177/0888325410364673>
- Gillis, J. R.** (1994). Memory and Identity: The History of a Relationship. In J. R. Gillis (Ed.), *Commemorations: the Politics of National Identity* (pp. 3–24). Princeton: Princeton University Press, 290 p. [in English].
- Hrynevych, V. A., Danylenko, V. M., Kulchytskyi, S. V., & Lysenko, O. Ye.** (2004). *Ukraina i Rosiia v istorychnii retrospektyvi: narysy: v 3-kh t. (Vol. 2: Radianskyi proekt dlia Ukrainy (V. M. Lytvyn, I. M. Dziuba, Ya. D. Isaievych, O. S. Onyshchenko, V. A. Smolii, S. V. Kulchytskyi (eds.). Kyiv: Naukova dumka, 531 p.* [in Ukrainian].
- Konnerton, P.** (2004). *Yak suspilstva pam'iataiut [How societies remember]* (S. Shlipchenko (trans.)). Kyiv: Nika-Tsentr, 184 p. [in Ukrainian].
- KUIA** – Komunalna ustanova «Izmailskyi arkhiv». [Municipal Institution «Izmil Archive»].
- Kyrydon, A.** (2020). Potentsial komemoratyvnykh praktyk u konstruiuvanni natsionalnoi identychnosti: kontseptualizatsiia problemy [The Potential of Commemorative Practices in Constructing of National Identity: The Conceptualization of the Problem]. *Istorychna pam'iat – Historical Memory, 42, 7–19.* [in Ukrainian].
- Leno, P.** (2021). Memorializatsiia «vyzvoliteliv» u period preventyvnoi radianizatsii Zakarpattia (1944–1946 rr.) [Memorialization of the «liberators» in Transcarpathia during the period of preventive Sovietization (1944–1946)]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seria: Istoriiia – Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History, 2(45), 142–150.* [in Ukrainian]. DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.2\(45\).2021.247558](https://doi.org/10.24144/2523-4498.2(45).2021.247558)
- Martin, T.** (2013). *Imperiia natsionalnogo vyrivniuvannia: Natsii ta natsionalizm u Radianskomu Soiuzi (1923–1939) [The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939]* (S. Vakulenko (trans.)). Kyiv: Krytyka, 640 p. [in Ukrainian].

- Mishchanyin, V.** (2015). «Vsenarodni» sviata Narodnoi Rady Zakarpatskoi Ukrainy (1944–1945 rr.) yak element radianizatsii Zakarpattia [«Nationwide» holydays of people holydays of council of Transcarpathian Ukraine (1944–1945) as item of sovietization of Transcarpathia]. *Visnyk Luhanskoho natsionalnogo universytetu im. T. Shevchenka. Istorychni nauky – Bulletin of Luhansk Taras Shevchenko National University. Historical science*, 8, 122–129. [in Ukrainian].
- Miting** v gorode slavy Russkogo oruzhiia [Rally in the city of glory of Russian weapons] (1950). *Pridunaiskaia pravda – Danubian truth*, May 20, 2. [in Russian].
- Odukh, A.** (1949). Vystavka tvoriv O. S. Pushkina [Exhibition of works by O. S. Pushkin]. *Vilna Ukraina – Free Ukraine*, June 4, 4. [in Ukrainian].
- Panchuk, M. I., Hoshuliak, I. L., Dibrova, S. S., Zinchenko, Yu. I.** et al. (Comp.) (1994). *Natsionalni vidnosyny v Ukraini u XX st.: zbirnyk dokumentiv i materialiv [National relations in Ukraine in the 20th century: a collection of documents and materials]*. Kyiv: Naukova dumka, 557 p. [in Ukrainian].
- Panchuk, E.** (1949). Vystavka fotodokumentiv [Exhibition of photo documents]. *Radianska Bukovyna – Soviet Bukovyna*, June 5, 1. [in Ukrainian].
- Peredova stattia** (1945). Torzhestvennoe zasedanie, posviashchennoe godovshchine osvobozhdeniia Sovetskoi Ukrainy [Solemn meeting dedicated to the anniversary of the liberation of Soviet Ukraine]. *Pravda Ukrainy – Truth of Ukraine*, October 14, 1. [in Russian].
- Petrone, K.** (2000). *Life Has Become More Joyous, Comrades: Celebrations in the Time of Stalin*. Bloomington: Indiana University Press, 266 p. [in English].
- Petrovskiy, M.** (1944). *Vozz'iednannia ukrainskoho narodu v yedynii Ukrainskii radianskii derzhavi [Reunification of the Ukrainian people in a single Ukrainian Soviet state]*. Kyiv, Kharkiv: Ukrainske derzhavne vydavnytstvo, 28 p. [in Ukrainian].
- Petrovskiy, M.** (1944). Zakarpatska Ukraina (istorychna dovidka) [Transcarpathian Ukraine (historical reference)]. *Radianska Ukraina – Soviet Ukraine*, December 22, 3. [in Ukrainian].
- Promova M. S. Khrushchova** [Speech by M. S. Khrushchev] (1948). *Vilna Ukraina – Free Ukraine*, January 25, 3–4. [in Ukrainian].
- Pushkinskie dni** na Izmailshchine [Pushkin Days in Izmail region] (1949). *Pridunaiskaia pravda – Danubian truth*, June 7, 1. [in Ukrainian].
- RATAU** (1949). V Respublikanskom yubileinom komitete po oznamenovaniiu 150-letia so dnia rozhdenniia A. S. Pushkina [In the Republican Jubilee Committee for Commemoration of the 150th Anniversary of the Birth of A. S. Pushkin]. *Pridunaiskaia pravda – Danubian truth*, May 28, 3. [in Russian].
- Romanchenko, I.** (1949). Pushkin i Shevchenko [Pushkin and Shevchenko]. *Vilna Ukraina – Free Ukraine*, June 5, 3. [in Ukrainian].
- Savka, Ya.** (1947) Fotohrafii [Photos]. *Vilna Ukraina – Free Ukraine*, September 9, 1. [in Ukrainian].
- Shporliuk, R.** (2000). *Imperiia ta natsii (z istorychnoho dosvidu Ukrainy, Rosii, Polshchi ta Bilorusi) [Empire and nations (from the historical experience of Ukraine, Russia, Poland and Belarus)]*. Kyiv: Dukh i Litera. <http://litopys.org.ua/spor/sh03.htm>. [in Ukrainian].
- Starodubets, G., & Popp, R.** (2020). The Policy of Sovietization of the Western Regions of Ukraine in 1944 – 1953 through the Propagandist Symbols and Rituals. *Studia Historica Nitriensia*, 24(2), 412–427. [in English]. DOI: <https://doi.org/10.17846/SHN.2020.24.2.412-426>
- Tokarenko, Ya.** (Comp.) (1945). *Pro Zakarpatsku Ukrainu (Zbirnyk materialiv) [About Transcarpathian Ukraine (Collection of materials)]*. Kyiv: Ukrainske derzhavne vydavnytstvo, 48 p. [in Ukrainian].
- Torzhestvo** osvobozhdenного naroda [The triumph of the liberated people] (1945). *Pridunaiskaia pravda – Danubian truth*, August 29, 3. [in Russian].
- Trudiashchym** mista Moskvy v den 800-richchia stolytsi vid trudiashchykh Lvivshchyny [Working people of Moscow on the day of the 800th anniversary of the capital for the working people of Lviv region] (1947). *Vilna Ukraina – Free Ukraine*, September 7, 2. [in Ukrainian].
- TsDAVOU** – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy. [Central State Archive of Public Associations of Ukraine].
- V oblasnii** yuvileinii komisii [In the regional jubilee commission] (1949). *Vilna Ukraina – Free Ukraine*, May 28, 2. [in Ukrainian].
- Vavryk, V.** (1947). Nasha ridna Moskva [Our native Moscow]. *Vilna Ukraina – Free Ukraine*, September 6, 7. [in Ukrainian].
- Yekelchyk, S.** (2008). *Imperiia pam'iaty. Rosiisko-ukrainski stosunky v radianskii istorychnii uiavi [Empire of memory. Russian-Ukrainian relations in the Soviet historical imagination]* (M. Klymchuk, Kh. Chushak (trans.)). Kyiv: Krytyka, 303 p. [in Ukrainian].
- Yekelchyk, S.** (2018). *Povsiakdennyi stalinizm. Kyiv ta kyiany pislia Velykoi viiny [Everyday Stalinism. Kyiv and Kyivans after the Great War]* (Ia. Strikha (trans.)). Kyiv: Laurus, 306 p. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 07.02.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 26.04.2023 р.

Галина Матушок

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
аспірантка (Україна)

e-mail: matushok_galina@ukr.net

ORCID : <https://orcid.org/0000-0003-4589-7993>

Створення, реорганізації та ліквідації педагогічних закладів вищої освіти в роки хрущовської «відлиги»

Анотація. Мета статті – на основі наявних архівних джерел простежити зміни, що відбувалися у системі педагогічних закладів вищої освіти у роки хрущовської «відлиги», з'ясувати причини, які зумовили ці перетворення, а також встановити їх результативність. **Методологічною основою дослідження** є принципи історизму, системності та всебічності, проблемно-хронологічний та діахронний методи. **Наукова новизна статті** полягає у тому, що вперше комплексно показано проблеми створення, реорганізації та ліквідації педагогічних ЗВО у середині 1950-х – першій половині 1960-х рр. **Висновки.** Упродовж 50-х – першої половини 60-х рр. ХХ ст. кількість педагогічних закладів освіти зменшилася із 47 до 33. У середині 50-х рр. кількісні зміни відбувалися за рахунок закриття частини учительських інститутів або реорганізації їх у педінститути. Такі зміни були зумовлені переходом до політехнічного навчання у середній школі, що вимагало підвищення рівня підготовки вчителів. Невдовзі чинні педінститути почали укрупнювати задля зміцнення їх навчально-матеріальної бази та забезпечення науково-педагогічним кадрами належної кваліфікації. Частину факультетів педінститутів приєднали до факультетів університетів, аргументуючи це тим, що вони мали незначну кількість студентів. Водночас практика показала, що це був хибний крок, адже педінститути давали ґрунтовну професійну підготовку, насамперед її практичну складову. Пізніше влада визнала свої помилки і відновила більшу частину факультетів. Виникає питання щодо доцільності руйнування потужного Харківського педінституту і створення на його базі педінститутів фізичного виховання та іноземних мов. Останній з них невдовзі приєднали до Харківського університету, а педінститут фізичного виховання функціонував близько 5 років, після чого знову став педінститутом.

Ключові слова: інститут, факультет, система, реорганізація, підготовка, профіль, викладачі, хрущовська «відлига».

Постановка проблеми. Середина 50-х – перша половина 60-х рр. ХХ ст. в історії СРСР позначена бурхливою реформаторською діяльністю, частковою демократизацією суспільства і лібералізацією тоталітарної системи, процесами десталінізації. В Україні ці зміни спричинили національно-духовне пробудження різних верств суспільства. Означені процеси не могли не позначитися і на сфері освіти, зокрема вищої педагогічної. У період хрущовської «відлиги» тут відбувалися постійні зміни, різні перетворення і нововведення: запроваджувалися нові навчальні дисципліни, змінювався зміст освіти, запроваджувалися технології навчання, запроваджувалися нові спеціальності й спеціалізації тощо, відбулися суттєві зміни у системі вищої педагогічної освіти.

Аналіз джерел та останніх досліджень. У науковій літературі проблема створення, реорганізації та ліквідації закладів вищої педагогічної освіти вивчалася лише в розрізі окремих закладів освіти. Наприклад, автори колективних досліджень, присвячених Харківському національному педагогічному університету імені Г. С. Сковороди, лише побіжно згадували про реорганізації в означений нами період (педінститут – педінститут фізичного виховання – педінститут) (Прокопенко, 1992; 2001). Це ж стосується і книги «Дрогобицький державний педагогічний університет ім. Івана Франка» (Невмержицька, 2001), у якій йдеться про об'єднання Львівського і Дрогобицького педінститутів. Єдиним, хто хоч і конспективно показав загальноукраїнський контекст, був український вчений В. Майборода, який критично оцінив планування владою мережі педінститутів у різних регіонах республіки (Майборода, 1992). У фундаментальному виданні «Вища освіта Української РСР за 50 років» згадано лише про те, що у 1954 р. Кримський педінститут ім. М. В. Фрунзе «влився у сім'ю вузів республіки» (Пічов, 1968). Щодо джерел, то, досліджуючи систему педагогічних вишів, ми використали низку архівних справ ЦДАВО України, зокрема, статистичні зведені звіти педінститутів республіки на початок навчального року. Так, проблема створення, реорганізації та ліквідації закладів вищої

педагогічної освіти комплексно не вивчалася, що свідчить про актуальність нашого дослідження.

Мета статті – на основі наявних архівних джерел простежити зміни, що відбувалися у системі педагогічних закладів вищої освіти у роки хрущовської «відлиги», з'ясувати причини, які зумовили ці перетворення, а також встановити їх результативність.

Виклад основного матеріалу. У середині 50-х – у першій половині 60-х рр. система вищої педагогічної освіти зазнала численних змін. На початку 1953–1954 н.р. в УРСР вчителів готували 32 педагогічних (Білоцерківський, Вінницький, Ворошиловградський, Дрогобицький, Житомирський, Запорізький, Ізмаїльський, Кам'янець-Подільський, Київський, Кіровоградський, Кременецький, Криворізький, Луцький, Львівський, Мелітопольський, Николаївський, Ніжинський, Одеський, Осипенківський, Полтавський, Рівненський, Сталінський, Станіславський, Сумський, Харківський, Херсонський та Черкаський педінститути; Дніпропетровський, Житомирський, Київський, Одеський та Харківський педінститути іноземних мов), 10 окремих учительських інститутів (Бердичівський, Глухівський, Коломийський, Нікопольський, Слов'янський, Старобільський, Ужгородський, Уманський, Чернівецький, Чернігівський). При Ворошиловградському, Кіровоградському, Львівському і Сталінському педінститутах функціонували 4 учительські інститути як відділи цих закладів (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 1443, арк. 7–18). Середню педагогічну освіту надавали 77 педучилищ.

Перехід до політехнічного навчання у середній школі вимагав від органів народної освіти значного підвищення рівня підготовки вчителів. Система підготовки вчительських кадрів, що раніше існувала, не забезпечувала такої підготовки. Підвищені вимоги до вчителів 5-7 класів поставили завдання про підготовку вчителів для цих класів із вищою педагогічною освітою, а тому учительські інститути почали реорганізовувати у педагогічні (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 1654, арк. 62–63). Відповідно до розпорядження Ради Міністрів СРСР з 1 вересня 1953 р. Ізмаїльський, Осипенківський, Рівненський учительські інститути, а також Білоцерківський і Житомирський учительські інститути іноземних мов реорганізували у педінститути (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 1443, арк. 18; спр. 1481, арк. 5). Автори книги «Дрогобицький державний педагогічний університет ім. Івана Франка» помилково повідомляють, що у 1954 р. до Дрогобицького педінституту приєднали Коломийський учительський інститут (Невмержицька, 2001, с. 25). Такі події мали місце, однак роком пізніше. Після того як відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР Крим зі складу РРФСР передали до складу Української РСР, у першому кварталі 1954 року у ведення Міністерства освіти УРСР передали Кримський педінститут (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 1481, арк. 5; Пічов, 1968, с. 25).

На початку 1954–1955 н.р. серед педагогічних ЗВО було 38 педінститутів (додалися Бердичівський, Чернівецький, Глухівський, Слов'янський, Чернігівський (створені на базі учительських інститутів), Кримський, Горлівський іноземних мов)), 2 учительські інститути (Коломийський, Уманський, ліквідовані – Старобільський, Нікопольський, Бердичівський, Ужгородський, Слов'янський, Глухівський, Чернігівський, Чернівецький), 2 учительські інститути як відділи при педінститутах (Львівський, Сталінський; ліквідовані – Ворошиловградський, Кіровоградський) (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 1621, арк. 8–17).

У наступному році система педагогічних вишів знову зазнала змін. Запровадження загальної семирічної освіти вимагало створення значної кількості педагогічних та учительських інститутів, які часто не мали належної навчально-матеріальної бази та відповідних науково-педагогічних кадрів. Це призводило до розпорошеності матеріальних засобів та створювало паралелізм у підготовці кадрів по ряду спеціальностей. З метою ліквідації такого паралелізму, зміцнення навчально-матеріальної бази та забезпечення інститутів науково-педагогічним кадрами належної кваліфікації, на виконання постанови Ради Міністрів УРСР від 8 червня 1955 р. № 733 «Про зміни у мережі вищих педагогічних закладів УРСР» Міністерство освіти передало ліквідований Ужгородський учительський інститут Ужгородському державному університету, Чернівецький педінститут – Чернівецькому державному університету. Житомирський педінститут іноземних мов об'єднали із Житомирським педінститутом імені Івана Франка. З 1 серпня 1955 р. закрили Коломийський учительський інститут. Студентів перевели до Дрогобицького і Станіславського педінститутів (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 1654, арк. 63, 77–78).

Якими були аргументи у відділі науки і культури ЦК КПУ щодо закриття, зокрема Чернівецького педінституту, єдиного закладу в області, що готував кадри вчителів, і приєднання його до університету? Зазначалося, що обидва заклади готували вчителів для 5–9 класів з мови та літератури, фізики і математики, історії, природознавства та географії. Факультети як в університеті, так і в інституті були малочисельними. Навчально-матеріальна база університету могла забезпечити підготовку вчителів з вищою освітою у значно більшій кількості. В університеті працювали 9 професорів, докторів наук та 102 кандидати наук, доценти. У педінституті не було жодного професора і лише 12 кандидатів наук. Підготовка викладачів для

.....
шкіл з молдавської мовою викладання в інституті велася російською мовою, оскільки не було викладачів, що досконало володіли цією мовою, а в університеті володіли молдавською 20 викладачів. Рада Міністрів СРСР своєю постановою «Про додаткові заходи з упорядкування підготовки спеціалістів з вищою освітою» від 25 травня 1955 року зобов'язала Ради Міністрів союзних республік здійснити заходи щодо об'єднання інститутів з університетами в містах, де паралельно велася підготовка вчителів на малочисельних факультетах. Приміщення гуртожитків передали університету, а навчальний корпус педінституту віддали одній із середніх шкіл. Підготовку вчителів для шкіл з молдавської мовою викладання організували при університеті, створивши для цього молдавські відділення на фізико-математичному, філологічному, біологічному та географічному факультетах (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 1654, арк. 44–45).

Початкова позиція Міністерства освіти УРСР суперечила наведеним актам спочатку загальносоюзного, а згодом і республіканського уряду. У червні 1954 р. міністр освіти УРСР Г. Пінчук у листі до завідувача відділу шкіл ЦК КПУ Ф. Овчаренка інформував, що Міністерство освіти розглянуло пропозицію заступника міністра вищої освіти СРСР М. Прокоф'єва щодо злиття Чернівецького та Ізмаїльського педінститутів з Чернівецьким та Одеським державними університетами. Щодо першого закладу, то Міністерство категорично не погоджувалася. Щодо Ізмаїльського педінституту, то зазначалося, що навчальне приміщення вишу (будинок однокомплектної середньої школи) не задовольняло навіть мінімальних потреб освітньо-виховного процесу. Без спорудження нового навчального корпусу заклад не зміг би розвиватись. Інститут був незадовільно забезпечений і кваліфікованим викладацьким персоналом. З 29 викладачів вчені звання і наукові ступені мали лише 3. До того ж він незручно розташований у територіальному відношенні. Тому міністерство погоджувалося на злиття Ізмаїльського педінституту з Одеським державним університетом (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 1480, арк. 7–10). Однак, як вже зазначалося, невдовзі Чернівецький педінститут припинив своє існування, а Ізмаїльському педінституту вдалося «вижити».

Про необхідність ліквідації Ізмаїльського педінституту йшлося також у відповідній записці, яку в січні 1955 р. Міністерство освіти адресувало до ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР. Серед додаткових аргументів – незначна кількість студентів; в Одесі розміщені педінститут і державний університет, які цілком спроможні не лише забезпечити школи Одеської області вчителями, але й надати допомогу у цьому напрямі школам інших областей. Закриття цього вишу дало б можливість поліпшити навчально-матеріальну базу середніх шкіл Ізмаїлу (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 1654, арк. 6).

У цій же записці Міністерство обґрунтовувало створення заочних педінститутів на базі Дніпропетровського педінституту іноземних мов і Бердичівського педінституту, які не забезпечували нормальної роботи студентів денної форми навчання. Так, перший з них міг використовувати під аудиторії, кабінети, лабораторії лише 29 кімнат, а Бердичівський – 27. Така кількість кімнат була недостатньою для стаціонару, а для цілком нормальної роботи заочних інститутів цієї площі вистачало. Дніпропетровський заочний педінститут зміг би розвантажити Сталінський, Ворошиловградський, Запорізький, Криворізький та Кіровоградський педінститути, які були дуже перевантажені заочниками. Бердичівський заочний педінститут, розміщений неподалік від Києва, зміг би не лише охопити заочників у Житомирській області, але й розвантажити заочні відділи Київського, Вінницького та Кам'янець-Подільського педінститутів. Існування стаціонарного Бердичівського педінституту при наявності міцного Житомирського педінституту не викликало необхідності, оскільки останній повністю міг забезпечити Житомирську область учителями 5–10 класів (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 1654, арк. 57).

На початку 1955–1956 н.р. в УРСР налічувалося 38 педінститутів (порівнюючи з попереднім навчальним роком додався Уманський педінститут; не було у списку Білоцерківського і Чернівецького педінститутів) (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 1825, арк. 3–10), а на початку 1957–1958 н.р. – 36 педінститутів (не було Дніпропетровського і Житомирського педінститутів іноземних мов) (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 2261, арк. 2–10).

Міністр освіти УРСР І. Білодід 1 квітня 1957 р. повідомляв до Ради Міністрів УРСР, що в УРСР до першої категорії відносилися три інститути (Київський, Одеський, Харківський), до другої – 5 (Ворошиловградський, Запорізький, Кримський, Ніжинський, Полтавський), до третьої – решта 28 педінститутів. Відповідним стало фінансування цих закладів. Врахувавши розширення обсягу навчальної і наукової роботи, а також навчально-матеріальної бази, Міністерство освіти УРСР просило Раду Міністрів УРСР порушити клопотання перед Міністерством вищої освіти СРСР і Міністерством фінансів СРСР про перехід Кримського, Львівського, Ніжинського і Полтавського педінститутів до першої групи, а Вінницького, Сталінського і Черкаського педінститутів до другої категорії ЗВО (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 2081, арк. 1).

Міністерство освіти УРСР неодноразово піддавалося критиці з боку викладацької громадськості щодо територіального розташування педінститутів. В деяких областях поряд з великим педінститутом функціонували одно- чи двофакультетні педінститути з невеликим контингентом студентів. Так, у Запорізькій області вчителів готували три педінститути, у Донецькій, Житомирській, Сумській, Черкаській і Чернігівській – по два, до того ж одного профілю. Це призводило до нераціонального використання коштів і педагогічних кадрів, не давало можливості розгорнути результативну науково-дослідну роботу (Майборода, 1992, с. 127). У квітні 1957 р. доцент Черкаського педінституту Босий на об'єднаному засіданні кафедр цього вишу розкритикував міністерство за формальне ставлення до планування мережі педінститутів. Він навів конкретний приклад: на Черкащині працювали два педагогічні виші, які готували вчителів практично одного профілю. Так, у Черкаському інституті навчалися 1200 студентів, а в Уманському – лише 450. До того ж і якість професорсько-викладацького складу суттєво різнилася: у Черкаському педвиші освітньо-виховний процес забезпечували 110 викладачів, третина з яких кандидати і доктори наук, а в Уманському – 45 викладачів, з них лише 8 кандидатів наук. Відтак, за переконаннями Босого, ці заклади варто було б об'єднати. Крім того, викладач пропонував і глобальніші проекти: ліквідувати Міністерство вищої освіти і підпорядкувати державні університети Міністерству освіти. Частина висловилися також за підпорядкування обласних інститутів удосконалення кваліфікації педінститутам (Тевлін, 1957, с. 2; Голиш, Ільченко, 2012, с. 34).

На 1958 р. припадає чергова хвиля реорганізацій. Згідно з постановою Ради Міністрів УРСР від 6 червня 1958 р. і наказом Міністерства освіти УРСР від 15 липня 1958 р., з метою упорядкування підготовки учительських кадрів ліквідовано Харківський педінститут ім. Г. С. Сковороди як багатoproфільний виш і організовано з 1958–1959 н.р. на його базі два нові заклади – Харківський педінститут фізичного виховання імені Г. С. Сковороди і Харківський педінститут іноземних мов (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 3084, арк. 97; Прокопенко, 2001, с. 27). Історичний та географічний факультети Харківського педінституту передано університету. Однією з причин цього став брак приміщень і непомірна перевантаженість студентськими контингентами. У колективній монографії «Розвиток народної освіти і педагогічної науки на Харківщині» йдеться про «зовсім необґрунтовані заходи, коли наприкінці 50-х років на базі Харківського педінституту вирішили створити інститут фізичного виховання. Лише принципова позиція обкому партії, який неодноразово ставив питання перед ЦК і урядом республіки, дала змогу відмінити це рішення і зберегти для шкіл регіону цю справжню кузню кваліфікованих учительських кадрів». Це не зовсім відповідає дійсності, оскільки міністерський наказ реалізували, а педінститут відновили лише через 5 років (Прокопенко, 1992. С. 111).

Міністерство освіти УРСР розглянуло листа групи викладачів Харківського педінституту імені Г. С. Сковороди, які, дізнавшись про реорганізацію, звернулися до першого секретаря ЦК КПУ М. Підгорного. Вони внесли пропозиції передати філологічний і фізико-математичний факультет цього інституту Харківському педінституту іноземних мов, щоб надалі проводити там підготовку вчителів широкого профілю зі спеціальностей «Мова і література», «Співи», «Фізика і основи виробництва», «Математика і креслення», «Іноземні мови». Міністерство не підтримало звернення, оскільки педінститут іноземних мов не мав достатньої навчально-матеріальної бази. Студентам філологічного та фізико-математичного факультетів відповідно до вищезазначених актів Харківського педінституту надано можливість закінчити навчання на факультетах при Харківському педінституті фізичного виховання за навчальними планами педінституту. Для забезпечення підготовки вчителів фізики та основ виробництва міністерство мало збільшити набір студентів на спеціальність «Фізика і основи виробництва» у Полтавському, Луганському, Сталінському, Запорізькому педінститутах. Щодо підготовки вчителів співів, то міністерство передбачало організувати за прикладом РРФСР та прибалтійських республік на факультеті фізичного виховання Харківського педінституту фізичного виховання імені Г. С. Сковороди підготовку в порядку другої спеціальності (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 2295, арк. 69–70).

У наступні три навчальні роки змін у переліку педінститутів не було. До кінця десятиліття їх було 36 (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 2483, арк. 2–9; спр. 2716, арк. 3–12; Гриценко, 1966, с. 198).

У 1960–1961 н.р. підготовка вчителів проводилася у 33 педінститутах (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 3092, арк. 6). Зменшення кількості відбулося через приєднання Львівського педінституту до Дрогобицького. Природничий факультет педінституту передано Львівському державному університету (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 3084, арк. 44; Університет у підгір'ї, 2005, с. 9). Не значилися у переліку Одеський та Харківський педінститути іноземних мов (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 3055, арк. 3–10), які об'єднали відповідно з Одеським і Харківським державними університетами. Тоді ж філологічний факультет Одеського педінституту передали Одеському університету (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 3084, арк. 44).

До 1964 р. змін у кількості педінститутів не було. Їх залишалось 33 (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 3324, арк. 2–10; спр. 3701, арк. 3–11).

Водночас відповідно до постанови ЦК КПУ від 26 червня 1962 р., розпорядження Ради Міністрів УРСР за №1264-р від 4 серпня 1962 р., а також наказу №153 від 4 серпня 1962 р., Міністерство освіти УРСР з 1 вересня 1962 р. реорганізувало Харківський педінститут фізичного виховання у педінститут, де відновлено підготовку вчителів математики, фізики, української та російської мов і літератур, а також відкрито природничий факультет (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 3770, арк. 11; Прокопенко, 2001, с. 28).

Тоді ж нависла загроза над Кременецьким педінститутом. На початку лютого 1962 р. міністр освіти І. Білодід повідомляв Раду Міністрів УРСР про розгляд пропозиції Тернопільського обкому КПУ і виконкому Тернопільської обласної ради депутатів трудящих про переведення Кременецького педінституту до Тернополя. Міністерство вважало за доцільне перевести педінститут до обласного центру в липні-серпні 1962 р. Якими були аргументи: у Кременецькому педінституті навчалися 2608 студентів: на денній формі – 877, на заочній – 1731. У місті не було відповідних умов для проведення педпрактики для такої кількості студентів: було лише 4 середніх школи, на кожну з яких припадало понад 150 студентів. Така перевантаженість шкіл призводила до зниження ефективності практики. Бракувало відповідної бази у Кременці для проведення виробничої практики студентів фізико-математичного факультету, яка проводилася на підприємствах Львова, що потребувало значних додаткових витрат, тоді як у Тернополі працювали машинобудівний, електроарматурний та цукровий заводи, які за умови переводу інституту можна використовувати для проведення виробничої практики. В інституті не було належної спортивної бази для факультету фізичного виховання. Якщо залишити педінститут у Кременці, то потрібно збудувати для нього два спортивні зали і водний басейн. Більшість матеріальної бази після переведення інституту в Тернопіль мала бути передана школі-інтернату. Крім того, була можливість використати один із навчальних корпусів педінституту під масову школу на 400 учнів, що не допустить виникнення другої зміни навчання у школах Кременця. У Тернополі інституту мали надати такі приміщення: три навчальні корпуси загальною корисною площею 7762 м², у т.ч. колишній палац спорту, а також комплекс водних споруд; 2 ґуртожитки на 530 місць, фруктовий сад площею 10 га, теплиця площею 280 м² і 10 га земельних угідь для агробіостанції. Інституту передавався стадіон із середнім спортивним ядром та біговими доріжками (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 3365, арк. 9–10). Цей проєкт згодом реалізували, щоправда аж у 1969 р. (Головні віхи...).

Загалом у 1963–1964 н.р. вчителів готували Бердичівський, Бердянський, Вінницький, Глухівський, Донецький, Дрогобицький, Житомирський, Запорізький, Ізмаїльський, Кам'янець-Подільський, Київський, Кіровоградський, Кременецький, Криворізький, Кримський, Луганський, Луцький, Мелітопольський, Миколаївський, Ніжинський, Одеський, Полтавський, Рівненський, Слов'янський, Івано-Франківський, Сумський, Уманський, Харківський, Херсонський, Черкаський та Чернігівський педінститути; Горлівський та Київський педінститути іноземних мов (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 4089, арк. 3–13).

Для порівняння: у 1965 р. в СРСР було 211 педінститутів, у яких навчалися 775 тис. студентів, у т.ч. 33,2 тис. – на вечірніх і близько 430 тис. – на заочних відділеннях (Каиров, 1966, с. 354). До того ж у середині 60-х рр. вчительські кадри в УРСР (крім педінститутів) готували 8 університетів і 39 педучилищ (Гриценко, 1966, с. 228). Щодо університетів, то їх випускники були не підготовлені або мало підготовлені до учительської роботи. Педагогічні заклади освіти забезпечували кращу підготовку кадрів учителів ніж університети. Вони давали більш ґрунтовну професійну підготовку. Як зазначає професор І. Ящук, чимало випускників університетів не з'являлися за призначенням або, попрацювавши кілька місяців, залишали школу (Ящук, 2013, с. 206).

Висновки. Отже, упродовж 50-х – першої половини 60-х рр. ХХ ст. кількість педагогічних закладів освіти зменшилася із 47 до 33. У середині 50-х рр. кількісні зміни відбувалися за рахунок закриття частини учительських інститутів або реорганізації їх у педінститути. Такі зміни були зумовлені переходом до політехнічного навчання у середній школі, що вимагало підвищення рівня підготовки вчителів. Невдовзі чинні педінститути почали укрупнювати задля зміцнення їх навчально-матеріальної бази та забезпечення науково-педагогічним кадрами належної кваліфікації. Як правило, звернення колективів вишів про збереження закладів до уваги не брали. Частину факультетів педінститутів приєднали до факультетів університетів, аргументуючи це тим, що вони мали незначну кількість студентів. Водночас практика показала, що це був хибний крок, оскільки педінститути давали ґрунтовну професійну підготовку, насамперед її практичну складову. Пізніше влада визнала свої помилки і відновила більшу частину факультетів. Виникає питання щодо доцільності руйнування потужного Харківського педінституту і створення на його базі педінститутів фізичного виховання та іноземних мов.

Останній з них невдовзі приєднали до Харківського університету, а педінститут фізичного виховання функціонував близько 5 років, після чого знову став педінститутом.

Подяка. Авторка висловлює щирю вдячність працівникам Державного архіву вищих органів влади та управління України за сприяння в опрацюванні джерел, а також усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Авторка не отримала фінансової підтримки для дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література:

Голиш, Г. М. & Ільченко, О. В. (2012). *Черкаський педагогічний інститут на шпальтах газети «Черкаська правда». 1954–1991 рр.: матеріали прес-моніторингу.* Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 208 с.

Головні віхи. *Головні віхи історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.* URL: <https://tnpu.edu.ua/about/history/> (дата звернення: 15.04.2023).

Гриценко, М. С. (1966). *Нариси з історії школи в Українській РСР (1917–1965).* Київ: Радянська школа, 260 с.

Каиров, И. А. (гл. ред.). (1966). *Педагогическая энциклопедия (Т.3).* Москва: изд-во «Сов. энциклопед.»», 880 с.

Майборода, В. К. (1992). *Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917–1985 рр.).* Київ: Либідь, 196 с.

Невмержицька, І. (ред.). (2005). *Університет у підгір'ї Карпат. Спогади ветеранів Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.* Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, 108 с.

Невмержицька, І. М. (ред.). (2001). *Дрогобицький державний педагогічний університет ім. Івана Франка.* Львів; Дрогобицький держ. пед. ун-ту ім. Івана Франка, 328 с.

Пічов, В. І. (1968). *Вища школа Української РСР за 50 років (у 2 ч., Ч.2. 1945–1967 рр.).* Київ: Київ. держ. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, 395 с.

Прокопенко, І. Ф. (гол. редкол.). (1992). *Розвиток народної освіти і педагогічної науки на Харківщині: монографія.* Харків: Харк. держ. пед. ін-т ім. Г. С. Сковороди, 334 с.

Прокопенко, І. Ф. (ред.). (2001). *Харківський державний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди.* Харків: ОВС, 176 с.

Тевлін, Я. (1957). *Краще планувати мережу вузів і підготовку кадрів.* *Черкаська правда* 19 квітня, № 93 (986), 2.

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.

Ящук, І. П. (2013). Особливості виховання вчительських кадрів у 1960–80-х роках. *Наука і освіта*, № 3, 204–208.

Halyna S. Matushok

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
PhD-student (Ukraine)

Creation, Reorganization and Liquidation of Pedagogical Institutions of Higher Education During the Khrushchev «Thaw»

Abstract. *The purpose of the article is to follow the changes that took place in the system of pedagogical institutions of higher education during the years of Khrushchev's «thaw», based on the available archival sources, to find out the reasons that led to these transformations, as well as to establish their effectiveness. The methodological basis of the research was the principles of historicism, systematicity and comprehensiveness, problem-chronological and diachronic methods. The scientific novelty of the article lies in the fact that, for the first time, the problems of the creation, reorganization and liquidation of pedagogical higher education institutions in the mid-1950s – the first half of the 1960s are comprehensively shown. Conclusions.* *During the 50s – the first half of the 60s of the 20th century. the number of pedagogical educational institutions decreased from 47 to 33. In the mid-1950s, quantitative changes occurred due to the closure of a part of teachers' institutes or their reorganization into pedagogical institutes. Such changes were due to the transition to polytechnic education in secondary school, which, in turn, required an increase in the level of teacher training. Soon, the existing pedagogical institutes began to consolidate in order to strengthen their educational and material base and provide scientific and pedagogical personnel with appropriate qualifications. Part of the faculties of pedagogical institutes were attached to the faculties of universities, arguing that they had a small number of students. At the same time, practice has shown that this was a wrong step, since pedagogical institutes provided thorough professional training, primarily its practical component. Later, the authorities admitted their mistakes and restored most of the faculties. It raises*

.....
the question of the expediency of destroying the powerful Kharkiv Pedagogical Institute and creating Pedagogical Institutes of physical education and foreign languages on its basis. The last of them was soon attached to Kharkiv University, and the Pedagogical Institute of Physical Education functioned for about 5 years, after which it again became a Pedagogical Institute.

Key words: institute, faculty, system, reorganization, training, profile, teachers, Khrushchev «thaw».

References:

Holovni vikhy. *Holovni vikhy istorii Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka [The main milestones in the history of Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatiuk].* URL: <https://tnpu.edu.ua/about/history/> (data zvernennia: 15.04.2023). [in Ukrainian].

Holysh, H. M. & Ilchenko, O. V. (2012). *Cherkaskyi pedahohichnyi instytut na shpaltakh hazety «Cherkaska pravda». 1954–1991 rr.: materialy pres-monitorynhu [Cherkasy Pedagogical Institute in the columns of the newspaper «Cherkasia Pravda». 1954–1991: press monitoring materials].* Cherkasy: ChNU im. B. Khmelnytskoho, 208 s. [in Ukrainian].

Hrytsenko, M. S. (1966). *Narysy z istorii shkoly v Ukrainskii RSR (1917–1965) [Essays on the history of schools in the Ukrainian SSR (1917–1965)].* Kyiv: Radianska shkola, 260 s. [in Ukrainian].

Kayrov, Y. A. (Ed.). (1966). *Pedahohycheskaia entsyklopedyia [Pedagogical encyclopedia] (Vol.3).* Moskva: yzd-vo «Sov. entsykloped.» 880 s. [in Russian].

Maiboroda, V. K. (1992). *Vyshcha pedahohichna osvita v Ukraini: istoriia, dosvid, uroky (1917–1985 rr.) [Higher pedagogical education in Ukraine: history, experience, lessons (1917–1985)].* Kyiv: Lybid, 196 s. [in Ukrainian].

Nevmerzhytska, I. (Ed.). (2005). *Universytet u pidhiri Karpat. Spohady veteraniv Drohobytzkoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka [University in the Carpathian foothills. Memories of veterans of Ivan Franko State Pedagogical University of Drohobytzk].* Drohobych: Drohobyttskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet imeni Ivana Franka, 108 s. [in Ukrainian].

Nevmerzhytska, I. M. (2001). *Drohobyttskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet im. Ivana Franka [Drohobytzk State Pedagogical University named after Ivan Franko].* Lviv; Drohobych: RVV Drohobytzkoho derzh. ped. un-tu im. Ivana Franka, 328 s. [in Ukrainian].

Pichov, V. I. (1968). *Vyshcha shkola Ukrainskoi RSR za 50 rokiv [Higher school of the Ukrainian SSR for 50 years]. (Vol.2. 1945-1967 rr.).* Kyiv: Kyiv. derzh. un-t im T. H. Shevchenka, 395 s. [in Ukrainian].

Prokopenko, I. F. (Ed.). (1992). *Rozvytok narodnoi osvity i pedahohichnoi nauky na Kharkivshchyni [Development of public education and pedagogical science in Kharkiv region]: monohrafiia.* Kharkiv: Khark. derzh. ped. in-t im. H. S. Skovorody, 334 s. [in Ukrainian].

Prokopenko, I. F. (Ed.). (2001). *Kharkivskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet im. H. S. Skovorody [Kharkiv State Pedagogical University named after H. S. Skovorody].* Kharkiv: OVS, 176 s. [in Ukrainian].

Tevlin, Ya. (1957). *Krashche planuvaty merezhu vuziv i pidhotovku kadriv [It is better to plan the network of universities and personnel training].* *Cherkaska pravda – Cherkasy truth.* 19 kvitnia, № 93 (986), 2. [in Ukrainian].

TSDAVO Ukraine – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchych orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy (The Central State Archive of the Higher Authorities and Administration of Ukraine).

Yashchuk, I. P. (2013). *Osoblyvosti vykhovannia vchytelskykh kadriv u 1960–80-kh rokakh [Peculiarities of teacher education in the 1960s and 1980s].* *Nauka i osvita – Science and education,* № 3, 204–208.

Статтю надіслано до редколегії 03.02.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 23.04.2023 р.

Nadia M. Kindrachuk

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

Dr. (History), Associate Professor (Ukraine)

e-mail: nadia_kindrachuk@ukr.netORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7505-0668>Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57794436900>**Religious Activity and Religious Outlook of Ukrainians
in the Conditions of the Introduction of the new Soviet Ritual:
the in Years of Khrushchev's «Thaw» and the Deployment of Brezhnev's «Stagnation»**

Abstract. *The focus of this article is the study of the desire of Ukrainians to preserve their own national and spiritual identity in the process of the implementation of the CPSU – CPU of the new Soviet ritualism during the 60's – 70's of the twentieth century. **Research methodology.** During the research, such scientific methods as analytical-logical, historical-systemic, explanation, search, synthesis, comparison and complex selection were applied. The work also used the method of analysis is to find out the level of growth of national consciousness of Ukrainians. **Scientific novelty.** The article proves that despite the anti-religious policy of the Communist Party of the Soviet Union – the Communist Party of the Soviet Union, the planting of the «new Soviet ritualism», the ancient church and religious traditions and customs of the Ukrainian people continued to be a part of the everyday culture of Ukrainians. **Conclusions.** So, the new rites became another «brick» laid by the communists in the stronghold of denationalization and sovietization of the Ukrainian ethnic group. New Soviet holidays were officially opposed to religious holidays. However, the percentage of supporters of church rites of weddings, baptisms and burials among the titular nation of the Ukrainian SSR remained quite high. The religious activity of representatives of the Ukrainian ethnic group was especially observed during the celebration of Christmas, Epiphany, Easter and other church holidays. And although the number of adherents of religious rites in the republic was different – from less in the East to more in the West, Christian values, despite atheism, continued to be the basis of the spiritual life of the absolute majority of Ukrainians.*

Key words: Ukrainians, church, national consciousness, atheism, Soviet power, «new Soviet ritualism».

The Problem Statement. Ukrainian rituals have always had a great social, cognitive, educational and patriotic significance, shaped the national outlook of Ukrainians. However, during the era of Soviet atheism, it suffered a devastating destruction. In this context, it is necessary to focus the attention on the 1960's and 1970's, which were characterized by the development of the violent displacement of ancient religious customs and traditions from the mass consciousness of the Ukrainian ethnic environment. Instead, the Soviet dogmas of the then political regime, which ignored Ukrainian national issues, were comprehensively planted.

With the independence of Ukraine, democratization of socio-political life, opening access to many archival sources, favorable conditions were created for free, unbiased, methodologically balanced study of the Soviet past of the Ukrainian nation and expanding the field of national memory and historical consciousness of citizens. Therefore, a comprehensive study of the confrontation between the Soviet and Ukrainian national identity during the introduction by the CPSU – CPU of new rituals during the 60's – 70's of the twentieth century is extremely relevant and requires a special approach to study.

The Analysis of Sources and Recent Researches. The issue of atheism and anti-religious policy of the CPSU – CPU in the USSR during second half of the XX century was highlighted in the works of such authors as: O. Novytska (2003), O. Penkova (2006), V. Vovk (2007), O. Mikhalchuk (2008; 2010), Yu. Kaganov & V. Chura (2022) and others. However, in the scientific literature the topic remains understudied. This enables us to continue working in this promising area.

The Purpose of the Article. Thus, the focus of this article is the study of the desire of Ukrainians to preserve their own national and spiritual identity in the process of the implementation of the CPSU – CPU of the new Soviet ritualism during the 60's – 70's of the twentieth century.

The Results of the Research. At the end of 1964, with the aim of popularizing Soviet ritual innovations in most regional centers of the Ukrainian SSR, the communists created special ritual commissions, and on December 24, 1969, in accordance with the decision of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine, the Republican Commission for the Study and introduction of new civil holidays and ceremonies into everyday life began to work under the presidium of the Verkhovna

.....
Rada of the Ukrainian SSR (Presidium of the Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR, 1970, p. 3). Studying archival documents, we see that such commissions also operated in district centers and at the executive committees of village and settlement councils (DAIO, f. R-1918, d. 2, c. 79, 183 s.). Under the influence of the Soviet ideological policy, a complete complex of calendar, professional, labor and official state holidays and rituals was formed, the content of which reflected the material and worldview values inherent in the mentality of the Soviet person.

A new custom of the time when a marriage was concluded was its registration in the «Palace of Culture» or «Palace of Happiness», where representatives of the RAGS, in the presence of relatives and members of the public, solemnly handed the young people a marriage certificate (Kindrachuk, 2016, p. 159). The attitude of the authorities was not favorable to people who followed the Christian principles of family formation, because the rite of marriage at church was considered a «shameful» phenomenon and one that was subject to public condemnation. However, many of those Ukrainians who stepped on the towel got married at church.

A different situation was observed in the East of Ukraine, which was multi-ethnic. The solemn registration of marriage developed and implemented by the Soviet state among the residents of the Eastern regions of the Ukrainian SSR was popular to such an extent that it practically supplanted the conduct of the church ritual. Thus, on average throughout Donetsk region, as of 1963, weddings with the participation of a priest accounted for only 0,5 % (Penkova, 2006, p. 98), and in 1964 this indicator decreased to 0,3 % (TsDAHO Ukrainy, f. 1, d. 31, c. 2401, p. 40).

The same disappointing situation with church marriage has developed in Luhansk region. According to archival sources, 20,155 couples were solemnly married here in 1970, but only 76 couples were married at church in the same year (TsDAHO Ukrainy, f. 1, d. 20, c. 827, s. 23). The ratio of these data was almost the same in Kharkiv region. As of 1970, 30,878 couples were registered here who became adherents of Soviet rituals, and only 170 couples who got married at church (TsDAHO Ukrainy, f. 1, d. 20, c. 827, s. 4 – 5). In general, the rate of weddings in the east of Ukraine was significantly lower compared to other regions of the Ukrainian SSR. This is explained primarily by the presence of fewer churches there compared to the west of the republic and the low level of religiosity among the population.

A significant reason for the decrease in the number of supporters of church marriage in the Ukrainian SSR was that during the period of total atheism, participation in church rites caused a certain risk. The facts of the application of religious rituals by Ukrainians never remained unnoticed by the Soviet state authorities. The religious behavior of Ukrainians was constantly discussed and condemned at party, trade union meetings, and meetings of labor groups. However, according to archival documents, at the end of the 70's of the 20th century on the territory of the Ukrainian SSR, almost a third of newlyweds performed a church marriage after official registration (TsDAHO Ukrainy, f. 2, d. 14, c. 2649, s. 7).

In the conditions of the construction of an atheistic society, the sacrament of baptism also turned out to be ideologically «harmful». However, despite the desire of the Soviet authorities to eradicate religiosity, Ukrainians continued to baptize their children secretly, often at night, sometimes in other districts and even regions (Kindrachuk, 2016, p. 159), the number of which in the early 1960's in Ukraine was about 40 % of all newborns (Vovk, 2007, p. 180). It is worth emphasizing that in the East of the Ukrainian SSR, the implementation of the church baptism ceremony was based on folk tradition, and only then on the awareness of religious ideas. With the onset of the 1970's, which were characterized by the rise of totalitarian tendencies in society, the level of baptisms among Ukrainians decreased somewhat.

In view of the above data, we can see that despite the state's efforts to impose a new Soviet ritual on society, Ukrainians still remained supporters of the church rite of baptism. A large part of the representatives of the titular nation of the Ukrainian SSR considered this rite as an act of further protection of their children from life's troubles and various kinds of diseases. This conviction in their minds was so strong that even that part of people who declared themselves atheists still considered it necessary to perform the sacrament of baptism.

It should also be noted that funerals according to Soviet rites had to be held without the participation of the clergy, and the scenarios of the civil burial ritual had to oppose religious dogmas. However, among Ukrainians, the percentage of supporters of church burials still remained quite high, especially in rural areas, where Christian traditions have become the norm of life. In general, in the late 60's – early 70's of the 20th century. in the Ukrainian SSR, 69 – 72 % of people were buried according to church rites (Mikhalchuk, 2010, p. 159).

Stating such figures, Soviet ideologues were forced to admit that in most cases the burial of the dead was carried out by Ukrainians according to church rites (DAIO, f. R-1-P, d. 1, c. 4140, s. 85). This indicator remained consistently high in the west of Ukraine. The fact that at the end of the 1970's there were about two thousand cemeteries in the Ukrainian SSR, while there were only two hundred and nineteen Soviet mourning grounds, also testifies to the large number of followers of the religious rite

(Vovk, 2007, p. 183). In order to remain faithful to religion and the church and at the same time to avoid punishment for «disobedience», among Ukrainians, cases were becoming more frequent when a person was buried according to the Soviet burial custom, and then the earth was taken from the grave and carried to the church, where the priest conducted a service over it, as over the deceased.

Analyzing the above, it can be confidently asserted that the titular nation of the Ukrainian SSR nevertheless gave preference to religious rites – baptism of children, weddings at church, funerals of the dead with the participation of a priest. The most complete picture of the level of religiosity in the Ukrainian ethnic environment is provided by archival data. So, for example, in the city of Chernivtsi as of 1962, 9,204 people were baptized according to the church rite, 1,443 people were married, and 3,890 people were buried (Materials on the state of atheistic work and the fight against sectarianism..., s. 66). In Kremenets district of the Ternopil region, as of 1965, 66 % of newborns were baptized in the church, 25 % of marriages took place at church, 82 % of the dead were buried with the participation of the priest (DATO, f. R-1, d. 1, c. 3844, s. 102).

Over time, the tendency to perform religious rites among the Ukrainian ethnic environment, especially in western region of the Ukrainian SSR, continued to remain stably high. Archival sources indicate that as of 1968, there were 23,378 church baptisms, 577 weddings, and 12,774 church burials in Lviv region (DALO, f. P-1332, d. 2, c. 42, s. 13).

The Soviet authorities recognized their shortcomings in the organization of conducting scientific and atheistic propaganda and saw the futility of implementing new civic holidays and rituals into the lives of Ukrainians. The outlined state of affairs led the communists to the conclusion that the section of ideological work on the eradication of religious rituals in the Ukrainian ethnic environment was in a neglected state.

According to archival sources, the most convincing example of a conciliatory attitude towards religion was that religious rites were performed by party activists, Komsomol members and communists themselves. Thus, the Bureau of the Ternopil Oblast Committee of the Communist Party of Ukraine noted that «in Ternopil region, in the village of Lydykhiv the children of I. Batyukh – foreman of the construction crew, Mamchur – head of the village council, G. Romanyuk – inspector of the Kremenets Central Security Service, agent of state insurance Yarmoschuk, driving school instructor P. Dykun were baptized at church. It is characteristic that public opinion of condemnation has not been created around these people, although they denounce the titles of communists, Komsomol members, and activists» (DATO, f. R-1, d. 1, c. 3844, s. 104). Archive documents indicate that in 1969 O. Podolsky, the Commissioner of the Council for Religious Affairs in Chernivtsi region, also recognized numerous facts of the communists' performance of religious rites, in particular in Vyzhnytskyi, Kitsmanskyi, Zastavnytskyi, and Hlybotskyi districts of this region (DACHO, f. 1, d. 22, c. 260, s. 67).

It should be emphasized that the party bodies closely monitored that «religious superstitions» did not occur in the Ukrainian ethnic environment. To prevent this, in October 1960, the country's leadership made changes to the Criminal Code of the USSR and Ukrainian SSR, the articles of which provided for administrative and criminal liability for violations of Soviet legislation on cults.

Archival documents show that, based on the decree of the Presidium of the Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR dated March 26, 1966 «On administrative responsibility for violations of the legislation on religious cults», as a result of organizational and practical measures carried out by police officers of Chernivtsi region with KGB employees in 1969 in the region a number of illegal religious gatherings were discovered, the participants of which were immediately brought to administrative and judicial responsibility (DACHO, f. 1, d. 22, c. 260, s. 75).

In addition to oppression and intimidation, Soviet ideologues continued to use lecture-based atheistic propaganda on the way to opposing and eradicating Christian rites during the 1960's and 1970's. Every year, on the eve of religious holidays, a plan for lectures on atheistic topics and a schedule for the departure of communist activists to read them in the field were approved. However, with such fruitful and systematic anti-religious work of the communists, the level of religiosity among Ukrainians remained quite high. Ukrainians still dared to actively visit churches throughout the territory of the Ukrainian SSR, even where they were closed and deregistered. The activity of Ukrainians was especially observed during the celebration of one of the biggest Christian holidays – Easter.

Thus, according to M. Prykhodka, head of the department of propaganda and agitation of the Ternopil Regional Committee of the Communist Party of Ukraine, 316,000 people (about 140,000 families) visited church on Easter in 1976, and a large number of Ukrainians, according to him, did not show up for work at Easter (DATO, f. R-1, d. 15, c. 47, s. 13).

The head of the propaganda and agitation department of the Chernivtsi regional committee of the Communist Party of Ukraine V. Lopatyuk also claimed that in 1975 in the city of Chernivtsi, a rather large number of the city's population, including children of school and preschool age, participated in the celebration of religious holidays (DACHO, f. 1, d. 35, c. 46, s. 18).

Seeing the devotion of Ukrainians to religion and church, the Soviet authorities, enlisting the

.....
support of police officers, closely monitored those who visited churches during holiday services. Communists who were influenced by religion were especially under the «watchful eye» of party structures. For example, a historian O. Penkova claims that during a raid by representatives of the Kremlin district party organization of the Luhansk region on the Easter holiday in 1972, 86 Komsomol members and 38 communists were found in the church, who intended to consecrate Easter eggs and Easter bread (Penkova, 2006, p. 63). A similar situation was observed in the mining village of Trudivske, Donetsk region, where in 1976, during a church service on Palm Sunday, a raid by representatives of the Ukrainian Communist Party took place, who also recorded Komsomol members present at church (Penkova, 2006, p. 63).

It is worth emphasizing that eastern Ukrainians, in addition to Easter, also celebrated Christmas. Thus, studying archival documents, we see that S. Ganzhenko, the representative of the Council for Religious Affairs in the Ivano-Frankivsk region, having reported to the secretary of the Ivano-Frankivsk Regional Committee of the Communist Party of Ukraine Comrade O. Chernov and the head of the executive committee of the Ivano-Frankivsk Regional Council of Workers' Deputies Comrade P. Kaikan about the religious situation in the region during Christmas in 1973, noted that in some villages of the region due to the disorganization and irresponsibility of the leadership of village councils and school directors, local youth participated in religious rites of caroling and often attended church services (DAIO, f. R-1-P, d. 1, c. 3825, s. 18, 19).

Conclusions. Thus, during the 60's and 70's of the 20th century, the party ideologues of the Soviet totalitarian state artificially developed and actively introduced into the life of the Ukrainian ethnic environment a new Soviet ritual, which was supposed to raise a true atheist from every Ukrainian, a Russified citizen of the Soviet type without a national identity. New Soviet holidays were officially opposed to religious holidays.

The religious behavior of Ukrainians was constantly discussed and condemned at party, trade union meetings, and meetings of labor groups. The ideologues of communism spread the new ritualism to the masses with the help of radio, television, printed publications, and various lectures. In order to prevent religiosity, the leadership of the USSR and Ukrainian SSR in October 1960 amended the Criminal Code, the articles of which provided for administrative and criminal liability for violations of Soviet legislation on cults. The new rites became another «brick» laid by the communists in the stronghold of denationalization and sovietization of the Ukrainian ethnic group.

However, the well-organized anti-religious campaign «failed». Ancient church and religious traditions and customs of the Ukrainian people continued to be a part of their everyday culture. The percentage of supporters of church rites of weddings, baptisms and burials among the titular nation of the Ukrainian SSR remained quite high. The religious activity of the Ukrainian ethnic group was especially observed during the celebration of Christmas, Epiphany, Easter and other church holidays.

Acknowledgements. The author expresses sincere gratitude to the editors for the opportunity to publish the article.

Funding. The author received no financial support for the research, authorship, and / or publication of this article.

References:

- DACHO** – Derzhavnyi arkhiv Chernivetskoi oblasti [State Archive of Chernivtsi region]
DAIO – Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti [State Archive of Ivano-Frankivsk Region]
Danylets, Yu. & Miszchanyn, V. (2022). (Anty)relihiina polityka radianskoï derzhavy na Zakarpatti v 1953 r. [The anti-religious policy of the soviet state in Transcarpathia in 1953]. *Skhidnoievropeiskyi istorychnyi visnyk – East European Historical Bulletin*. Drohobych. 24. 177–188. [in Ukrainian] DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058X.24.264735>
DATO – Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti [State Archive of Ternopil region]
DALO – Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti [State Archive of the Lviv region]
TsDAHO Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy [Central State Archive of Public Associations of Ukraine]
Kaganov, Yu. & Chura, V. (2022). Chernivetskyi partapararat i relihiine vidrozhennia Bukovyny na zlami 80–90-kh rr. XX st. [Chernivtsi party apparatus and religious revival of Bukovyna at the end of the 80's – the beginning of the 90's]. *Skhidnoievropeiskyi istorychnyi visnyk - East European Historical Bulletin*. Drohobych. 23. 160–170. [in Ukrainian] DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058X.23.258988>
Kindrachuk, N. (2016). Radianska obriadovist yak zasib utillennia v zhyttia polityky denatsionalizatsii ukrainsiv v URSS protiahom 60–70-kh rr. XX st. [Soviet rite as a means of implementing the policy of denationalization of Ukrainians in the Ukrainian SSR during the 1960's and 1970's]. *Naukovyi visnyk Skhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Serii : Istorychni nauky – Scientific Bulletin of Lesya Ukrainka East European National University. Series: Historical sciences*. Lutsk. 3 (328). S. 157–161. [in English].

Kindrachuk N. & Vasylchuk V. (2022). Opir antyrelihiinii politytsi radianskoi totalitarnoi derzhavy na shliakhu zberezhennia ukrainsiamy svoikh natsionalno-dukhovnykh tsinnostei: 1960-ti – 1970-ti rr. [The Ukrainians' resistance to the anti-religious policy of the Soviet totalitarian state on the way of preserving their national and spiritual values: 1960's – 1970's.] *Skhidnoevropeiskyi istorychnyi visnyk – East European Historical Bulletin*. Drohobych : Vydavnychiy dim «Helvetyka». 25. S. 189–199. [in Ukrainian] DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058X.25.269552>

Mykhalchuk, O. L. (2010). Volynske selo: kultura, osvita, relihiine zhyttia (1964–1985 rr.): dys. ... kand. ist. nauk : 07.00.01. [Volyn village: culture, education, religious life (1964–1985): dissertation of the candidate of historical sciences: 07.00.01]. Lutsk, 2010. 242 s. [in Ukrainian]

Palinchak, M. & Bokoch, V. (2021). Radianska relihiina polityka ta yii naslidky v nezalezhnii Ukraini [Soviet religious policy and its consequences in independent Ukraine]. *Skhidnoevropeiskyi istorychnyi visnyk – East European Historical Bulletin*. Drohobych. 20. 184–194. [in Ukrainian] DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058X.20.240037>

Penkova, O. B. (2006). Tradytsii, sviata ta obriadovist naselennia Skhidnoi Ukrainy v 1960-i – seredyni 1980-kh rr.: derzhavna polityka y povsiakdenne zhyttia : dys. ... kand. ist. nauk : 07.00.01. [Tradytsii, sviata ta obriadovist naselennia Skhidnoi Ukrainy v 1960-i – seredyni 1980-kh rr.: derzhavna polityka y povsiakdenne zhyttia : dys. ... kand. ist. nauk : 07.00.01]. Donetsk. 264 s. [in Ukrainian]

Postanova Prezhydii Verkhovnoi Rady Ukrainiskoi RSR vid 24 hrudnia 1969 roku «Pro utvorennia Respublikanskoï komisii po vyvchenniu i vprovadzhenniu v pobut novykh hromadianskykh sviat i obriadiv», (1970). [Resolution of the Presidium of the Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR dated December 24, 1969 «On the establishment of the Republican Commission for the Study and Implementation of New Civic Holidays and Rites»]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady URSR. – Verkhovna Rada information URSR*. Kyiv. 3. S. 26. [in Ukrainian].

Vovk, V. M. (2007). Pobut ta dozvillia miskoho naselennia Ukrainy v 50–80-kh rokakh XX stolittia: dys. ... kand. ist. nauk : 07.00.01. [Life and leisure of the urban population of Ukraine in the 50 – 80's of the twentieth century: dissertation of the candidate of historical sciences: 07.00.01]. Kyiv. 222 s. [in Ukrainian].

Надія Кіндрачук

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
доктор історичних наук, доцент (Україна)

Релігійна активність і релігійний світогляд українців в умовах запровадження нової радянської обрядовості: роки хрущовської «відлиги» та розгортання брежнєвського «застою»

Анотація. Метою статті є вивчення прагнення українців зберегти свою власну національно-духовну ідентичність у процесі впровадження КПРС – КПУ нової радянської обрядовості в роки хрущовської «відлиги» та розгортання брежнєвського «застою».

Методологія дослідження. Під час здійснення дослідження застосовано конкретні наукові методи, зокрема аналітико-логічний, історико-системний, пояснення, пошуку, синтезу, співставлення та комплексного добору. У роботі також використано метод аналізу – для з'ясування рівня зростання національної свідомості українців. **Наукова новизна.** У статті аргументовано доведено, що незважаючи на антирелігійну політику КПРС – КПУ, насадження «нової радянської обрядовості», споконвічні церковно-релігійні традиції та звичаї українського народу і надалі залишалися складовою повсякденної культури українців. **Висновки.** Так, «нові обряди» стали черговою «цеглиною», закладеною комуністами у твердиню денационалізації та радянзації українського етносу. Релігійним святкам офіційно протиставлялися нові радянські свята. Однак відсоток прихильників церковних обрядів вінчання, хрещення та поховання в середовищі титульної нації УРСР залишався досить високим. Релігійна активність представників українського етносу особливо прослідковувалася під час святкування Різдва, Водохреща, Великодня й інших церковних свят. І хоча кількість прибічників релігійних обрядів у республіці була різною – від меншої на Сході до більшої на Заході, проте християнські цінності всупереч атеїзації продовжували залишатися основою духовного життя абсолютної більшості українців.

Ключові слова: українці, церква, національна свідомість, атеїзація, радянська влада, «нова радянська обрядовість».

Джерела та література:

Вовк, В. М. (2007). *Побут та дозвілля міського населення України в 50–80-х роках XX століття* : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 222 с.

ДАІО – Державний архів Івано-Франківської області.

.....
ДАЛО – Державний архів Львівської області.

Данилець, Ю., Мішчанин, В. (2022). Антирелігійна політика радянської держави на Закарпатті в 1953 р. *Східноєвропейський історичний вісник*. Дрогобич : Видавничий дім «Гельветика». 24. 177–188. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058X.24.264735>

ДАТО – Державний архів Тернопільської області.

ДАЧО – Державний архів Чернівецької області.

Каганов, Ю., Чура, В. (2022). Чернівецький партапарат і релігійне відродження Буковини на зламі 80–90-х рр. XX ст. *Східноєвропейський історичний вісник*. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика». 23. 160–170. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058X.23.258988>

Кіндрачук, Н. (2016). Радянська обрядовість як засіб утілення в життя політики денационалізації українців в УРСР протягом 60–70-х рр. XX ст. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія : Історичні науки*. Луцьк. № 3 (328). С.157–161.

Кіндрачук, Н., Васильчук, В. (2022). Опір антирелігійній політиці радянської тоталітарної держави на шляху збереження українцями своїх національно-духовних цінностей: 1960-ті – 1970-ті рр. *Східноєвропейський історичний вісник*. Дрогобич : Видавничий дім «Гельветика». 25. С. 189–199. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058X.25.269552>

Михальчук, О. Л. (2010). *Волинське село: культура, освіта, релігійне життя (1964–1985 рр.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01*. Луцьк. 242 с.

Палінчак, М., Бокоч, В. (2021). Радянська релігійна політика та її наслідки в незалежній Україні. [Soviet religious policy and its consequences in independent Ukraine]. *Східноєвропейський історичний вісник*. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика». 20. 184–194. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058X.20.240037>

Постанова Президії Верховної Ради Української РСР від 24 грудня 1969 року «Про утворення Республіканської комісії по вивченню і впровадженню в побут нових громадянських свят і обрядів». *Відомості Верховної Ради УРСР*. Київ, 1970 р. 3. С. 26.

Пенькова, О. Б. (2006). Традиції, свята та обрядовість населення Східної України в 1960-і – середині 1980-х рр.: державна політика й повсякденне життя: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Донецьк. 264 с.

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України.

Статтю надіслано до редколегії 14.03.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 20.05.2023 р.

ІСТОРІЯ ПОДІЛЛЯ

УДК 903.2/903.2903/8:737

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-44-85-98>**Олексій Бакалець**

КЗВО «Барський гуманітарно-педагогічний коледж імені Михайла Грушевського»

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: bakale_alex@ukr.net

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6503-416X>**Асортимент монет другої половини XIV–XVI ст., виявлених уздовж Кучманського торгового шляху (за скарбовими джерелами Поділля)**

Анотація. Мета розвідки полягає у спробі проаналізувати асортимент грошового ринку Поділля XIV–XVI ст. через призму нових знахідок-скарбів останніх півтора десятка років. Особлива увага звернена на монети, які надходили з Криму, Північного Причорномор'я, Нижнього Придністров'я та Приазов'я, знайдені переважно на Кучманському шляху, що проходив з Криму до Львова, через межиріччя Південного Бугу та Дністра. **Методологія дослідження** базується на принципах: історизму, об'єктивності, всебічності, цілісності, системності, проблемно-хронологічному. **Наукова новизна** полягає у комплексному дослідженні скарбів Поділля XIV–XVI ст. **Висновки.** Проаналізувавши та порівнявши склад монетних та монетно-речових скарбів короткотривалого та довготривалого накопичення, можна зробити висновок, що вони є важливими речовими джерелами вивчення грошового обігу Поділля у досліджуваній період. 15 скарбових комплексів другої половини XIV–XVI ст. чітко прослідковують весь спектр європейських та східних номіналів, країни-емітенти, техніки карбування монет, задіяних у внутрішній та міжнародній торгівлі. Означена розвідка довела, що поряд із домінуючими у пізньому середньовіччі срібними європейськими монетами Чехії, Польщі, Угорщини, Литви, Молдавії, Подільського князівства, Червоної Русі, у грошовому обігу Поділля зустрічаються срібні золотоординські дирхеми та мідні пули, генуезько-татарські акче, монети генуезьких колоній Кафи, Монкастро (із власним надкарбування «Астрокастро»), срібні акче Кримського ханства часу правління династії Гіреїв, турецькі срібні акче і золоті алтуни часу правління Сулеймана Прекрасного (1512–1560), срібні акче – «азовки» Тани. Появі турецьких і татарських монетних комплексів наприкінці XV–XVI ст. сприяли часті походи татар і турків за ясиром на землі Поділля. Вони могли потрапити в землю під час сутичок із місцевим населенням, служилою шляхтою чи козаками, а також через торгівлю.

Ключові слова: празький гріш, молдавський гріш, напівгріш, денарій, аспр, акче, Тана, Кафа, Генуезька Газарія, Гіреї, арспрокастрон.

Постановка проблеми. Грошовий обіг та лічба монет на Поділлі в період пізнього середньовіччя досить складна тема і вимагає детального дослідження. Вивчення та систематизація монетних знахідок дає уявлення про грошовий обіг та торгові зв'язки на нашій території у другій половині XIV–XVI ст. У наших дослідженнях останніх 20 років вперше зроблено спробу зібрати всі повідомлення про монетні знахідки на території історичного Поділля від «безмонетного періоду» до початку XVII ст. Нами упорядковано описи монетних скарбів, поданих нумізматами-науковцями: Є. Сіцінським, В. Гульдманом, М. Котляром, К. Страшкевичем, К. Болсуновським, В. Данилевичем, Л. Анохіним, Р. Саввовим та значно доповнено власними описами нових знахідок скарбових комплексів досліджуваного періоду.

Значення скарбів як інформативного матеріалу набагато зростає, коли відомо де і в якому комплексі були виявлені монети, визначено держави-емітенти. Під час аналізу понад 360 таких знахідок розкриваються нові дані з історії грошового обігу регіону та особливості торговельних внутрішніх і зовнішньоекономічних зв'язків (Бакалець, 2017d, с. 4).

Подільський край завжди був у центрі історичних подій, які впливали на хід української історії. Наприкінці XIV ст. у м. Смотрич і м. Кам'янці – столицях Подільського князівства за князя Костянтина Коріатовича (1380–1391) карбувалася власна срібна монета – подільський півгрошик, яка покривала попит на вартісну срібну монету (Бакалець, 2017a, 20–40).

Від Криму, через подільські міста і села (Бершадь, Брацлав, Немирів, Копайгород, Сеферівку, Ялтушків, Карачаївці, Вінківці, Зіньків, Солобківці, Ярмолинці, Сутківці, Фельштин, Плоскирів, Чорний Острів, Городок, Сатанів, Гусятин) у XV–XVII ст. проходив Кучманський торговий шлях, який зливався з Чорним воєдино у Західному Поділлі, під Тернополем.

Кучманський шлях, як розгалуження легендарного Чорного шляху, на думку відомого подільського історика С. Трубочанінова, був добре знаним у середньовіччі та незаслужено

забутий у наш час. Колись важлива торгівельна артерія, яка йшла по вододілу басейнів Дністра і Південного Бугу, у другій половині XV–XVII ст. стала одним із головних шляхів для вторгнення мисливців за ясиром в українські землі. Переважно татарські чамбули нападали на українські села на відстані 40–80 км від Кучманського шляху, тому населення, коли чуло про небезпеку, ховало свої грошові заощадження у землю, шукало захисту від кримчан у лісах, ярах та в укріплених містах-фортецях: Брацлав, Рів, Ялтушків, Віньківці, Сутківці, Зіньків, Сатанів (Захар'єв, Шпаковський, 2015, с. 3).

Аналіз джерел та останніх досліджень. Гроші та грошовий обіг на Поділлі у досліджуваній період в тій чи іншій мірі вивчали відомі подільські історики та нумізмати: Ю. Сіцінський, В. Гульдман, В. Захар'єв, С. Шпаковський, О. Погорілець, Р. Саввов, О. Бакалець. У праці «Археологическая карта Подольской губернии» Ю. Сіцінський дав декілька десятків загальних описів монетних скарбів XV–XVII ст. (Сіцінський, 1901, с. 197–354). Детальний опис скарбу, знайденого на Кучманському шляху, зробив В. Гульдман у праці «Памятники старины в Подолии. К составлению археологической карты Подольской губернии». У 1886 р. дослідник описав великий комплекс монет XV ст., знайдений поблизу с. Райківці Хмельницького району (колишній Проскурівський повіт Подільської губернії), який за якісними показниками та країнами-емітентами дуже подібний на описані нами скарби, які зустрічалися поблизу Кучманського шляху. Комплекс складався із 1 золотої та 1003 срібних монет. Угорщина у скарбі представлена золотим дукатом короля Угорщини і Хорватії Матвія Корвіна (1458–1490), Золота Орда – джучидськими дирхемами: Мухаммеда, Ахмеда, Мустафи I (з литовською контрмаркою «Колюмною»). Найбільше монет скарбу – 911 (90,7 %) екземплярів припадає на Кримське ханство часу правління засновника династії Гіреїв Хаджі-Гірея та його наступників: Нур-Девлета і Манглі-Гірея. Друге місце за кількістю монет посідає Чеське королівство, яке представлено у скарбі 63 (6,2 %) празькими грішми, третє – 21 (9 %) генуезько-кримськими монетами. У знахідці є 3 польські (0,29%) та 1 молдавська срібна монета – гріш (0,09 %). Наймолодшою монетою скарбу є дирхем 894 р. х. (1488 р.) та золотий угорський дукат Корвіна (Гульдман, 1901, с. 24).

Цінну інформацію про населені пункти, їх жителів, захисників Ровського (з 1540 р. Барського) староства другої половини XV–XVI ст., розміщених поблизу Кучманського шляху: Ров, Копайгород, Ялтушків, Карачаївці, Віньківці, Зіньків, Нижній Мукарів та інших, дає М. С. Грушевський у праці «Барське староство. Історичні нариси XV – XVIII ст.» (Грушевський, 1996).

Хмельницькі дослідники історії Поділля В. Захар'єв та С. Шпаковський у книзі «Замки і фортеці з-понад Кучманського шляху» описали історію та залишки оборонних споруд XVI–XVII ст. від «воріт у Східне Поділля» м. Бар до Північно-Волинської Базалії, біля якої Кучманський шлях вливається у Чорний. Цими шляхами протягом XV–XVII ст. користувалися не лише купці і чумаки, а й татари-кримчаки, які налагодили свій злочинний промисел і захоплювали у полон для постачання на рабовласницькі ринки Кафи та інших міст Причорномор'я живий товар – дітей, підлітків та жінок, молодих чоловіків (Захар'єв, Шпаковський, 2015, с. 5).

Р. Саввов дослідив срібні денарії Великого князівства Литовського початку XV ст., знайдені на Поділлі та Волині (Саввов, 2013, с. 7–12). Однак до пропонованої нами тематики щодо грошового обігу на Кучманському торговому шляху не звертався жоден дослідник.

Метою нашого дослідження є аналіз нового скарбового матеріалу, знайденого вздовж Кучманського шляху на подільських теренах, який суттєво доповнить попередні дослідження про країни-емітенти та асортимент подільського грошового ринку другої половини XIV–XVI ст.

Виклад основного матеріалу. У час перебування українських земель під владою монголо-татар у грошовому обігу була мала кількість монет, що свідчило про закінчення «безмонетного періоду» (середина XIV ст.). У цей час на територію Галичини, Волині і Поділля потрапляють поширені у Східній Європі празькі гроші. Їх карбував на монетному дворі у чеській столиці Празі Вацлав II, зі срібла 938-ї проби вагою 3,7 г, діаметром 30 мм. Карбували празькі гроші вагою 2,6–2,7 г за його наступників: Яна I Люксембургського (1310–1346), Карла I (1346–1378) та Вацлава IV (1378–1419).

Влади не забороняла обіг іноземних монет, тому у грошовому обігу України перебували польські, литовські, золотоординські, чеські, угорські, генуезькі, молдавські, кримсько-татарські та генуезько-кримські срібні гроші, півгроші, галицько-руські грошики, подільські півгроші, тернарії, денарії, акче, аспри, пули (Бакалець, 2013, с. 90–91).

Вплив монголо-татарського завоювання проявився обігом джучидських дирхемів, мідних пулів в українських землях Галичини, Волині і Поділля у XIV–XV ст. (Бакалець, 2015а, с. 43).

У цей час в обігу перебували півгроші та денарії, карбовані на Львівському монетному дворі (Бакалець, 2017а, с. 20–40). У Литві у цей час розпочалося карбування литовських срібних денаріїв, відкарбованих у Луцьку за правління Великого литовського князя Вітовта у

1384–1388 рр., із зображенням списа з хрестом і з литовською «Колюмною» – першим литовським гербом (вага 0, 35 г). За браком срібла і монет на потертих золотоординських дирхемах ставилися надкарбування «Колюмни» (Саввов, 2012, с. 12–15). В обігу також залишалося вагове срібло та монетні гривні (Бакалець, 2018, с. 84–91).

У середині XV ст., після утворення ханом Хаджі-Гіреєм Кримського ханства, на Поділлі посилювалися спустошливі набіги кримчан. Тільки за 100 років (1450–1550 рр.) зафіксовано 24 таких спустошливих набігів. Так, у 1452 р. розорено і спустошено м. Ров, у полон потрапив із своєю сім'єю староста Стогней Рей, а у 1453 р. та 1515 р. спустошено м. Вінківці. Населення з Рова втекло на декілька десятків років до більш укріплених містечок – Ялтушкова та Зінькова (Бакалець, 2017b, с. 13–14).

Щодо знахідок скарбів (втрачених гаманців) досліджуваного періоду вздовж Кучманського шляху, то їх основними причинами були: сутички з татарськими загонами, торгівля між Кримом, Генуезькими колоніями, Молдавським князівством і Східною Європою (через Поділлі і Галичину), прагнення купців чи місцевого населення захопити в землю свої грошові заощадження під час небезпеки нападу кримчаків чи інших грабіжників.

Проаналізуємо найважливіші скарби, виявлені протягом останніх 20 років вздовж Кучманського торгового шляху, які зберігаються у музейних та приватних колекціях Вінниччини та Хмельниччини.

У 2014 р. поблизу с. Устя Бершадського району Вінницької області виявлено скарб із 48 срібних аспрів Османської імперії, срібних акче Кримського ханства XV–XVI ст. і 6 мідних пулів Золотої Орди XIV ст. та Кримського ханства XV ст. У скарбі наявні 33 аспри – турецькі срібні розмінні монети 800–900 проби 1481–1595 рр. карбування. На монетах з обох сторін відкарбовані написи – ім'я султана Сулеймана Прекрасного чи іншого султана арабською мовою, дата карбування та зірка (Рис. 1).

Рис. 1. Турецькі срібні акче XVI ст. із скарбу, виявленого в с. Устя Бершадського району Вінницької області у 2014 р.

Маса 13 досліджених монет скарбу складає 8,5 г, їх вага коливається від 0,5 до 0,73 г. Діаметр аспрів становить 10–12 мм. За ваговими нормами Туреччини у 1481–1512 рр., за часу правління султана Махмуда II (1451–1481), Махмуда III (1481–1512), вага одного аспра становила 0,7– 0,73 г (у скарбі таких зафіксовано 7 монет), за Сулеймана Прекрасного (1512–1555) у 1520–1560 рр. вага монет цього номіналу складала близько 0,6 – 0,68 г (у скарбі наявні 6 таких монет). 18 монет Устянського скарбу були відкарбовані у період з 1574 до 1595 р., їх маса становить 0,5 г кожної.

У 1512–1577 р. 40 акче = 1 куручу, 50 акче = 1 флорину, 60 акче = 1 золотому алтуну. У середині XVI ст. 1 акче = 2/3 польського гроша = 2 угорським денаріям, у 1627 р. 1 акче = 0,7 польського гроша. 1 акче (аспр) становив у 1598–1602 рр. 1/120 зол. дуката (Бакалець, 2017b, с. 33).

У скарбі наявні 12 білонних акче Кримського ханства часу правління хана Даулат-Гірея I (1577–1584). Вага їх відповідає турецьким акче (аспрам) цього періоду – близько 0,5 г. На аверсі татарських монет зазначено ім'я хана, а на реверсі – тамга – герб династії Гіреїв у круговому обрамленні крапками, місце і дата карбування. У скарбі також є мідна монета – пул Золотої Орди часу правління хана Узбека (1313–1341) із зображенням тамги – родинного герба дому Батия. Стан збереження турецьких монет добрий, татарських і золотоординських – задовільний. Найстаріші монети скарбу – мідний пул хана Узбека першої половини XIV ст., наймолодші – турецькі аспри 1594 р. Скарб міг належати одному із учасників походу за ясиром до Поділлі, який загинув під час сутички із козаками чи просто загубив свій шкіряний гаманець із турецько-татарськими монетами (Бакалець, Курок, 2018, с. 75–80).

У 2016 р. в лісі поблизу села Мухівці Немирівського району Вінницької області знайдено скарб із 56 срібних монет та 5 зливкових гривень XIII–XV ст. Золота Орда представлена 50 срібними дирхемами і 4 зливковими татарськими човникоподібними гривнями та половиною (рублем) новгородської гривни (Бакалець, Пінкасевиц, 2017, с. 362– 379).

У 2002 р. у тому ж районі виявлений комплекс срібних монет XIV–XV ст. у кількості 19 одиниць (11 монет Золотої Орди, вроцлавський гріш часу правління Матвія Корвіна, 6

.....
празьких грошів Владислава II (1278–1310) і шиллінг магістра Тевтонського ордену в Пруссії Генріха Реффле фон Ріхтенберга (1470–1477). Найстаріші монети скарбу – празькі гроші Владислава II (1278–1310), наймолодша – шиллінг магістра Тевтонського ордену Генріха Реффле фон Ріхтенберга (1470–1477) (Орлик, 2013, с. 40–41).

Узимку 2014 р. в передмісті м. Немирова Вінницької області виявлено скарб з 19 срібних монет кінця XIV ст.: 5 срібних празьких грошів Яна Люксембургського (1310–1346), 5 галицько-руських грошиків Людовіка Угорського (1370–1382), 3 півгроші Владислава II Ягайла (1386–1434) 80-х років XIV ст., 4 денарії Марії Угорської (1382–1386/1395) та 2 подільські півгроші Костянтина Коріатовича (1380–1388/91). На аверсі монет Костянтина викарбовано зображення святого Георгія Переможця на коні із списом у руці, яким він вбиває змія, на реверсі – зображено короновану голову страуса з підковою у дзьобі. Страус взятий був із зображення нашоломника з герба короля Людовіка Угорського (1370–1382). Подібне зображення страуса розміщувалося на монетах першого угорського короля з анжуйської династії Карло-Роберта (1308–1342). Стан збереження монет задовільний (Бакалець, Пінкасевиц, 2017, с. 192). (Рис.2)

Рис. 2. Скарб срібних та мідних монет із Немирова Вінницької області кінця XIV – середини XV ст.: Золотої Орди (дирхеми), Чехії (празькі гроші), Польщі (срібні галицько-руські грошики Людовіка Угорського, Владислава Опольського, Владислава Ягайла, мідні пули Ягайла), Подільського князівства («подільські півгрошики» Костянтина Коріатовича (1380–1390)

У 2015 р. в с. Монастирок Немирівського району Вінницької області виявлено скарб зі 111 срібних монет XIV – початку XV ст.: 20 празьких грошів Чехії Вацлава III (IV), 33 галицько-руських грошики польського короля Ягайла, 2 львівські півгроші; 26 польських півгрошів; 4 польських тернаріїв. Молдовське князівство у знахідці представлене 1 подвійним грошем Олександра Доброго, а Золота Орда – 26 джучидськими дирхемами (Саввов, 2012, с. 7).

У 2011 р. по дорозі зі смт Копайгород до с. Українське тодішнього Барського району Вінницької області виявлено скарб монет Кримського ханства. Комплекс складався з 70 татарських срібних та білонних акче Кримського ханства другої половини XV–XVI ст. (Рис. 3).

Рис. 3. Копайгородський скарб монет Кримського ханства другої половини XV–XVI ст., 2011 р.

Монети скарбу мають різну величину, якісний склад, стан збереження. 10 з 70 одиниць знахідки є білонними овальними заготовками для карбування монет, на них не видно слідів карбування. Період накопичення скарбу становить 122 роки, від часу правління засновника Кримського ханства ас-Султана Хаджі-Гірея (1466–1466/1474–1475) до кінця правління хана Іслам-Гірея II (1584–1588) (Бакалець, 2015, с. 307).

Кількісний склад знахідки за роками правління кримських ханів можна розподілити наступним чином: верховний ас-Султан Кримського ханства Хаджі-Гірей (1466–1466/1474–1475), срібний акче – 1; хан Манглі-Гірей I (1514–1523), акче – 6; хан Сахіб-Гірей (1532–1551), акче – 6; хан Мубарак-Гірей (1551–1577), акче – 6; хан Даулат-Гірей I (1577–1584), акче – 8; хан Іслам-Гірей II (1584–1588), білонні акче – 14; потерті монети невстановлених ханів XVI ст. – 19; кружки білонні для карбування монет – 10.

Отже, кількість монет у скарбі кожного хана складає 6–8 (10 %) екземплярів, лише однією монетою представлений Хаджі-Гірей (1,42%) та 14 (20 %) – хан Іслам-Гірей II (1584–1588).

Про поступове зменшення вмісту срібла в кримських монетах та їх купівельної спроможності можна прослідкувати за аналізом ваги монет Копайгородського скарбу. Срібний акче Хаджі-Гірея (1466–1466/1474–1475) має вагу близько 0,6 г, вага 6 акче хана Манглі-Гірея I (1514–1523) коливається між 0,55–0,38 г, 6 акче хана Сахіб-Гірея (1532–1551) мають середню вагу 0,55 – 0,38 г, 6 монет хана Даулат-Гірея I бен Мубарака-Гірея (1551–1577) становлять 0,48–0,38 г, вага 8 монет хана Даулат-Гірей I (1577–1584) – 0,52 – 0,38 г, 14 монет хана Іслам-Гірея II (1584–1588) мають вагу 0,52–0,46 г. Отже, протягом 122 років вага срібного акче в Кримському ханстві зменшилася з 0,6 до 0,38 г.

Найдавніша монета Копайгородського скарбу – срібний акче Хаджі-Гірея (1466–1466), наймолодші – білонні акче васала Османської імперії хана Іслам-Гірея II (1584–1588). На нашу думку, скарб належав одному з татарських воїнів, які часто в XVI ст. здійснювали спустошливі набіги на землі Поділля. 35 монет скарбу передані у 2013 р. до фондів Барського історичного музею (Бакалець, 2017b, с. 53–54).

У лютому 2023 р. в невеликому лісі поблизу с. Сеферівка Жмеринського району (колишнього Барського району) виявлено розсипаний скарб (гаманець) із срібними аспрами та акче середини XV – початку XVI ст. Загальна кількість монет нараховувала понад 400 екз. Нам вдалося дослідити лише 222 монети скарбу (Рис.4).

Рис. 4. Скарб західноєвропейських та східних монет XV–XVI ст. із с. Сеферівка Жмеринського р-ну Вінницької області, 2023 р.

Попередній огляд монет свідчить, що у комплексі присутні традиційні для досліджуваного періоду монети: Золотої Орди, Кримського ханства, Кафи, генуезько-татарські, Молдавського князівства, Угорського королівства, генуезької фортеці Монкастро (сучасний Білгород-Дністровський) і Азака (у XIII–XIV ст.)/Тани (XV–XVI ст.), сьогодні м. Азов у Ростовській області РФ, розташоване на межі українського етнокультурного регіону Донщина. Вперше

фортеця в гирлі Дністра під назвою MONCHASTRO була зображена на військовій карті, створеній при дворі угорського короля Сигізмунда Люксембурга і датується 1396 р. На цій карті фортифікація «Монкастро» показана у вигляді квадратної цитаделі, дуже подібну на реальну цитадель Аккерманської фортеці. У 1435 р. Монкастро стає резиденцією молдавського князя Стефана II, який розширив територію фортеці (Богусловський, Дергачова, 2010, с.73).

Велика Орда представлена у комплексі 2 срібними акче хана Саїд-Ахмада та 1 акче невідомого емітента з контрмаркою «Аспрокастрон». У комплексі є рідкісний для нашої місцевості 2 срібних аспри м. Тани (Азака) з буквою «Т» у центрі монети (вага 0,51 г, 0,5 г). Генуезька фортеця Монкастро XV ст. (Білгород-Дністровський) представлена 5 срібними аспрами з контрмаркою «Аспрокастрон» у вигляді хреста із 4 крапками (вага 0,5– 0,57 г). У комплексі було 2 акче невідомого емітента з контрмаркою литовського князя Свидригайла (1376–1452). 19 срібних аспрів належали до тезаврацій Генуезької Газарії – Кафи (сучасної Феодосії) XV ст. (вага монет коливається від 0,5 до 0,52 г). Кримське ханство представлене 65 срібними акче Хаджі-Гірея (1440–1466) (середня вага монет 0,6 г); 120 монетами Менглі-Гірея I (1466–1515) (середня вага монет 0,56 г). 8 денаріїв Королівства Угорщина відкарбовані за часу правління Матвія Корвіна (1458–1490) (середня вага 0,5 г). На аверсі монет зображений герб Угорщини та напис: «MATAS. KORVIN», на реверсі – зображення Матері Божої з Ісусом на руках та легенда: «MATRONA. MADAR».

Молдавське князівство у скарбі представлене срібними 5 грошами (бичками) Стефана III Великого (1457–1504) XV ст. Вага монет становить 0,40–0,80 г, діаметр – 14, 5 мм. На аверсі монет розміщені голова тура в анфас, між рогами – зірка, справа – роза, зліва – півмісяць, у центрі монетного круга крапка і напис «MONETA MOLDAVIA». На реверсі відкарбований геральдичний щит, I – роза, II – три балки, а над ним – рівносторонній хрест. На зовнішньому крапковому обідку є кругова легенда «STEFANVS VOIEVO».

Найстарішими монетами скарбу (втраченого гаманця) є срібні акче Великої Орди – Волзької Орди (1433 р.), відкарбовані за правління її засновника хана Саїд-Ахмада. Цю назву отримало татарське ханство після розпаду Золотої Орди у 1502 р. Наймолодшими срібними монетами Сеферівського скарбу є акче кримського хана Менглі-Гірея I (1466–1515) 1515 року карбування. Період накопичення монетного комплексу складає близько 80 років (Хан, 2001, с. 30).

У 2014 р. поблизу селища Ялтушків Барського району, на старому Кучманському шляху, виявлено невеликий скарбець з 4 срібних монет Польського королівства кінця XIV ст. У знахідці: галицько-руський грошик міста Львова польського короля Людовіка Угорського (1342–1382) вагою 1,02 г, діаметром 14 мм; 2 галицько-руських грошики карбування м. Львова Владислава II Ягайла (1386–1434), галицько-руський грошик м. Львова – 2, срібний півгріш – 1. На аверсі півгроша зображено орла, на реверсі – корону. Вага півгроша складає 0,83 г, діаметр 13,5 мм. Стан збереження монет задовільний (Бакалець, 2017d, с. 6).

У 2010 р. поблизу м. Бар виявлено скарб срібних монет XV ст., серед яких 3 празьких гроші Вацлава IV (1378–1419) та 2 молдавських півгрошів Стефана III Великого (1457–1504). Вага першого складає 0,42 г, діаметр 13,5 мм, а вага другого – 0,43 г, діаметр 14 мм (Бакалець, 2017d, с. 7).

У 1977 р. в с. Лука Барська, на городі мешканця села виявлено скарб із 30 срібних празьких грошів XIV – початку XV ст. Монети сильно потерті, що свідчить про їх інтенсивне використання. Діаметр монет короля Вацлава II (1278–1305) становить 27,5–30 мм, Карла I (1346–1378) – 27 мм, Владислава IV (1378–1419) – 26,5–25 мм. Скарб у 1990 р. передано до фондів Вінницького обласного краєзнавчого музею Шейко В. А. Акт передачі № 472. Н–10489–10518. КВ. 22019. У склад скарбу входило 7 гроше Вацлава II (1278–1305), 3 – Яна I Люксембургського (1310–1346), гріш – 3 Владислав IV (1378–1419), гріш – 20 (Фонди ВОКМ. Н–10489–10518. КВ. 22019, СФ 9314–9348).

Восени 2013 р. між с. Лука Барська Барського р-ну і с. Горбівці Літинського р-ну Вінницької області, на старій дорозі, виявлено скарб монет Золотої Орди та Кримського ханства. У невеликому керамічному глечуку зберігалося 195 мідних пулів Золотої Орди XIV ст., Кримського ханства XVI – початку XVII ст., бронзовий перстень із печаткою синього кольору початку XVII ст. Стан збереження монет задовільний, на всіх монетах та перстні-печатці прослідковуються написи арабською мовою. (Рис. 5)

Рис 5. Мідні пули Золотої Орди XIV–XVI ст., перстень, с. Лука Барська Барського району, 2013 р.

Вага монет скарбу коливається від 0,7 г до 3,5 г, діаметр – від 13 до 16 мм. У комплексі одночасно перебували мідні пули 3 типів, випущені на різних монетних дворах Золотої Орди, переважно у Криму. 52 монети – мідні пули кримського хана Даулат-Гірея I (1596–1608), Саламат-Гірея I бен Даулат-Гірея II (1608–1619) мають зображення колеса (сонця), як і на синьому камені перстня. Більшість монет потерті, що свідчить про їх активне використання в грошовому обігу Кримського ханства та Поділля зокрема.

На монетах немає зображення людей і тварин, а наявні стилізовані зображення монгольської тамги (на монетах кінця XIII – початку XIV ст. розміщувалася тамга будинку Бату як символ єдності правлячого роду), піскового годинника, зірки, сонця, колеса, квітки, різноманітних геометричних фігур, сіток, крапок, квадратів тощо. Золотоординські пули, як і монети усіх монгольських улусів, мали мусульманський вигляд. Легенда на реверсі (на деяких пулах і на аверсі) написана з використанням арабського алфавіту.

Аналіз скарбу свідчить про те, що пули XIV ст. карбувалися на мідних заготовках, виготовлених із розірваних частин мідного прута, які майстер-монетар виковував або витягував молотком до встановленого діаметру. Після розплющування на заготовку наносили зображення шляхом карбування сталевими прутами з круглим перетином необхідного діаметру. Серед монет скарбу – 10 (5,12 %) мідних пулів часу правління золотоординських ханів: Узбека (1313–1339), 20 (10,25 %) – Абдуллаха (1362–1363), 2 (0,28) – Булака (1368–1380), 20 (11,28 %) – Мамаю (1370–1380), 40 (22,58 %) – Гірея I (1596–1608) та Дженибек Гірея II (1610–1635), 52 (26,66 %) мідних пулів Кримського ханства Даулат-Гірея (Карлов, 2001, с. 33–36).

Найдавнішими монетами знахідки є пули зі зображенням тамги, вони відносяться до іменних та анонімних випусків хана Узбека (1312–1340), відкарбованих після 1325 р. Частина монет (близько 70 (35,8 %) екземплярів) знахідки сильно потерті, окислені, тому їх досить складно ідентифікувати. Усі монети комплексу мають різну патину і різну ступінь окислення. Деякі монети містять сліди активного розкладу в результаті довготривалого перебування в розореному полі і засоленому ґрунті.

Комплекс ймовірно являє собою якусь частину збору монет, знайдених у Криму з включенням його в склад глечика. На нашу думку, усі монети є зразками із внутрішнього кримського грошового обігу. Поява такої знахідки може бути результатом завезення з Криму глечика з мідними золотоординськими і татарськими монетами одним із учасників походів.

Отже, знахідка мідних монет є важливим джерелом вивчення грошового обігу Золотої Орди XIV ст., Кримського ханства XVI – початку XVII ст., розкриває весь асортимент місцевого грошового господарства і техніку карбування мідних монет в період пізнього середньовіччя на території Криму і васальних землях. Поява цього комплексу мідних монет на Поділлі є загадкою, випадковістю, адже в скарбовому матеріалі Поділля мідні монети цих країн зустрічаються рідко. Хоча на Поділлі траплялися знахідки імітації монет Кримського ханства хана Хаджі-Гірея (Нечитайло, 2011, с. 6–8). З другого боку, дрібні низькопробні срібні та білонні турецькі і татарські акче мали низьку купівельну спроможність, вони прирівнювалися до 1/3 литовського чи польського срібного гроша (або подвійного денарія (Бакалець, 2017b, с. 24).

Навесні 2019 р. поблизу с. Карачаївці Вільковецького району Хмельницької області виявлено скарб європейських та східних монет XIV–XV ст. У виораному трактором і розсипаному на полі скарбі було 90 срібних монет 6 європейських та східних держав: Чеського, Польського та Угорського королівств, Молдавського князівства, Золотої Орди, Кримського ханства, генуезької колонії Кафи. Проаналізуємо скарб по країнах-емітентах. Чехія: празькі гроші Владислава IV (1378–1419) вагою 2,23 г і 2,50 г. 2 екз.; Молдавське князівство: півгроші («бички») господаря Стефана III (1457–1504) вагою 0,80 г, 0,65 г, 0,67 г, 0,80 г, 0,65 г, 0,67 г. На аверсі напівгрошів у центрі розміщена голова бика у фає, між рогами зірка, праворуч – півмісяць, ліворуч – квітка та напис «MONETA MOLDAVIA». На реверсі по центру відкарбований герб, у середині герба – шестикінцевий хрест і напис: «STEFANVS VOIEVO» («Стефан воевода») – 6 екз.; Польське королівство: Ян Ольбрахт (1492–1501), напівгроші діаметром 20 мм, вагою 0,88 г, 0,89 г, 0,95 г, 0,95 г, 0,92 г. На аверсі в центрі розміщена голова бика у фає, між рогами зірка, праворуч – півмісяць, ліворуч – квітка та напис польський герб – одноголовий орел та круговий напис: «MONETA. ALBARTI». На реверсі у крапкоподібному крузі зображена корона та кругова легенда: «ROSIS. POLONIA» – 10 екз.; Золота Орда: данг XIV ст. Великої Орди періоду правління Кічі Мухаммада (1430–1444) діаметром 16 мм, вагою 0,66 г з тамгою дому Бату, навколо якої розміщені 3 крапки та написи арабськими літерами «Мухаммад Бін Тімур», навколо – «султан верховний хан». На реверсі зображена двозуба тамга з чотирма крапками, навколо напис «Карбування Хаджі Тархану» – 1 екз.; Кафа: Срібний аспр генуезької колонії Кафи вагою 0,62 г. На аверсі монети відкарбований портал – герб Генуї, зверху хрест, навколо напис «CARRED», на реверсі – двозуба тамга з однією крапкою та напис арабськими літерами «Султан справедливий» (1433) (Бакалець, 1918, с. 25). Угорське королівство: денарії вагою 0,49 г та 0,55 г. На реверсі монет зображена Матір Божя з Ісусом на руках (на одній монеті – вліво, на іншій – вправо. На легенді прослідковуються написи: «MADONA...», на аверсі – герб Угорщини та легенда «MONETA PANONIA» – 2 екз.; Кримське ханство: 68 срібних акче ханів Кримського ханства другої половини XIV – початку XV ст. із зображенням у центрі поля тамги – герба династії Гіреїв – Хаджі Гірея (1413–1466) та Манглі Гірея (1466–1514) (Лебедев, 2000, с.10–14).

Отже, найстарішими монетами Карачаївського скарбу є празькі гроші короля Владислава IV (1378–1419) кінця XIV ст., наймолодшими – польські півгроші Яна Ольбрахта (1492–1501) кінця XV ст. (Бакалець, 1918, с. 27).

Подібний до попереднього є скарб із с. Польний Мукарів Дунаєвецького р-ну Хмельницької області, виявлений у 2014 р. (зберігається у фондах історико-культурного заповідника «Меджибіж»). Комплекс складається із 53 срібних європейських монет XIV – початку XV ст., зокрема Чехії, Угорщини, Польщі, Молдавії, Золотої Орди.

Чехія представлена 2 празькими грішми Вацлава II (1278–1305), але обрізаними, вагою 2,41 і 2,57 г, грошем Яна Люксембургського (1310–1346), грошем Карла I (1346–1378), 2 грошами (вага одного 2,73 г, обрізаного – 2,5 г), 2 грошами Владислава IV (1378–1419) вагою 3,44 г та грошем обрізаним і зігнутим вдвічі. У комплексі є один срібний денарій угорської королеви Марії Угорської (1382–1386/1395).

Польське королівство представлене галицько-руським грошиком, карбованим Людовіком Угорським (1370–1382) на Львівському монетному дворі. У скарбі монети Владислава II Ягайла (1386–1434) нараховують 34 одиниці: польські півгроші – 13, тернарії – 7, польські денарії – 11; галицько-руські грошки – 3. Молдавія: Александр Добрий (1400–1432), гріш – 1, півгріш – 3 (вага 0,8 – 0,88 г, 19 мм). Золота Орда: Джанібек (1342–1357), дирхем – 1, наслідування держема Золотої Орди – 1. Більшість монет скарбу потерті, пошкодженні, мають темно-зелену патину (Бакалець, 2017b, с. 21).

У 2012 р. на розлогій долині, яка тягнеться вздовж правого берега р. Південний Буг, від с. Голосків через села Райківці, Пирогівці, Прибузьке, Богданівці, Копистин до м. Хмельницького (колишнього Проскурова), де проходив старий торговий шлях, у 2012 р. південніше с. Пирогівці виявлено скарб з 200 срібних монет 20–40-х рр. XV ст. У комплексі були 100 срібних акче Кримського улусу Золотої Орди (більшість із яких потерті). Великий інтерес складають 100 срібних акче – міста-фортеці у гирлі Дністра Монкастро (сучасного Білгорода-Дністровського), яке в документах і картах угорського короля Сигізмунда Люксембурга зафіксоване у 1392 р. На потертих монетах Золотої Орди у місті ставилося надкарбування «Астрокастрон» у вигляді хреста з чотирма крапками (Бакалець, 2017 d, с.8).

Пізніше фортецю розбудував у 1435 р. на площі у 9 га молодший син молдавського господаря Олександра Доброго – Стефан II (Стечко). Під час археологічних розкопок у фортеці часто зустрічають молдавські срібні гроші цього господаря із надкарбуванням «Астрокастрон». Відомо, що турки вперше підступили до фортеці у 1420 р., штурмували її у 1454, 1475, 1476 рр. і лише у 1484 р. за два дні фортеця Астрокастро була взята (Богуславський, Ергачова, 2010, с.74). Турки змінили назву фортеці на Аккерман. Знахідки монет «Астрокастро» у великій

кількості поблизу с. Пирогівці свідчать про активну торгівлю купців цього міста – фортеці по Кучманському шляху із Поділлям та Галичиною. Монети Монкастро мали у першій половині – середині XV ст. високу пробу срібла і попит на грошовому ринку Поділля.

Восени 2011 р. між селами Лисогірка та Купин, за 10 км від м. Городка, на старій дорозі виявлено скарб срібних європейських і татарських монет XIV–XV ст. У виявленому 471 монета 7 держав: Литви, Польщі, Чехії, Молдавського князівства, Кримського ханства, Золотої Орди, Угорщини. У скарбі наявні: 150 (31,8 %) галицько-руських грошків польського короля Владислава II Ягайла (1386–1434); 1 грошак Людовіка Угорського (1370–1382) та 1 грошак Казимира Великого Ягеллончика (1447–1492). Вага грошків складає 0,99 – 1 г. Друге місце у скарбі за кількістю монет – 100 екз. (21,2 %) – посідають коронні півгроші Польського королівства Владислава II Ягайла (1386–1434) та Казимира Ягеллончика (1446–1492). Львівське карбування представлено 34 (7,2 %) польськими срібними півгрошами Владислава II Ягайла (1386–1434). Вага їх становить 1,43–1,44 г.

У скарбі – 80 (16,9 %) коронних білонних денаріїв (1/10 гроша), які нумізмати прозвали «корона-ворона». Вони відкарбовані за часу правління королів Владислава II Ягайла (1386–1434) та Казимира Ягеллончика (1446–1492). Діаметр монет становить близько 11–12 мм, вага – 0,24–0,25 г. Збереження монет задовільне. Польщу у скарбі представляє 12 (2,5 %) третяків (3 денарії) Владислава II Ягайла (1386–1434) торунського карбування. Збереження третяків добре. У скарбі є найбільш популярні у Європі великі срібні монети – 32 (6,8 %) празьких грошів Чехії карбування часів Владислава II (1278–1305), Владислава IV (1378–1419) та 3 (0,63 %), обрізаних під розмір півгрошика, празьких грошів Яна Люксембургського (1310–1346). 3 найдавніших чеських монет у скарбі наявний денарій правителя князівства Опольського Пжемка (XV ст.).

Велике князівство Литовське у скарбовому комплексі представлено 23 (4,8 %) денаріями князя Вітовта (1392–1430), діаметром 12 мм та вагою 0,25 г кожна. На монетах з одного боку відкарбована литовська «колюмна», а з іншого – спис. Кримське ханство позначене 8 (1,7 %) срібними монетами династії Гіреїв із чотирма крапками та литовським надкарбуванням Вітовта – «колюмною». У скарбі знаходиться 5 (1,06 %) київських монет наслідування дирхемам хана Джанібєка 1351–1353 рр. Їх вага складає близько 0,48 г. У монетному комплексі присутні 9 монет Молдавського князівства – гріш Олександра Чалбена (1365–1374), 4 монети Петра Мушата (1377–1391) (вага 0,8 – 0,88 г, діаметр 19 мм), 1 – Стефана I Молдавського (1394–1399), 2 півгроші Олександра Чалбена (1365–1374) вагою 0,43 г кожний. Угорщина у скарбі представлена срібним дукатом роду князя Дракули вагою 0,46 г.

Найстаріші монети Лисогірського скарбу – празькі гроші Вацлава II (1278–1305), короля Людовіка Угорського (1370–1382) та молдавського господаря Петру Мушата (1377–1391), наймолодші – коронні білонні оболі, які відкарбовані за часу правління Казимира Ягеллончика (1446–1492) (Бакалець, 2013, с. 91–92).

У 2010 р. на правому боці р. Збруч, у Гусятинському районі Тернопільської області, за 10 км від м. Сатанова знайдено 5 потертих празьких грошів Чехії Владислава IV (1378–1419), польський мідний пул Владислава Ягайла вагою 0,25 г, срібний аспр з надкарбуванням «Астрокастрон» з хрестом і 4 крапками вагою 0,55 г та генуезько-кримський аспр вагою 0,5 г у доброму стані. Найдавніші монети скарбика – празькі гроші Владислава IV початку XV ст., наймолодші – срібний аспр з надкарбуванням «Астрокастро» 40-років XV ст. (Бакалець, 2017b, с. 25). (Рис. 6).

Рис. 6. Срібні монети середини XV ст.: мідний обол Польщі, аспр «Астрокастрон» (сучасний Білгород-Дністровський), генуезько-татарський акче Кафи (сучасна Феодосія)

Висновки. Проаналізувавши та порівнявши склад монетних та монетно-речових скарбів короткотривалого та довготривалого накопичення, можна зробити висновок, що вони є важливими речовими джерелами вивчення грошового обігу Поділля у досліджуваній період. 15 скарбових комплексів другої половини XIV–XVI ст., виявлених навколо проходження Кучманського торгового шляху із Криму, Північного Причорномор'я до Східної Європи через територію Поділля, яке після переможної битви у 1362 р. литовського князя Ольгерда над ханами Золотої Орди на Синіх Водах, увійшло до складу Литовсько-Руської держави і Польського королівства, чітко прослідковують увесь спектр європейських та східних номіналів, країни-емітенти, техніки карбування монет, задіяних у внутрішній та міжнародній торгівлі.

Означена розвідка довела, що поряд із домінуючими у пізньому середньовіччі срібними європейськими монетами Чехії, Польщі, Угорщини, Литви, Молдавії, Подільського князівства, Червоної Русі, у грошовому обігу Поділля зустрічаються срібні золотоординські дирхеми та мідні пули, генуезько-татарські акче, монети генуезьких колоній Кафи, Монкастро (із власним надкарбування «Астрокастрон»), срібні акче Кримського ханства часу правління династії Гіреїв, турецькі срібні акче і золоті алтуни часу правління Сулеймана Прекрасного (1512–1560), срібні акче – «азовки» Тани (Див. Таблицю 1). Появі турецьких і татарських монетних комплексів кінця XV–XVI ст. сприяли часті походи татар і турків за ясиром на подільські землі. Вони могли потрапити в землю під час сутичок з місцевим населенням, служилою шляхтою чи козаками, а також через торгівлю.

Таблиця 1.

Монетні скарби Поділля II пол. XIV–XV ст. за державною приналежністю

№ п/п	Назва держави	Скарби II пол. XIV ст.	Місце держави	Скарби XV ст.	Місце держави
1	Польща	14	V	13	II
2	Чехія	19	III	21	I
3	Угорщина	6	VI	7	V
4	Золота Орда	25	II	12	III
5	Подільське князівство	19	IV	-	-
6	Молдавське князівство	6	VI	10	IV
7	Литовське князівство	4	VII	6	VI
8	Галицька Русь (у складі Польщі)	28	I	8	V
9	Київське князівство (у складі Литви)	6	VI	1	IX
10	Новгород-Сіверське князівство (у складі Литви)	1	IX	-	-
11	Тевтонський орден у Пруссії	2	VIII	5	VII
12	Візантійська імперія	1	IX	1	IX
13	Кримське ханство	1	IX	4	VIII
14	Генуезькі колонії в Криму	-	-	5	VII
15	Монкастро (Білгород-Дністровський)	-		4	VIII
16	Венеція	1	IX	-	
17	Священна Римська імперія	1	IX	1	IX
18	Сілезія	1	IX	1	IX
	Всього скарбів 92	46		46	

Подяка. Висловлюю щирю вдячність працівникам Барського історичного музею, Вінницького обласного краєзнавчого музею, історико-культурного заповідника «Меджибіж», приватним колекціонерам за сприяння в опрацюванні скарбових джерел.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження, авторства та публікації цієї статті.

Джерела та література:

Бакалець, О. (2017а). Лічба та обіг грошей в Подільському князівстві у другій половині XIV ст. *Історичні студії суспільного прогресу. Зб. наук. праць Глухівського НПУ імені О. Довженка*. Глухів, 20–40.

Бакалець, О., Курок, О. (2018). Скарб золотоординських, турецьких і татарських монет XIV–XVI ст. з с. Устя Бершадського р-ну Вінницької області. *Актуальні проблеми нумізматики в системі спеціальних галузей історичної науки: зб. наук. тез доповідей V Міжнародної науково-практичної конференції (м. Меджибіж, 21–22 червня 2018 р.)*. Київ – Переяслав-Хмельницький – Кіровоград – Меджибіж, 75–80.

Бакалець, О. (2013). Лисогірський та Юринецький монетні скарби як джерела вивчення грошового обігу Поділля в XIII – початку XVII ст. *Вісник Черкаського університету: історичні науки*. Черкаси, 22 (275), 90–94.

- Бакалець, О.** (2015a). Знахідки монет Золотої Орди та Кримського ханства XIV–XVIII ст. на території Вінниччини. *Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки (5–6 листопада 2015 р.)»*. Кіровоград – Київ – Переяслав-Хмельницький, 43–45.
- Бакалець, О.** (2015b). Срібні акче Кримського ханства в складі монетних скарбів Поділля XV–першої половини XVII ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького НУ*. Запоріжжя: ЗНУ, 43, 306–312.
- Бакалець, О.** (2017b) *Скарби Барської землі Поділля XIV–XVIII ст.: історико-нумізматичне дослідження. Монографія* / за ред. М. Ф. Дмитрієнко. Вінниця, 128 с.
- Бакалець, О.** (2017c). Молдавські монети на подільському ринку другої половини XIV–XV ст. (за скарбовими джерелами). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, 25. Вінниця, 174–180.
- Бакалець, О.** (2017d). *Скарби Поділля XIV – середини XVII ст. Документи і матеріали: історико-нумізматичне дослідження*. Київ, О. Філюк, 200 с.
- Бакалець, О.** (2018). Нові знахідки срібних монет та зливкових гривень XIV–XV ст. на території Поділля та Сіверщини. *Сіверщина в історії України: Зб. наук. праць*, 11. Київ – Глухів, 84–91.
- Бакалець, О.** (2019). Скарб європейських та східних монет XIV–XV ст. із Віньковецького району Хмельницької області. *Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Віньковеччина: Історія. Культура. Духовність» (15 листопада 2019 р., м. Віньківці)*. Хмельницький: ФОП Цюпак, 25–27.
- Бакалець, О., Пінкасевиц, О.** (2017). Грошовий обіг на Поділлі у XVI ст. (за скарбовими джерелами). *Археологія. Фортифікація України. Збірник матеріалів VII Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Кам'янець-Подільський, 362–379.
- Богуславський, Г., Дергачёва Л.** (2010) Молдавские монеты из раскопок 2005–2007 гг. в Гражданском дворе XIV–XVIII вв. Белгород-Днестровской крепости и некоторые проблемы постройки стен Гражданского двора. *Записки відділу нумізматики Одеського археологічного музею*, 1. Одеса, 73–91.
- Грушевський, М.** (1996) *Барське староство. Історичні нариси XV–XVIII ст.* Львів: Видавництво «Світ», 624 с.
- Гульдман, В.** (1901). *Памятники старины в Подолии*. Камянець-Подольський, 405 с.
- Захарєв, В., Шпаковський, С.** (2015). *Замки і фортеці з-понад Кучманського шляху*. Хмельницький: ФОП Цюпак, 104 с.
- Карлов, Е.** (2001). Начало монетной чеканки в Золотой Орде. *Нумізматики і фалеристика*, 4, 33–36.
- Лебедев, В.** (2000). Корпус монет Крыма в составе Золотой Орды. Монеты времени Токтамышя, его соперников и преемников (1375–1430). *Нумізматики і фалеристика*, 3, 10–14.
- Нечитайло, В.** (2011). Каталог монет України періоду козаччини XV–XVIII ст. Київ, 6–8.
- Орлик, В.** (2013). Монети держави Тевтонського ордену в Пруссії у складі грошових монетно-речових скарбів, знайдених на території України. *Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей*, 33. Переяслав-Хмельницький, 40–41.
- Саввов, Р.** (2012). Надкарбування «Колюмни» зі скарбів XV ст. з Наддніпрянщини *Нумізматики і фалеристика*, 3. 12–15.
- Саввов, Р.** (2013). Карбування на Волині найдавніших монет Великого князівства Литовського. *Львівські нумізматичні записки*, 10. 7–12.
- Сецинский, Е.** (1901). Археологическая карта Подольской губернии. *Труды XI АС. Т 1. М.*, 197–354.
- Фонди Вінницького обласного краєзнавчого музею. Н–10489–10518. КВ. 22019, СФ 9314–9348.**

Oleksiy A. Bakalets'

Municipal Institution of Higher Education "Bar Humanitarian Pedagogical College named after Mykhailo Hrushevsky"
PhD (History), Associate Professor

Assortment of Coins of the Second Half of the 14th–16th Centuries Discovered Along the Kuchmans'ky Trade Route (According to Treasure Materials of Podillya)

Abstract. The purpose of the research makes an attempt to analyze the assortment of the Podillya money market of the 14th–16th centuries through the prism of new findings of treasures of the past 15 years. Special attention is paid to coins that came from the Crimea, the Northern Black Sea region, Lower Transnistria and the Azov region, which were found mainly on the Kuchmans'ky route, which ran from the Crimea to Lviv through the valleys between the Southern Buh and the Dniester.

The research methods are based on the approach: historicism, objectivity, comprehensiveness and integrity, systematicity, problem-chronological. **The scientific novelty** of the paper lies in a comprehensive study of the Podillya money market of the 14th–16th. **Conclusions.** Having analyzed and compared the composition of coin and coin-material treasures of short-term and long-term accumulation, it can be concluded that they are important material sources for studying the monetary circulation of Podillya in the studied period. 15 treasure complexes of the second half of the 14th–16th centuries clearly trace the entire range of European and Eastern denominations, issuing countries, minting techniques of coins used in domestic and international trade. The specified intelligence proved that along with the dominant silver European coins of the Czech Republic, Poland, Hungary, Lithuania, Moldavia, the Principality of Podilsk, and Red Russia in the late Middle Ages, silver Golden Horde dirhams and copper pools, Genoese-Tatar akche, coins of Genoese colonies are found in the monetary circulation of Podillya. Kafa, Moncastro (with its own overprinting «Astrokastr»), silver coins of the Crimean Khanate during the reign of the Girei dynasty, Turkish silver coins and gold altuns of the reign of Suleiman the Magnificent (1512–1560), silver coins – «Azovka» of Tana. The appearance of Turkish and Tatar coin complexes at the end of the 15th – 16th centuries. frequent trips of Tatars and Turks for Yasir to the Podil lands contributed to this. They could have entered the land during clashes with the local population, service nobility or Cossacks, as well as through trade.

Key words: Prague hrish, Moldavian hrihs, half-hrish, denarius, aspr, akche, Tana, Kafa, Genoese Gazaria, Girei, arspokastron.

References:

- Bakalets' O. A.** (2013). Lysohirs'kyi ta Yurynets'kyi monetni skarby yak dzherela vyvchennya hroshovoho obihu Podillya v XIII – pochatku XVII st. [Lysohirs'k and Yurinets'k coin treasures as a source for the study of money circulation in Podillya in the 13th-early 17th centuries]. *Visnyk Cherkas'koho universytetu: istorychni nauky – Cherkasy University Bulletin: Historical Sciences*. Cherkasy. 22 (275) S. 90–94. [in Ukrainian].
- Bakalets' O. A.** (2015b). Sribni akche Kryms'koho khanstva v skladi monetnykh skarbyv Podillya XV – pershoi polovyny XVII st. [Silver coins of the Crimean Khanate as part of the coin treasures of Podillya of the 15th-first half of the 17th century]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho nazionalnogo universytetu – Scientific works of the Faculty of History of Zaporizhzhya National University*. Zaporizhzhya: ZNU. Vyp. 43. S. 306–312. [in Ukrainian].
- Bakalets' O. A.** (2015a). *Znakhidky monet Zolotoyi Ordy ta Kryms'koho khanstva XIV–XVIII st. na terytoriyi Vinnychchyny* [Findings of coins of the Golden Horde and the Crimean Khanate of the 14th–18th centuries on the territory of Vinnytsya region]. *Materialy III Mizhnarodnoyi naukovopraktychnoyi konferentsiyi «Aktual'ni problemy numizmatyky u systemi spetsial'nykh haluzey istorychnoyi nauky (5–6 lystopada 2015 r.)»*. Kirovohrad–Kyiv–Pereyaslav–Khmel'nyts'ky. S. 43–45. [in Ukrainian].
- Bakalets' O. A.** (2017a). *Lichba ta obih hroshey v Podil's'komu knyazivstvi u druhiy polovyni XIV st.* [The number and circulation of money in the Principality of Podil's'k in the second half of the 14th century] // *Istorychni studiyi suspil'noho prohresu*. Zb. nauk. prats' Hlukhivs'koho NPU imeni O. Dovzhenka. Hlukhiv. № 5. S. 20–40. [in Ukrainian].
- Bakalets' O. A.** (2017d). *Skarby Podillya XIV – seredyny XVII st.* [Treasures of Podillya of the 14th – mid-17th centuries] *Dokumenty i materialy: istoryko-numizmatychni doslidzhennya*. Kyiv, O. Filyuk. 200 s. [in Ukrainian].
- Bakalets' O. A.** (2017b). *Skarby Bars'koyi zemli Podillya XIV–XVIII st.: istoryko-numizmatychni doslidzhennya* [Treasures of the Bar land of Podillya of the 14th–18th centuries: historical and numismatic research]. *Monohrafiya /za red. M. F. Dmytriyenko*. Vinnytsya. 128 s. [in Ukrainian].
- Bakalets' O. A.** (2017c). *Moldavs'ki monety na podil'skomu rynku druhoi polovyny XIV–XV st.* (za skarbovymy dzherelamy) [Moldavian coins on the Podil market of the second half of the 14th–15th centuries (according to treasure sources)]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriya: Istorii – Scientific Papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series: History*: Vyp. 25. Vinnytsya. S. 174–180. [in Ukrainian].
- Bakalets' O. A.** (2018). *Novi znakhidky sribnykh monet ta zlyvkovykh hryven' XIV–XV st. na terytoriyi Podillya ta Sivershchyny* [New findings of silver coins and bullion hryvnias of the 14th–15th centuries on the territory of Podillya and Sivershchyna] // *Sivershchyna v istoriyi Ukrayiny: Zb. nauk. prats'*. Vyp. 11. Kyiv – Hlukhiv S. 84–91. [in Ukrainian].
- Bakalets' O. A.** (2019). *Skarb yevropeys'kykh ta skhidnykh monet XIV–XV st. iz Vin'kovets'koho rayonu Khmel'nyts'koyi oblasti* [A treasure of the European and Eastern coins of the 14th–15th centuries from the Vinkovets' district of the Khmelnytskyi region]. *Zbirnyk materialiv Vseukrayins'koyi naukovoyi istoryko-krayeznavchoyi konferentsiyi «Vin'kovechchyna: Istoriiya. Kul'tura. Dukhovnist'»* (15 lystopada 2019 r., m. Vin'kivtsi). Khmel'nyts'ky: FOP Tsyupak. S. 25–27. [in Ukrainian].

- Bakalets' O. A., Pinkasevych O. V.** (2017). *Hroshovy obih na Podilli u XVI st. (za skarbovymy dzherelamy)* [Money circulation in Podillya in the 16th century (according to treasure sources)] Arkheolohiya. Fortyfikatsiya Ukrayiny. Zbirnyk materialiv VII Vseukrayins'koyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi. Kam'yanets'-Podil's'ky. S. 362–379. [in Ukrainian].
- Bakalets' O. A., Kurok O. I.** (2018). *Skarb zolotoordyns'kykh, turets'kykh i tatars'kykh monet XIV–XVI st. z s. Ustya Bershad's'koho r-nu Vinnyts'koyi oblasti* [Treasure of Golden Horde, Turkish and Tatar coins of the 14th–16th centuries from the village Ustya, Bershad' district, Vinnytsya region] Aktual'ni problemy numizmatyky v systemi spetsial'nykh haluzey istorychnoyi nauky: zb. nauk. tez dopovidey V Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi (m. Medzhybizh, 21–22 chervnya 2018 r.). Kyiv – Pereyaslav-Khmel'nyts'ky – Kirovohrad – Medzhybizh. S. 75–80. [in Ukrainian].
- Boguslavskiy G. S., Dergacheva L. V.** (2010). *Moldavskiy monetnyy kompleks 2005–2007 gg. v Grazhdanskom dvore XIV–XVIII vv. Belgorod-Dnestrovskoy kreposti i nekotoryye problemy postroyki sten Grazhdanskogo Dvora* [Moldavian coins from excavations in 2005–2007 in the Civil Court of the 14th–18th centuries. Belgorod-Dniester fortress and some problems of building the walls of the Civil Court]. *Zapysky viddilu numizmatyky Odes'koho arkheolohichnoho muzeyu – Notes of the Department of Numismatics of the Odesa Archaeological Museum*. № 1. Odesa, S. 73–91. [in Russian].
- Fondy Vinnyts'koho oblasnoho kraysnavchoho muzeyu** [Funds of the Vinnytsia Regional Museum of Local History]. N–10489–10518. KV. 22019, SF 9314–9348. [in Ukrainian].
- Gul'dman V.** (1901). *Pamyatniki stariny v Podolii. Kamenets-Podol'skiy* [Monuments of antiquity in Podoliya. Kamenets-Podil'skiy]. 405 s. [in Russian].
- Hrushevs'ky M. S.** (1996). *Bars'ke starostvo. Istorychni narysy XV–XVIII st.* [Bar old age. Historical essays of the 15th–18th centuries]. L'viv, 624 s. [in Ukrainian].
- Lebedev V.** (2000). *Korpus monet Kryma v sostave Zolotoy Ordy. Monety vremeni Toktamysya, yego sopernikov i preyemnikov* [The case of Crimean coins as part of the Golden Horde. Coins of the time of Toktamysh, his rivals and successors] (1375–1430). *Numizmatyka i falerystyka*. № 3, 10–14 [in Russian].
- Nechytaylo V. V.** (2011). *Kataloh monet Ukrayiny periodu kozachchyny XV–XVIII st.* [Catalogue of Ukrainian coins of the Cossack period of the 15th–18th centuries]. K. S. 6–8. [in Ukrainian].
- Savvov R.** (2012). *Nadkarbuвання «Kolyumny» zi skarbiv XV st. z Naddnipryanshchyny* [«Overprinting Kolyumna» from the treasures of the 15th century from Dnipro region]. *Numizmatyka i falerystyka – Numismatics and phalerology*. № 3. S.12–15. [in Ukrainian].
- Savvov R.** (2013). *Karbuвання na Volyni naydavnishykh monet Velykoho knyazivstva Lytovs'koho L'vivs'ki numizmatychni zapysky – Lviv numismatic notes*. № 10. S.7–12. [in Ukrainian].
- Setsinskiy Ye.** (1901). *Arkheologicheskaya karta Podol'skoy gubernii* [Archaeological map of the Podol'sk province]. *Trudy XI AS*. Vol. 1. M. S. 197–354. [in Russian].
- Zakharyev V., Shpakovs'ky S.** (2015). *Zamky i fortetsi z-ponad Kuchmans'koho shlyakhu* [Castles and fortresses from above the Kuchmans'ky trade route]. Khmel'nyts'ky: FOP Tsyupak. S. 104 c. [in Ukrainian].
- Karlov Ye.** (2001). *Nachalo monetnoy chekanki v Zolotoy Orde* [The beginning of coinage in the Golden Horde]. *Numizmatyka i falerystyka – Numismatics and phalerology*. № 4. S. 33–36. [in Russian].
- Orlyk V. M.** (2013). *Monety derzhavy Tevtons'koho ordenu v Prussiyi u skladi hroshovykh monetno-rechovykh skarbiv, znaydenykh na terytoriyi Ukrayiny* [Coins of the state of the Teutonic Order in Prussia as part of monetary and material treasures found on the territory of Ukraine]. *Naukovi zapysky z ukrayins'koyi istoriyi: Zbirnyk naukovykh statey – Scientific notes on Ukrainian history: Collection of scientific articles*. Vyp. 33. Pereyaslav-Khmel'nyts'ky. S. 40–41. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 14.03.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 23.05.2023 р.

Олена Бороденко

Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка

доктор історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: elena_bs@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0292-9310>

ResearcherID: AAL-7665-2021

Scopus-Author ID: 57220862661

Віталій Тучинський

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: tuchinsky_v@ukr.net

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1530-8409>

ResearcherID: M-7080-2018

**Проблема сповідання українським православним населенням XIX ст.
(за матеріалами сповідних розписів Кам'янецького повіту
Подільської губернії)**

Анотація. Мета. У статті за матеріалами сповідних відомостей православних парафій Кам'янецького повіту Подільської губернії досліджуються причини та фактори, які зумовлювали невідвідування церкви та не проведення святого таїнства сповіді у дні Великого посту українським населенням XIX ст. **Методологія дослідження.** У контексті впровадження антропологічного підходу в історіописанні звернуто увагу на персоналізовані та родинні приклади простоліуду щодо їхніх можливих мотивів відсутності на сповіді. У вивченні церковно-статистичної документації вживано метод критичного аналізу, адже джерела створені представниками парафіяльного кліру з різним рівнем освіченості та виконавської дисципліни. За алгоритмом роботи методу деконструкції зі змістової частини джерел виокремлено необхідну інформацію. **Наукова новизна.** Вперше виокремлено визначальні чинники та ймовірні умови, які корегували сповідальну поведінку православних мирян вищезазначеного періоду. **Висновки.** У будь-якому місці перебування людини необхідно пройти обряд сповіді. Сповідальник повинен перед священником щиросердно визнати свої гріхи, підтвердити намір щодо їхнього виправлення, вірити в Бога та сподіватися на Його милосердя. Відвідування парафіянами святого таїнства фіксувалося у сповідальних відомостях, у яких різними примітками парохі позначали причини відсутності на сповіді. Найпоширенішим записом було «за відсутності», без пояснень докладних мотивів. Із-поміж інших впливових чинників, які змінювали сповідальну поведінку мирян, можна назвати такі: втечі, безвісна пропаша людей; військова служба; трудова або шлюбна міграція в інші населені пункти; перебування в установах соціального захисту населення; навчання у різних учбових закладах; особиста домовленість із парохом; паломництво; належність до інших християнських конфесій; ув'язнення та заслання в Сибір; «духовна заборона»; малолітство; батьківська заборона дітям сповідального віку; слабкий стан здоров'я тощо. Визначальними факторами, які могли корегувати проведення священнодійства були: сповідання окремих категорій людей удома; наявність природних перепон, які заважали людям відвідувати храм; значна кількість мирян у межах однієї парафії та нестача у них представників православного кліру; неможливість виокремити для всіх говіючих осіб необхідний сповідальний час; «пульсація» домогосподарств у складі територіальної православної громади; наявність декількох храмів у межах населеного пункту; не виконання священником своїх посадових обов'язків тощо. Парохі порушували законний порядок проведення святого таїнства. Сповідували не осібно, а по декілька парафіян. Церква рекомендувала внести низку змін щодо регламенту проведення церковного обряду сповіді.

Ключові слова: православна парафія, причини та фактори відсутності на сповіді, святе таїнство, священник, сповідь, сповідні розписи.

Постановка проблеми. Православною церквою визнано сім святих таїнств, які як церковно-культові обряди мають чудодійну силу, священнодійство. Однією з таких священнодій, через яку невидимо впливає на особу благодать Святого Духа, є сповідь. Це обряд відвертого, щиросердного покаяння людиною в своїх гріхах перед Богом і священником. Від кожної особи

вимагалось визнання гріхів, намір виправити своє життя, вірити в Христа та надіятися на Його милосердя. У закінченні таїнства передбачено відпущення парохом гріхів сповідальнику (Словник української мови, Т. IX, 1978, с. 550). Правила проведення сповіді як церковного обряду регламентовано ще «Требником» П. Могили 1646 р. (Могила, 1996, с. 361–371, 819–824). З того часу і впродовж XVIII – XIX ст. посилювався церковний і світський дисциплінарний контроль над християнською мораллю і відбуванням мирянами святих таїнств, які фіксувалися у різних формах церковної документації. Священнодійства сповіді та евхаристії українського православного населення занотовувалися у сповідних відомостях, які обов'язково велися у кожній парафії. Проте не всі парафіяни за суб'єктивних чи-то об'єктивних обставин могли щорічно справно сповідуватися.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Джерельну базу дослідження представлено церковно-статистичною та інформаційно-публікаторською документацією: матеріалами збірок сповідних розписів православних парафій Кам'янецького повіту Подільської губернії за 1801, 1819, 1842, 1843, 1868, 1875 рр. і друкованого видання Полтавської православної єпархії – «Полтавських єпархіальних відомостей».

Різні функціональні можливості сповідних розписів та їхнє інформативне наповнення, особливо в сенсі «олюднення» історії та застосування міждисциплінарного підходу, на сьогодні доволі інтенсивно вивчаються вітчизняними та зарубіжними дослідниками. Зокрема, Ю. Легун на прикладі джерел Подільської губернії проаналізував церковно-статистичну документацію, зокрема й сповідні розписи, насамперед із погляду проведення генеалогічних досліджень (Легун, 2006а; Легун, 2006б); В. Мордвінцев представив довідку з історії походження сповідних документів і вказав на їхні облікові особливості (Мордвінцев, 1995); О. Романова досліджувала такі церковні джерела XVIII ст. через призму гріховності, порушення норм християнської моралі та виокремлення причин відсутності на сповіді парафіян (Романова, 2009; Романова, 2008); С. Куклю репрезентував історію походження сповідальних відомостей на польських землях із докладним описом, передовсім, як джерел історико-демографічної інформації (Куклю, 2009).

Метою статті є розкриття впливових факторів і причин неучасті в святому таїнстві сповіді Святої Чотиридесятниці українських православних вірян XIX ст.

Виклад основного матеріалу. Сповідні відомості православної церкви були започатковані ще у XVII ст. Поетапним запровадженням та удосконаленням форми записів названої церковної документації відзначено XVIII–XIX ст. Реєстрація парафіян велася за домогосподарствами із позначенням віку, соціальної належності осіб і відвідуваності святих таїнств сповіді та причастя. У випадку відсутності особи впродовж року в рідній парафії, її обов'язком було сповідуватися у іншого парафіяльного священника, у територіальних межах тимчасового перебування, отримати від пароха відповідну довідку із подальшим її представленням кліру своєї церкви. Сповідальні відомості до 1 вересня подавалися до Священного Синоду. Першопочатковою метою такої документації стало підтримання церковної дисципліни шляхом занотування даних про сповідальників і визначення чисельності православного населення для відстеження коливань природнього приросту населення (Мордвінцев, 1995, с. 84; Церковно-приходской нотариат, 1880, с. 526–533; Бороденко, 2014, 25–26; Бороденко, 2020, с. 42).

Проведення обряду сповіді визнано церквою важливим обов'язком священників. Від його правильного виконання залежало спасіння парафіян (Практически заметки об исповеди, 1873, 3, с. 69). Враховуючи таку мотивацію щодо ведення сповідальних відомостей та іншої церковно-статистичної документації, посилено дисциплінарний контроль над виконавськими функціями священників і призначено штрафні санкції парохам-порушникам (Зальський, 1886, с. 171–178; Бороденко, 2020, с. 115–117). Щодо не говіючих парафіян (залежно від їхньої становой належності, кількості пропущених за роками священнодій сповіді та евхаристії), то ще постановою Відомства православного сповідання від 30 вересня 1765 р. призначалися різні покарання. Так, заборонено застосовувати тілесні кари, натомість передбачено інші міри покарання: штрафи, церковне покаяння (передовсім молитвою та постом), ув'язнення та утримання водою з хлібом із подальшим публічним покаянням тощо. За умов несплати штрафів кріпосними селянами, штрафні зобов'язання перед церквою переходили їхнім поміщикам (Полное собрание постановлений, 1910, с. 309–311).

Порівнюючи змістові частини сповідних розписів XIX ст. із подібною церковною документацією XVIII ст. (Романова, 2008, с. 122–148), можемо помітити значну розлогість указаних причин відсутності вірян на сповіді. Очевидно, що найпоширенішою вказівкою пропусків людності вищеназваного святого таїнства можна вважати «за відсутністю». Так, доволі часто позначали людей осібно або сім'ями, які не відбували церковного обряду сповіді та причастя. Особливою чисельністю таких записів представлено сповідальну документацію прикордонних або тих населених пунктів, які були наближені до великих міст і відзначалися міграційними процесами. Наприклад, у парафії м. Збриж Кам'янецького повіту Подільської

.....
губернії, яке розташовувалося на кордоні з австрійськими землями, таких осіб було чимало. Із поміткою «за відсутності» у 1868 р. був позначений 51-річний Василь Іванович Бартков. У 1875 р. відсутньою на сповіді виявилася родина 41-річного колезького реєстратора Полікарпа Петровича Рубана з двома синами: 11-річним Володимиром та 10-річним Костянтином (ДАХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 8817, арк. 1031 зв.; ф. 315, оп. 1, спр. 11908, арк. 674). Припускаємо, що відсутність реєстрації цивільного чиновника могла бути пов'язаною з його професійною діяльністю.

Поодиноких мешканців вищеназваного збрижанського прикордонного містечка ще раніше, у 1801 р., позначали як заробітчани, які шукали роботу в Австрійській імперії або навпаки приходили з австрійських земель із метою додаткових заробітків на українських землях. Таким був зареєстрований 24-річний Василь Васильович Замрико, який «зайшов з Галіції як робітник». Іншим, очевидно наймитом, який пішов у австрійські землі був Іван Степанович Лазуркевич (ДАХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 6795, арк. 137–138).

Окремих осіб репрезентовано «за невідомою відсутністю», «в бігах», як тих, які «невідомо де знаходилися» тощо. Такою записано 1875 р. 48-річну Олену Василівну сестру 54-річного Івана Васильовича Тринчука з с. Врублівці вищезгаданого повіту. У с. Білівці троє жінок і троє чоловіків зареєстровано особами, які «не сповідувалися у своєму храмі». Для прикладу, 63-річного вдівця Якова Михайловича Вивчирука і його 37-річного сина Микиту Яковича показано парафіянами, які «не сповідувалися в своєму храмі зі своїм сімейством» (ДАХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 11908, арк. 195 зв., 199, 200 зв., 209 зв., 371). «Невідомо де знаходилася» вдовина родина 37-річної Параскеви Іванівни Нетичихи з двома синами з с. Зелена: Микитою 12 років та Фокою 8 років. Зеленянську 32-річну Наталію Іванівну Машанаги записано як «давно невідомо де перебуваючою». «У бігах із давніх часів» записано мешканця того ж села одруженого 46-річного парафіянина Івана Івановича Мановського, який, напевне, покинув свою 44-річну дружину Марину Семенівну. Дітей у них не було (ДАХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 11908, арк. 768 зв., 769). Допустимо, що поодинокі випадки були безвісно зниклих людей, окремі особи зникали через скоєні правопорушення / злочини, інші подалися на заробітки, а деякі парафіяни з метою змін свого сімейного життя могли втекти від своїх шлюбних партнерів, оскільки в ті часи розлучитися було практично неможливо (Бороденко, Сітарчук, 2021, с. 9–22).

Про іншу мешканку цього села 27-річну Анну, доньку 57-річного Клементя Матвійовича Басока та його 37-річної дружини Ірини Іванівни, додано припис «по отпущению», очевидно, за домовленістю та згодою священника парафії. Можемо припустити, що жінка відпущена парохом за різних сімейних обставин, проте однією з таких причин може бути релігійне паломництво тощо. Вірогідно, саме такою була 23-річна жителька с. Колубаївці Марія Іванівна, дружина 23-річного Федора Яковича Мельника, яка 1868 р. «за усвідомленням молилася, сповідувалася у Кам'янецькій Петро-Павлівській церкві» та залишила чоловіка із двома малолітніми дітьми: трьохрічним Іваном та шестимісячною Вірою. Доречно зауважити, що через 8 років у сповідних розписах 1875 р., жінка також була відсутньою на сповіді у дні Великого посту за тієї ж причини. Проте склад її сім'ї поповнився ще однією дитиною (ДАХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 11908, арк. 762 зв., 961 зв.; ф. 315, оп. 1, спр. 8817, арк. 966 зв.).

Малочисельні випадки відсутності на сповіді зустрілися у зв'язку з «духовною заборонаю», тобто релігійним покаранням (особливим послухом). Такий акт єпитимії або духовного лікування накладав священник або миряни добровільно визнавали себе винними у порушенні церковних приписів, канонів і догматів (Саган, 2009). З відповідними позначеннями переважно виявлено осіб жіночої статі, якими, напевно, були порушені певні християнські норми поведінки. Зокрема, у с. Біла 1843 р. недопущеними до святого таїнства за таких обставин зареєстровано дві особи. Першою представлено 32-річну Анну, сестру 52-річного Василя Кіндратійовича Гричука. Другою записано жінку з окресленою девіантною поведінкою, адже на вихованні 42-річної дворової селянки Агафії Степанівни Кривої перебувало двоє незаконнонароджених дітей: донька Тетяна 10 років та однорічний син Дем'ян (ДАХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 7652, арк. 119 зв. – 120 зв.). У першому випадку незаміжня бездітна жінка за порушення норм християнської моралі могла бути у виконанні спеціальних обрядів єпитимії, постів, молитов, поклонів тощо. Інша, очевидно, перебувала під покутою через аморальну поведінку та народження байстрюків.

Окремих військовозобов'язаних чоловіків, які перебували на війсьній службі, позначено по-різному: «на війсьній службі», «у відсутності за службою», «за військовою відсутністю», «відданий у війсьну службу», «відданий у солдати» тощо. Так, у с. Балакири 1875 р. в родині однодворця Анатолія Миколайовича Крачковського двоє старших синів віддано на війсьну службу: 26-річний Йосип у 1870 р. та 21-річний Олексій у 1871 р.

У подібній реєстраційній ситуації опинялися колодники, так звані арештанти, яких позначено у відомостях як «засланими в Сибір», «засланими в заслання за злочини», «спрямованими на поселення» тощо. Очевидно, так було покарано за злочини зеленянського мешканця Івана Дмитровича Медведєва 23 років (ДАХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 11908, арк. 213,

764). Ще постановою Відомства православного сповідання від 17 січня 1765 р. наказано сповідувати колодників у всіх місцях утримання та у всі пости. Опісля завершення кожного посту фіксувати сповідання та розкаяння арештантів у сповідних відомостях (Полное собрание постановлений, 1910, с. 258).

Поодинокі випадки неучасті у сповідальному обряді були пов'язані з перебуванням людей у лікарнях або інших благочинних установах. Зокрема, 1875 р. поранений 27-річний рядовий солдат Дев'ятого київського гусарського полку Ігнатій Григорович Гаврилов з с. Колубаївці «говорив, будучи хворим, що сповідуватися буде в шпиталі» (ДАХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 11908, арк. 952). Припускаємо, що мова йде про комплексний заклад соціального захисту населення м. Кам'янець, який складався з богадільні та лікарні. Відомості про існування кам'янецького шпиталу як окремої лікувальної установи датуються ще початком ХІХ ст. (Копилов, Задорожнюк, 2011, с. 74; Памятная книжка Подольской губернии, 1859, с. 38; ДАХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 7059, арк. 6).

Не сповідувалися у дні Великого посту в рідних парафіях й здобувачі освіти різних навчальних закладів. Окремі студенти, які походили з привілейованих станів кам'янецької громади 1875 р., перебували на навчанні у Подільській і Катеринославській духовних семінаріях, інші – Полтавському та Київському військових училищах. Окремі випадки свідчать про навчання у вищих навчальних закладах, як-от Харківському університеті. Наприклад, у цьому виші навчався 22-річний Володимир, син протоієрея Семена Григоровича Карчевського, настоятеля Свято-Георгіївської церкви м. Кам'янець. Троє синів вдови померлого священника тієї ж православної парафії Олександри Павлівни Баришевської здобували теологічну освіту. Два старших сина – Север'ян 18 років та Олександр 17 років – вивчали богослов'я у Кам'янець-Подільській духовній семінарії, а третій – Дмитро 13 років – Катеринославській духовній семінарії (ДАХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 11908, арк. 51–51 зв.; 62 зв. – 63 зв.).

Іншою поширеною причиною неучасті у священнодійстві можна вважати малолітство, адже не сповідувалися діти до семирічного віку (Романова, 2008, с. 123; Романова, 2009, с. 138–139). Найчастіше вікові показники малолітніх дітей позначали днями, місяцями та роками від народження з приписками відсутності під час сповідального таїнства «за малолітства», «новонародження», «не був, оскільки малий» тощо. Іноді навпроти дітей несповідального віку парохі ставили довгу пряму лінію, яка демонструвала їхню відсутність під час сповідального обряду в храмі. Такою була третя донька Єфросинія, яка народилася 1875 р. у зеленянській родині 43-річного солдата Афанасія Тимофійовича Олійника та його 26-річної дружини Варвари Максимівни. Малолітньою та відсутньою під час сповідального процесу 1875 р. виявилася трирічна Марія, донька збрижанської 33-річної вдови Параскеви Пилипівни Сітарчук.

Зустрічаємо цікавий опис родини із с. Зелена – 26-річного Михайла Степановича Фузи та його 24-річної дружини Анни Іванівни Нетелі. У їхній сім'ї першу доньку (шестирічну Соломію) записано від першої дружини, а другу – однорічну Євдокію, очевидно удочереною, оскільки зареєстровано «незаконнонародженою, не їхньою донькою» та відсутньою на сповіді (ДАХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 11908, арк. 685 зв., 756, 758 зв.). Допускаємо, що за високої дитячої смертності до одного року життя, деяких дітей могли взагалі не реєструвати у зв'язку зі слабкістю здоров'я.

Декоотрих дітей вже сповідального віку до церковних обрядів могли не допускати їхні батьки. Подібну життєву ілюстрацію зустрічаємо 1868 р. у парафіяльній спільноті с. Колубаївці. Відставний 54-річний рядовий солдат Томського егерського полку Андрій Іванович Комарницький разом із другою 29-річною дружиною Оленою Самойловою, очевидно, не дозволили 10-річній доньці Марії від першої померлої дружини відвідати церкву. Парох відсутність дівчини на сповіді позначив так: «не була, за заборонаю батька» (ДАХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 8817, арк. 956 зв.).

Подібним чином могли не записувати й людей надто похилого віку або тих, які були слабкі розумом, психічнохворими, нерухомі або тяжко хворі та балансували між життям і смертю. Навпроти позначень деяких осіб, які нещодавно померли, позначали відповідну помітку «помер / померла» та іноді вказували дату смерті. Очевидно, що під час Великого посту 1875 р. «представилася Всевишньому» зеленянська мешканка 31-річна Матрона Макарівна, дружина 34-річного Кирила Афанасійовича Бойка (ДАХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 11908, арк. 757).

Однією з причин відсутності на сповіді можна вважати утворення нових матримоніальних пар. Унаслідок шлюбної мобільності поширеним явищем було укладання сімейних союзів між особами різних парафіяльних громад. Тоді наречена чи-то наречений змінювали місце проживання та парафію. За традиціями того часу наречена переходила жити в домогосподарство чоловіка. Щоправда, зустрічалися випадки прийнятства (Бороденко, 2019, с. 82–87; Бороденко, 2020, с. 237–249). Зокрема, донька 41-річної вдови Варвари Іванівни Павлючки Євдокія, 18 років, із с. Зелена, імовірно, нещодавно була повінчана та записана як «заміжня» 1875 р. в с. Вітківці. Припустимо, що відповідно до умов шлюбної або робочої міграції

.....
змінив своє місце проживання мешканець того ж села – 28-річний Степан, син вдови Марини Тимофіївни Мосіондзової (52 роки), перейшовши на проживання у с. Нефедівці (ДАХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 11908, арк. 757, 759).

У церковній сповідальній документації правобережних відмінно від лівобережних українських земель виявлено чимало ілюстрацій міжконфесійних родин, усі члени яких записувалися до реєстру православної парафії, хоча чоловік або дружина, або разом обидва представники шлюбної пари, могли сповідувати інше християнське віросповідання. У зв'язку з ліквідацією у 1839 р. Греко-католицької (уніатської) церкви такими мирянами переважно були римо-католики або лютерани. Зрозуміло, що особи інших християнських конфесій повинні були відбувати головні релігійні обряди у храмі їхньої конфесійної належності. Можемо припустити, що малочисельність таких молитовних будинків та територіальна віддаленість від місця проживання мирян, не завжди дозволяли віруючим бути учасниками сповідального обряду своєї релігійної спільноти. Особливістю записів осіб інших християнських віросповідань у сповідальних православних відомостях була реєстрація без позначень їхнього віку (Vorodenko, Sitarchuk, 2022, р. 78–102). Зокрема, відсутньою на сповіді 1842 р. виявлено римо-католичку Марію Миколаївну, дружину 28-річного Андрія Івановича Ільницького з с. Жабинці. У їхній родині виховалося двоє синів 4 та 2 років (ДАХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 7599, арк. 457 зв.)

Із-поміж причин відсутності мирян у сповідальному обряді враховано й територіальний чинник віддаленості між місцями розташування храму та проживання парафіян, наявність природних бар'єрів, як-от річок, входження до складу однієї парафії жителів декількох сіл, початок весняних польових робіт тощо. Поширенням явищем того часу була належність жителів хуторів або передмість до найближчих за розташуванням парафіяльних громад. У тих умовах не всі хуторяни або мешканці форштадтів були можливими, тому не могли собі дозволити подорож до храму гужовим транспортом, а пішим ходом – не дозволяв стан здоров'я, природні перепони або інші обставини. Такими, очевидно, могли бути мешканці «приселища татарських селян» 1842 р., які проживали поблизу польсько-фільваркового передмістя м. Кам'янець та були закріплені в складі парафіян його Свято-Георгіївської церкви. У тій же парафії 1868 р. зареєстровано міщан підгородень Билинівки та Мукши (ДАХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 7599, арк. 655 зв.; спр. 8817, арк. 96 зв. – 97 зв.).

Зустрічаємо й інші ситуації: в одному населеному пункті могло бути декілька православних парафій або мешканці однієї парафії належали різним власникам. Це могло породжувати певну плутанину, адже одні миряни могли переходити зі складу парафіян однієї православної громади в іншу. До того ж цьому сприяли укладання шлюбів між представниками різних парафіяльних спільнот і наявні кровно-духовні зв'язки між ними. Професійні інтереси та розвиток соціально-економічних відносин так само були своєрідним каталізатором міграційних процесів.

У врахуванні сповідальників відіграв також фактор «пульсації» дворового числа в одній парафії, адже окремі сім'ї могли переїжджати до іншого населеного пункту та прикріплюватися до нової парафіяльної громади. Для прикладу можна навести «тимчасово-проживаючих на польських фільварках селян та їхніх домашніх» 1868 р. вищезазначеного кам'янецького передмістя. У складі цієї категорії населення Свято-Георгіївської парафії проживало 179 осіб: 70 чоловіків, 109 жінок. Майже всі вони були мігрантами з наближених українських сіл і поодиноких випадках – із російських (ДАХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 8817, арк. 115–119 зв.).

Такі міграційні рухи населення повинні були відстежуватися парохами, відповідно відображатися в змістовій частині сповідальної документації. Тому від ретельності виконання посадових обов'язків духовними особами передовсім залежала об'єктивність поданих персоналізованих даних та їхнє сповідання людності.

У церковній документації священник реєстрував й ті категорії осіб, яких сповідував удома. За особливими правилами парохі сповідували глухонімих і тяжко хворих людей, які знаходилися в стані безпам'ятності (Как должно священнику, 1875, с. 189; Что должен делать священник, 1875, с. 188–189). Припустимо, що завантаженість пароха у великодній час, не завжди створювала необхідні умови для проведення «домашніх» сповідей.

Проблема ретельності реєстрації сповідальників ще залежала від чисельності мирян парафії. Деякі православні спільноти могли нараховувати від 500 до 2000 осіб, а за богослужби в них відповідали один або два священники. У разі смерті пароха однієї парафії його тимчасово міг замінити представник духовенства сусідньої спільноти. Так, один священник певний час провадив релігійні обряди в двох православних громадах. Доволі показовою була вищезгадана парафія Свято-Георгіївської церкви м. Кам'янець 1868 р., яка нараховувала 204 домогосподарства з 1746 парафіянами: 824 чоловіка і 922 жінки. Багатолюдною спільнотою опікувалися 46-річний протоієрей Симон Григорович Карчевський та 30-річний священник Євфимій Іванович Любинецький. Допомогали їм два диякони: Єлисей Дмитрович Охримович,

36 років, та Іоанн Прокопович Погорецький, 27 років (ДАХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 8817, арк. 84–120).

Впливовими були й звичаєві принципи проведення сповідального обряду. Так, заведено говіння людей переважно у Великий піст. Найбільший вплив людей бував у певні седмиці: першу, середопістя і ще в ту, в яку проходило свято Благовіщення. У другу неділю Чотиридесятниці священник повинен був представити парафіянам євангельську проповідь про зцілення Христом капернаумського хворого. У завершенні повчання парох спрямовував мирян на можливість подібного зцілення за умови прощення гріхів, проникнення вірою, звернення до Бога молитвою та покаанням (Мазанов, 1880, с. 511–513).

За звичаєм у п'ятницю, після закінчення богослужіння, священник упродовж 5-6 годин проводив обряд сповіді. На одного сповідальника у великих парафіях відводилося одна хвилина часу, інколи й менше. За таких обставин священникам доводилося дещо змінювати структуру таїнства сповіді, обмежуватися читанням повсякденної молитви для сповідування гріхів, сповідувати дві-три особи одночасно або ще скорочувати час на сповідальні одкровення людності (Практически заметки об исповеди, 1873, 3, с. 69–72). Цілком припустимо, що 43 вихованця-сироти (14 дівчат та 29 хлопців) Кам'янецької братської ремісничої школи 1875 р. відбували обряд сповіді не поодиноці, можливо групами, оскільки цих дітей не можна було вважати великими грішниками (ДАХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 11908, арк. 51–51 зв., 62 зв. – 63 зв.; От Совета Иоанно-Предтеченского Братства, 1873, с. 100–101). Проте не виключно, що за умов заборони колективної сповіді, священник у таких випадках міг порушувати й цю релігійну норму.

Питання щодо оплати проведеного обряду сповіді доволі неоднозначне. Відомо, що упродовж XVIII ст. діяльність парафіяльного кліру фінансувалася релігійною громадою відповідно до укладеного договору між духовними особами та парафіянами. Тому в окремих православних спільнотах пожертви мирян за здійснені треби різнилися. Наприклад, за домовленістю 1745 р. громадівці с. Черняхів на Київщині за сповідь сплачували копійку. У 60-х роках XVIII ст. духовенству рекомендовано за сповідь та євхаристію узагалі нічого не брати (Дианин, 1905, 87–88). Припустимо, що оплата за здійснення сповідального священнодійства, якщо й була, то невисокою, тому фінансове питання не можна вважати впливовим щодо сповідання населенням.

Із застосуванням обмежень щодо сповідального обряду втрачався його благодіючий ефект на моральність православних християн. Церква була занепокоєна таким станом речей і зростаючою беззаконністю, тому зверталася до парохів з певними рекомендаціями: парафіян для таїнства сповіді розподіляти рівними групами на всі тижні Великого посту; виконувати християнський обов'язок і в інші пости, особливо зручними рекомендувалися Різдвяний та Апостольський, коли селяни були вільними від польових робіт; здійснювати обряд не тільки у п'ятницю, а й в другі дні під час говіння, що збільшить сповідальний тижневий час з п'яти-шести до п'ятнадцяти-шістнадцяти годин на тиждень; закликати віруючих до сповіді не тільки напередодні обряду причастя, але й в інші часи; за необхідності скорочувати порядок проведення святого таїнства, описаного в «Требнику» П. Могили 1646 р. (Практические заметки об исповеди, 1873, 3, с. 69–72; Практические заметки об исповеди, 1873, 4, с. 89–93).

Висновки. Тож зауважимо, що відповідальність у проведенні святих таїнств сповіді та причастя покладалася як на священника, так і парафіян. Церковними обрядами Православна церква прагнула посилити контроль над дотриманням норм християнської моралі, дисциплінувати населення та употужнити нагляд за функціональними обов'язками, виконавською поведінкою духовенства, передовсім ретельним веденням церковної документації. Сповідальні відомості реєстрували відбування сповіді населенням. Відсутніх парафіян у сповідальному священнодійстві Святої Чотиридесятниці парох позначали різними примітками. Порушників сповіді чекали штрафні санкції та інші міри покарання.

Із-поміж указаних у церковній документації чинників, які впливали на відвідуваність населенням святих таїнств сповіді та причастя, можна перелічити такі: «за відсутністю», без роз'яснення певних мотивів; втечі та безвісна пропажа окремих осіб; військова служба; трудова та шлюбна міграції; перебування у шпиталях або інших установах соціального захисту населення; навчання у різних учбових закладах; ув'язнення, заслання у Сибір; особиста домовленість із парохом; паломництво; належність до інших християнських конфесій; «духовна заборона»; малолітство; батьківська заборона сповідання дітям; похилий вік, слабкість стану здоров'я, психічні розлади; смерть особи напередодні або в часи посту тощо. Визначальними були й окремі фактори, які корегували сповідальну поведінку парафіян: наявність природних бар'єрів на шляху до храму; «пульсацією» дворів у православній територіальній спільноті; значна кількість мирян у межах однієї парафії; нестача представників православного кліру в межах багатолюдних парафій; брак сповідального часу для всіх парафіян; проведення «домашніх» сповідальних священнодій; наявність декількох православних церков у населеному пункті; не ретельність виконання своїх посадових обов'язків священником; обтяженість

.....
весняними польовими роботами тощо. Удома сповідували глухонімих і тяжко хворих людей в стані безпам'ятства.

Парохи допускали порушення законності в проведенні обряду: сповідували не поодинці, а по декілька осіб, можливо й колективно. Звичаєві обмеження призводили до втрати благотворного впливу обряду сповіді на населення. Церква пропонувала низку рекомендацій щодо зміни порядку проведення святих таїнств сповіді.

Подяка. Висловлюємо вдячність за цінні поради у виборі джерельної бази та змістового спрямування статті заступнику директора Державного архіву Хмельницької області Олександрі Войтовичу, директору Державного архіву Вінницької області, доктору історичних наук, професору Юрію Легуну.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

Бороденко, О. А. (2014). *Самотня жінка в сільському соціумі Гетьманщини другої половини XVIII ст.: історико-демографічний аналіз (на прикладі Полтавського полку): дисертація кандидата історичних наук : 07.00.01.* Запорожжя, 260 с.

Бороденко, О. А. (2020). *Шлюб і родина православного населення Лівобережної України другої половини XVIII – першої половини XIX століть: соціально-демографічний аспект : монографія.* Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 622 с.

Бороденко, О. (2019). Шлюбна локація: спроба реконструкції історій сільських сімей Роменського повіту Полтавської губернії першої половини XIX століття. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, 27, 82–87. DOI <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2019-27-82-87>

Бороденко, О. А., Сітарчук, Р. А. (2021). Шлюбнорозлучні умови: особливості законодавчого регулювання та дотримання серед українського православного населення другої половини XVIII – першої половини XIX ст. *Сторінки історії: збірник наукових праць*, 53, 9–22. DOI: <https://doi.org/10.20535/2307-5244.53.2021.248440>

Borodenko, O., Sitarchuk, R. (2022). Ukrainian Interfaith Families in the Context of Church, Marriage, and Social Relations of the 19th Century. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, 42 : Iss. 2, (MARCH) XLII, 78–102. DOI: <https://doi.org/10.55221/2693-2148.2330>

ДАХМО - Державний архів Хмельницької області.

Дианин, А. (1904). *Малороссийское духовенство во второй половине XVIII века (по пунктам малороссийского духовенства, представленным в екатерининскую комиссию для составления нового уложения).* Киев: Тип. И. И. Горбунова, 91 с.

Залысский, А. (1886). Когда и по какому поводу начали вестись исповедные ведомости. *Полтавские епархиальные ведомости*, Часть официальная, 5, 171–178.

Как должно священнику... (1875). Как должно священнику исповедовать глухонемых и больных, лишенных употребления языка? *Полтавские епархиальные ведомости*. Часть неофициальная, 4, 15 февраля, 189.

Копилов, С. А., Задорожнюк, А. Б. (Упоряд.). (2011). *Описи Подільської. губернії кінця XVIII – початку XIX ст.* Кам'янець-Подільський: Аксіома, 124.

Kuklo, S. (2009). *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej.* Warszawa: Wydawnictwo DiGSp. J., 521 s.

Легун, Ю. В. (2006a). *Джерела з генеалогії селян Подільської губернії: стан збереження, інформативне наповнення, класифікація (1793–1917 рр.)* [Текст] : дисертація доктора історичних наук: 07.00.06 ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 489 с. Wydawnictwo DiGSp. J., 521 s.

Легун, Ю. (2006b). Класифікація джерел з генеалогії селянства: історіографія питання. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики.* Зб. наук. пр. 13 (I), 144–177.

Мазанов, П. (1880). Слово во вторую неделю великого поста. *Полтавские епархиальные ведомости* Часть неофициальная, 12, 15 июня, 511–513.

Могила, П. (1996). *Требник митрополита Петра Могилы.* Київ 1646. Київ: Інформаційно-видавничий центр Української православної церкви, 860 с.

Мордвінцев, В. (1995). Сповідальні книги. *Київська старовина*, 3. 84–87.

От Совета Иоанно-Предтеченского Братства в г. Каменец-Подольском. (1873). *Полтавские епархиальные ведомости*. Часть официальная, 4, 15 февраля, 100–101.

Памятная книжка Подольской губернии на 1859 год. (1859). Каменец-Подольск: в типографии губернского правления, 198.

Практические заметки об исповеди. (1873). *Полтавские епархиальные ведомости*. Часть неофициальная, 3, 1 февраля, 69–72.

Практически заметки об исповеди. (1873). *Полтавские епархиальные ведомости*. Часть официальная, 4, 15 февраля, 89–93.

Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. Царствование государыни императрицы Екатерины Второй. (1910). Санкт-Петербург: Синодальная типография, Т. I. 1762–1772 гг, 803 с.

Романова, О. (2008). Сповідні книги Київської митрополії XVIII ст. Як спосіб церковного контролю за мораллю парафіян. *Український історичний журнал*, 4, 122–148.

Романова, О. (2009). *Сповідь у житті православних мирян Лівобережної України (30–70-і рр. XVIII ст.)*: дисертація кандидата історичних наук : 07.00.01. Київ, 368 с.

Саган, О. Н. (2009). Єпитимія. *Енциклопедія Сучасної України* [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. URL: <https://esu.com.ua/article-19906>

Словник української мови: в 11 томах. (1978). АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні; редкол.: І. К. Білодід (голова) [та ін.]. Т. IX, Київ: Наук. думка, 1970–1980, 916 с.

Словник української мови: в 11 томах. (1979). АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні; редкол.: І. К. Білодід (голова) [та ін.]. Т. X, Київ: Наук. думка, 1970 – 1980, 658 с.

Церковно-приходской нотариат. (1880). *Полтавские епархиальные ведомости*. Часть неофициальная, 12, 15 июня, 526–533.

Что должен делать священник, когда позовут его исповедовать больного, находящегося в беспамятстве? (1875). *Полтавские епархиальные ведомости*. Часть неофициальная, 4, 15 февраля, 188–189.

Olena A. Borodenko

Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University
Dr. (History), Associate Professor (Ukraine)

Vitalii A. Tuchynskiy

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University
PhD. (History), Associate Professor (Ukraine)

**The Confession Problem of the Ukrainian Orthodox Population in the 19th Century
(on the Basis of the Confessionals of Kamianetsky District of the Podillia Province)**

Abstract. *The purpose of the article, based on materials from the confessional information of the Orthodox parishes of the Kamenets district of the Podillia province, examines the reasons and factors that led to church attendance and the failure to conduct the holy sacrament of confession during Great Lent by the Ukrainian population in the 19th century. The research methodology. In the context of the introduction of the anthropological approach in the historiography, attention was paid to the personified and family examples of the common people regarding their possible motives for not confessing. The method of critical analysis is used in the study of church statistical documentation, because the sources were created by representatives of the parish clergy with different levels of education and executive discipline. According to the work algorithm of the deconstruction method, the necessary information was extracted from the content part of the sources. Scientific novelty. For the first time, the determining factors and probable conditions that corrected the confessional behavior of the Orthodox laity of the above-mentioned period are singled out. Conclusions. In any location, a person had to go through the rite of confession. The confessor had to sincerely acknowledge his sins before the priest, confirm his intention to correct them, believe in God and hope for His lenity. The parishioners' attendance at the holy sacrament was recorded in confessional records, in which the priests indicated the reasons for their absence from confession with various notes. The most common entry was «in the absence», with no explanation of detailed motives. Among other influential factors that changed the confessional behavior of the laity, the following can be singled out: flight, disappearance of people; military service; labor or marriage migration to other settlements; stay in institutions of social protection of the population; training in different educational institutions; personal agreement with the priest; pilgrimage; belonging to other Christian denominations; imprisonment and exile to Siberia; «spiritual prohibition»; infancy; parental prohibition for children of confessional age; poor health, etc.*

The determining factors that could correct the conduct of the sacred rite were: confession of certain categories of people at home; the presence of natural barriers that prevented people from visiting the church; a significant number of laity within one parish and a shortage of representatives of the Orthodox clergy; the impossibility of allocating the necessary confessional time for all the fasting persons; «pulsation» of households within a territorial Orthodox community; the presence of several

churches within the settlement; non-performance by a priest of his official duties, etc. The clergy violated the lawful procedure for conducting the holy sacrament, confessed not in isolation, but by several parishioners. The Church recommended a number of changes to the regulations for conducting the church rite of confession.

Key words: Orthodox parish, causes and factors of absence from confession, sacred sacrament, priest, confession, confessionals

References:

- Borodenko, O. A.** (2014). *Samotnia zhinka v silskomu sotsiumi Hetmanshchyny druhoi polovyny XVIII st.: istoryko-demografichniy analiz (na prykladi Poltaskoho polku) [A single woman in the rural society in Hetmanship in the second half of the 18th century: historical and demographic analysis (on the example of Poltava regiment)]*: dys. ... kand. ist. nauk : 07.00.01. / Zaporozhzhia. [in Ukrainian].
- Borodenko, O. A.** (2020). *Shliub i rodyna pravoslavnoho naseleння Livoberezhnoi Ukrainy druhoi polovyny XVIII – pershoi polovyny XIX stolit: sotsialno-demografichniy aspekt : monografiia [Marriage and family of the orthodox population of left bank ukraine in the second half of the 18th – the first half of the 19th centuries: socio-demographic aspect : monograph.]*. Odesa : Vydavnychiy dim «Helvetyka». [in Ukrainian].
- Borodenko, O.** (2019). Shliubna lokatsiia: sprobа rekonstruktsii istorii silskykh simei Romenskoho povitu Poltavskoi hubernii pershoi polovyny XIX stolittia. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriya: Istorii – Scientific Papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University. Series: History, 27*, 82–87. [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2019-27-82-87>
- Borodenko, O. A., Sitarchuk, R. A.** (2021). Shliuborozluchni umovy: osoblyvosti zakonodavchoho rehuliuвання ta dotrymannia sered ukrainskoho pravoslavnoho naseleння druhoi polovyny XVIII – pershoi polovyny XIX st. [Divorce conditions: features of legislative regulation and observance by the Ukrainian Orthodox population of the second half of the 18th – first half of the 19th centuries]. *Storinky istorii: zbirnyk naukovykh prats – History Pages: the collection of academic papers*, 53, 9–22. [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.20535/2307-5244.53.2021.248440>
- Borodenko, O., Sitarchuk, R.** (2022). Ukrainian Interfaith Families in the Context of Church, Marriage, and Social Relations of the 19th Century. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, 42 : Iss. 2, (MARCH) XLII, 78–102. [in English]. DOI: <https://doi.org/10.55221/2693-2148.2330>
- DAKhMO** – Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti [State Archives of Khmelnytsky region]. [in Ukrainian].
- Dyanyn, A.** (1904). *Malorossyiskoe dukhovenstvo vo vtoroi polovynе XVIII veka (po punktam malorossyiskoho dukhovenstva, predstavlenym v ekaterynynskuii komysyiu dlia sostavlennya novoho ulozhenyia)*. [Little Russian priesthood in the second half of the 18th century (according to the points of the Little Russian priesthood submitted to the Catherine's commission for the preparation of a new code)]. Kyev: Typ. Y. Y. Horbunova, 91. [in Russian].
- Zalysskiy, A.** (1886). Kogda i po kakomu povodu nachali vestis ispovednyye vedomosti [When and for what reason the confession statements began to be conducted. Poltava diocesan sheets.]. *Poltavskiye eparkhialnyye vedomosti – Poltava Diocese News*. Chast ofytsyalnaia, 5, 171—178. [in Russian].
- Kak dolzhno svyashchenniku ispovedovat glukhonemykh i bolnykh, lishennykh upotrebleniya yazyka? [How should a priest confess the deaf and dumb and the sick, deprived of the use of the language?]. (1875). *Poltavskiye eparkhialnyye vedomosti – Poltava Diocese News*. Chast neofitsialnaya, 4, 15 fevralya, 189. [in Russian].
- Kopylov, S. A. (Comps.), & Zadorozhniuk, A. B. (Comps.)**. (2011). *Opysy Podilskoi hubernii kintsia XVIII – pochatku XIX st. [Descriptions of the Podolsk province of the late 18th – early 19th centuries]*. Kam'ianets-Podilskiy: Aksioma, 521 s. [in Ukrainian].
- Kuklo, C.** (2009). *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbirowej. [Demography of the Pre-Partition Commonwealth]*. Warszawa : Wydawnictwo DiGSp. J., 521 s. [in Polish].
- Lehun, Yu. V.** (2006a). *Dzherela z henealohii selian Podilskoi hubernii: stan zberezhennia, informatyvne napovneniia, klasyfikatsiia (1793–1917 rr.) [Tekst] [Sources of Genealogy of Podillia Huberniia (county) Farmers: it's preservance, Informative additions and classification (1793–1917)]*: dys... d-ra ist. nauk: 07.00.06; Kyivskiy natsionalnyi un-t im. Tarasa Shevchenka. Kyiv, 489 s. [In Ukrainian].
- Lehun, Yu.,** (2006b). *Klasyfikatsiia dzherel z henealohii selianstva: istoriografiia pytannia [Classification of sources on the peasant genealogy: historiography of the problem]*. *Spetsialni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky. Zb. nauk pr. – Special historical disciplines: issues on theory and methodology. Collection of scientific essays*. Kyiv. 13. Ch. I. 144–177. [In Ukrainian].

- Mazanov, P.** (1880). Slovo vo vtoruyu nedelyu velikogo posta. [The word on the second week of Great Lent]. *Poltavskiye eparkhialnyye vedomosti – Poltava Diocese News*. Chast neofitsialnaya, 12, 15 iyunya, 511–513. [in Russian].
- Mohyla, P.** (1996). *Trebnyk mytropolyta Petra Mohyly. Kyiv 1646. [Prayer-book by Metropolitan Petro Mogela Kyiv 1646]*. Kyiv: Informatsiino-vydavnychiy tsentr Ukrainskoi pravoslavnoi tserkvy. 860 s. [in Ukrainian].
- Mordvintsev, V.** (1995). Spovidalni knyhy [Confessionals]. *Kyivska starovyna Kievan antiquity*, 3, 84–87. [In Ukrainian].
- Ot Soveta Ioanno-Predtechenskogo Bratstva v g. Kamenets-Podolskom. (1873). [From the Council of the Ijan-Predtechensky Brotherhood in Kamenetz-Podolsky]. *Poltavskiye eparkhialnyye vedomosti – Poltava Diocese News*. Chast ofitsialnaya, 4, 15 fevralya, 100–101. [in Russian].
- Pamyatnaya knizhka Podolskoy gubernii na 1859 god. [The memorial book of the Podolsk province, for 1865]* (1859). Kamenets-Podolsk: v tipografii gubernskogo pravleniya. 198. [in Russian].
- Prakticheskiye zametki ob ispovedi. [Practical notes on confession]. (1873). *Poltavskiye eparkhialnyye vedomosti – Poltava Diocese News*. Chast neofitsialnaya, 3, 1 fevralya, 69–72. [in Russian].
- Prakticheski zametki ob ispovedi. [Practical notes on confession]. (1873). *Poltavskiye eparkhialnyye vedomosti – Poltava Diocese News*. Chast ofitsialnaya, 4, 15 fevralya, 89–93. [in Russian].
- Polnoe sobraniye postanovleniy i rasporyazheniy po vedomstvu pravoslavnogo ispovedaniya Rossiyskoy imperii. Tsarstvovaniye gosudaryni imperatritsy Ekateriny Vtoroy. [Complete collection of resolutions and orders for the department of the Orthodox confession of the Russian Empire. Reign of Empress Empress Catherine the Second]*. (1910). Sankt-Peterburg: Sinodalnaya tipografiya, T. I, 1762–1772 gg, 803 s. [in Russian].
- Romanova, O.** (2008). Spovidni knyhy Kyivskoi mytropolii XVIII st. yak sposib tserkovnoho kontroliu za moralliu parafiiian. [Confessional books of the Kyiv Metropolia in the 18th century. As a way of church control over the morality of parishioners]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 4, 122–148. [In Ukrainian].
- Romanova, O.** (2009). *Spovid u zhytti pravoslavnykh myriian Livoberezhnoi Ukrainy (30–70-i rr. XVIII st.) [The Confession in the life of the orthodox laity of the Left-bank Ukraine (the 30–70th XVIII c.). – The Manuscript.]*: dysertatsiia kandydata istorychnykh nauk : 07.00.01. Kyiv, 368 s. [In Ukrainian].
- Sahan, O. N.** (2009). Yepytymiiia. [Penance]. *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy – Encyclopedia of Modern Ukraine*. [Elektronnyi resurs] / Redkol.: I. M. Dziuba, A. I. Zhukovskiy, M. H. Zhelezniak [ta in.]; NAN Ukrainy, NTSh. K.: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy. URL: <https://esu.com.ua/article-19906> [In Ukrainian].
- Slovnnyk ukrayins'koyi movy. Akademichnyy tлумachnyy slovnnyk (1970–1980): v 11 tomakh. [Ukrainian Dictionary. Academic Explanatory Dictionary (1970–1980) in 11 volumes]*. (1978). AN Ukrainskoi RSR, In-t movoznav. im. O. O. Potebni; redkol.: I. K. Bilodid (holova) [ta in.]. T. IX, Kyiv: Nauk. dumka, 1970–1980, 916 s. [In Ukrainian].
- Slovnnyk ukrayins'koyi movy. Akademichnyy tлумachnyy slovnnyk (1970–1980): v 11 tomakh. [Ukrainian Dictionary. Academic Explanatory Dictionary (1970–1980) in 11 volumes]*. (1979). AN Ukrainskoi RSR, In-t movoznav. im. O. O. Potebni; redkol.: I. K. Bilodid (holova) [ta in.]. T. X, Kyiv: Nauk. dumka, 1970–1980, 916 s. [In Ukrainian].
- Tserkovno-prikhodskoy notariat. [Church-parish notary]. (1880). *Poltavskiye eparkhialnyye vedomosti – Poltava Diocese News*. Chast neofitsialnaya, 12, 15 iyunya, 526–533. [in Russian].
- Chto dolzhen delat svyashchennik. kogda pozovut ego ispovedovat bolnogo. nakhodyashchegosya v bespamyatstve? [What should a priest do when he is called to confess a sick man who is unconscious?]. (1875). *Poltavskiye eparkhialnyye vedomosti – Poltava Diocese News*. Chast neofitsialnaya, 4, 15 fevralya, 188–189. [in Russian].

Статтю надіслано до редколегії 01.03.2023 р.

Статтю рекомендовано до друку 10.05.2023 р.

Тимофій Герасимов

Вінницький національний технічний університет

доктор історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: timger84@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4861-9825>

Scopus-Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57208176381>

Кам'янець-Подільський і війна на «домашньому фронті» (1915–1917 рр.): повсякденний аспект

Анотація. *Мета дослідження* – проаналізувати особливості повсякденного життя мешканців Кам'янця-Подільського в 1915–1917 рр. **Методологія** базується на фундаментальних принципах наукового пізнання діалектики та детермінізму і загальнонаукових – історизму та об'єктивності. Для розкриття теми автором використані загальнонаукові, спеціальні та міждисциплінарні методи історичного дослідження. **Наукова новизна.** У статті вперше в українській історіографії висвітлено повсякдення Кам'янця-Подільського доби Першої світової війни в рамках концепції «домашнього фронту». **Висновки.** У 1915 р. жителі Кам'янця-Подільського стали переконуватися в тому, що їхні сподівання на швидкоплинний характер війни були марними, хоча саме на вірі в швидку перемогу ґрунтувалися проурядові ура-патріотичні настрої 1914 р. Перша світова трансформувалася в тотальний військовий конфлікт на виснаження, результат якого значною мірою визначався в тилу, де йшло запекле протистояння на «домашньому фронті». Найбільш запеклого характеру набули питання стосовно чистоти громадянської моралі, боротьби проти внутрішнього ворога в контексті кристалізації міжнаціональних стосунків на рівні свій-чужий, проблема забезпечення населенням своїх щоденних потреб товарами першої необхідності. Щоправда, відносна наближеність Кам'янця-Подільського до лінії фронту через рік війни дала йому несподівану перевагу над більшістю українських міст у такій соціально чутливій сфері, як житлова. Внаслідок тогочасного відступу російських військ з подільського губерньського центру виїхали на схід місцеві чиновники та працівники низки підприємств та установ, що унеможливило загострення квартирного питання, яке охопило більшу частину українського тилового міського простору. Оскільки для колективного сприйняття дійсності «поворот 1915 р.» означав зміну повсякденних установок і практик, відтоді можна говорити, що «домашній фронт» у Кам'янці-Подільському все більше затьмарював події війни, навіть після широко розтиражованої воєнної пропагандою «брусилівського прориву».

Ключові слова: «домашній фронт», Кам'янець-Подільський, місто, Перша світова війна, повсякденність.

Постановка проблеми. Оскільки нинішня неоголошена російсько-українська війна набуває затяжного характеру, вона вимагає від України раціонального використання своїх демографічних, економічних, ідеологічних та психологічних ресурсів. І хоча застосована росіянами стратегія війни на виснаження може зазнати краху внаслідок кардинальної зміни ситуації на фронті не на їхню користь, українське суспільство мусить бути готовим і до такого сценарію. Для того, щоб перемогти в цьому протистоянні, важливим є використання нашого історичного досвіду.

Військові аналітики останнім часом часто порівнюють російсько-український конфлікт із Першою світовою війною, пояснюючи це превалюванням тактики позиційного ведення бойових дій, де ключову роль відіграє артилерія. Утім, не менш цікаві й значимі аналогії можна знайти і на так званому «домашньому фронті» – концептуалізованим поняттям західних істориків («home front»). Воно стосувалося території, на якій після початку «тотальної війни» проживало цивільне населення, щоденно стикаючись із породженими воєнною добою проблемами [Proctor, 2010, с. 4]. На думку автора, саме з 1915 р., коли попри масові очікування та ілюзії Перша світова війна остаточно перейшла в затяжну фазу, її кінцевий результат багато в чому визначався на «домашньому фронті». Тобто питання полягало в здатності тилового населення винести тягар війни без радикальних змін політичних настроїв, що, як показала історія, було зробити надзвичайно важко. У кожній місцевості проходила своя «фронтна лінія». Вона, звісно, відзначалася наявністю спільних рис з іншими локаціями того часу. Хоча, потрібно сказати, не лише в межах конкретної держави, адже повсякденна практика людей у воєнний час має закономірний характер. Водночас не варто забувати і про зумовлену низкою чинників місцеву

специфіку. У цьому контексті на особливу увагу заслуговує Кам'янець-Подільський – найзахідніший український губернський центр Російської імперії.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Вивчення феномену «домашнього фронту» періоду Першої світової війни є досить популярним в зарубіжній історіографії. Це пояснюється тим, що внаслідок безпрецедентної масштабності, інтенсивності, тотальності воєнної доби 1914–1918 рр. цивільне населення багатьох країн отримало перший досвід життя в таких умовах. Серед великої кількості публікацій варто насамперед назвати науковий збірник про «домашній фронт» у Великій Британії (Andrews & Lomas, 2014) та однойменну книгу Г. Стракана (Strachan, 2023), а також праці, присвячені тилловому життю жителів Франції (Fridenson, 1992), Османської імперії (Akin, 2018) та Берліна (Davis, 2000). У цих роботах порушувався широкий діапазон питань повсякденного життя: патріотизм та підтримка населенням війни, зростання ролі жінок у суспільстві, комунікація між фронтом і тилом, продовольча ситуація в містах тощо.

У вітчизняній історіографії проблематика «домашнього фронту» розглядається в працях із повсякденної та соціальної історії. У цьому контексті слід передусім згадати про працю О. Вільшанської «Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни» (Вільшанська, 2004), яка певним чином стала орієнтиром для подальших досліджень воєнної історії з позиції зазначеного історичного напрямку. Одним із таких стала стаття Т. Герасимова «Кам'янець-Подільський у переддень та на початку Першої світової війни» (Герасимов, 2015), в якій висвітлено соціально-економічне становище міста напередодні 1 серпня 1914 р., суспільно-політичні настрої його жителів у перші воєнні дні, кількадечну австро-угорську окупацію наприкінці літа 1914 р. та вплив воєнної доби на соціально-побутові проблеми містян.

Перипетії на «домашньому фронті» досить широко висвітлені в кам'янецькій пресі зазначеного періоду. Саме цей інформаційний ресурс лежить в основі джерельної бази нашої статті.

Мета статті – проаналізувати особливості повсякденного життя мешканців Кам'янця-Подільського в 1915–1917 рр.

Виклад основного матеріалу. 1915 р. характеризувався помітними змінами в нарративах воєнної пропаганди. Якщо в перші місяці війни робився акцент на демонізації зовнішнього ворога для підтримання в масовій свідомості ідеї екзистенційної боротьби добра зі злом, у міру того, як воєнна доба затягувалася і ставала важким тягарем, під прицілом пропагандистів опинився «внутрішній ворог» як головний винуватець усіх негараздів. Так, наприклад, у кам'янецькій газеті «Подолія» стверджувалося, що «у німців та австрійців повністю відсутня цивілізація (в розумінні російської церкви) та наявний лише вульгарно зрозумілий ними прогрес» (Руднев, 1914, с. 1). За такої логіки, «оздоровлення» суспільства мало відбуватися через очищення від носіїв «чужих» цінностей. Унаслідок репресивних заходів царської влади навесні-влітку 1915 р. у Кам'янці-Подільському майже не залишилося австрійських та німецьких підданих (Вчера, 2015а, с. 3).

Те, що результат пропаганди не був абсолютним, свідчило ставлення місцевого населення до проведення через міські вулиці іноземних військовополонених, яке також деякою мірою можна розглядати як пропагандистський акт. Замість виявів ненависті містян до полонених австрійських солдатів і офіцерів спостерігалася протилежна емоція – емпатія. У травні 1915 р. у Кам'янці-Подільському до ніг конвоюваних військовополонених хтось із присутніх жителів кинув букет свіжих конвалій (Бонч-Лубневский, 1915, с. 3). Таке сприйняття військовополонених можна пояснити як недостатньою доказовою базою сконструйованого воєнною пропагандою «образу ворога», так і сподіванням на аналогічне ставлення до захоплених у полон військовослужбовців російської армії з боку протиборчої сторони.

До категорії «внутрішніх ворогів» потрапило також місцеве єврейське населення, хоча в серпні 1914 р. воно демонструвало свою солідарність із російською імперською владою. За допомогою реакційної преси серед широких мас створювався образ космополітичного «єврея-шкідника», котрий постійно намагався нажитися на поневіряннях християн під час воєнного лихоліття і за нагоди співпрацювати з ворожими державами (Герасимов, 2017, с. 187).

Варто додати при цьому, що ключову роль у зростанні антисемітизму відіграло традиційно притаманне воєнній добі загострення питання громадської моралі. Це спричинило великий резонанс судового процесу над п'ятьма вихованцями-євреями одного з кам'янецьких комерційних училищ щодо привласнення грошей із «кружкового збору», проведеного Всеросійським союзом міст «на користь пораненим воїнам». 8 липня 1915 р. в залі, де відбулося вирішальне засідання з'їзду мирових суддів, зібралось чимало кам'янчан. Відповідно до вироку суду троє підсудних, які безпосередньо брали участь у зборі, отримали покарання у вигляді позбавлення волі на три місяці, а інші двоє – виправдані (Дело, 1915, с. 2).

З цієї ж позиції в суспільстві поляризувалося ставлення до видовищних розваг, попит на які різко зріс унаслідок запровадження заборони на продаж спиртних напоїв, коли для багатьох актуалізувалося питання щодо пошуку альтернативного способу проведення вільного часу, а

.....
також через необхідність психологічного розвантаження в умовах напружених воєнних буднів. Невипадково один з тогочасних авторів місцевої газети «Подільянин» писав: «Не лише хліба прагнуть кам'яччани, але, не зважаючи ні на що, й видовищ, як видно, яскравих, оригінальних» (А было, 1915, с. 4). Закономірно, що для адміністрації театрів і кінематографів, які з такою ж запопадливістю взялися задовольняти цей масовий запит, питання стосовно відповідності демонстрованої продукції тогочасній системі моральних цінностей не стояло. Це спричинило в суспільстві дискурс щодо необхідності контролю над громадською мораллю. Проти кам'янецького театру «Гігант» інформаційну війну розгорнув «Подільянин». У численних публікаціях указувалося на випадки постановки сцен еротичного характеру за повного потурання правоохоронних органів (Военный, 1915, с. 3).

Переломним моментом у ставленні населення міста до війни варто вважати так званий «Великий відступ» російської армії навесні-влітку 1915 р., який був наслідком вдалих контрнаступальних дій австро-угорських та німецьких військ. Вулиці міста заповнили біженці та євреї, котрих росіяни, що відступали, примусово виселяли на схід із прифронтових територій. Наближеність до лінії фронту спричинила значний відтік міського населення, серед якого здебільшого були евакуйовані службовці губернських, повітових та муніципальних адміністративних установ, викладачі й студенти деяких місцевих навчальних закладів (Кліщинський, 2020, с. 330), а також містяни, котрі боялися за своє життя і здоров'я в разі ймовірної окупації міста. Згідно зі статистикою впродовж 1914–1916 рр. кількість жителів Кам'янця-Подільського скоротилася з 50,2 тис. до 45,5 тис. осіб (Статистическая, 1918, с. 3). Це його позитивно вирізняло на тлі інших губернських центрів, де спостерігалася протилежна тенденція й викликані цим проблеми соціально-побутового характеру. Насамперед варто говорити про стан житлової сфери, особливо чутливої до динаміки зміни чисельності міського населення.

Утім, за нетипової для більшості міст того часу відсутності проблеми нестачі житла, мешканцям Кам'янця-Подільського не вдалося уникнути кризи житлово-комунальної сфери. Головна причина полягала в особливостях роботи залізничного транспорту за воєнної доби, першочергово орієнтованого на виконання перевезень для російської армії. Це суттєво вплинуло на забезпечення міст необхідними товарами, зокрема тих, які використовувалися для освітлення вулиць і помешкань. Проблема досягнула апогею в другій половині 1916 р., тобто після успішної літньої військової кампанії Російської імперії. Однак ціна «Брусилівського прориву» для життєзабезпечення тилкових міст виявилася зависокою – намагання царського командування якомога швидше перекинути резерви, боєприпаси і продовольство до наступаючих військ повністю паралізувало залізничну мережу Правобережної України (Герасимов, 2017, с. 223). Унаслідок того в жовтні 1916 р. у Кам'янці-Подільському виник дефіцит гасу, що створило підґрунтя для його різкого подорожчання. Тоді лише протягом трьох днів ціна одного фунту підвищилася з 45–50 коп. (Цена, 1916, с. 3) до 90 коп. – 1 руб. 20 коп. (Цены, 1916, с. 3). Коли в грудні закінчилися запаси палива для місцевої електростанції та їх з тієї ж причини неможливо було поповнити, міська влада відімкнула від мережі торговельно-розважальні заклади та обмежила подачу енергії для друкарень і промислових підприємств з 16.00 до 23.00 (Объявление, 1916, с. 1).

Проте найбільш запеклі перипетії на «домашньому фронті» стосувалися товарів першої необхідності. Їхніми учасниками були виробники, продавці, споживачі та органи місцевої влади. Породжений війною екстраординарний характер економічних відносин неминуче призвів до зіткнення конфлікту інтересів. Так, запровадження на початку 1915 р. муніципалітетом такси на основні продукти харчування як засобу для протидії зростання на них цін в умовах масової закупівлі продуктів інтендантськими службами, призвело до скорочення продажу хліба в «Польських фільварках», оскільки тамтешні торгівці вважали таку цінову політику економічно неприйнятною (Вчера, 1915b, с. 3). З тієї ж причини в наступні місяці дефіцит хліба відчували вже всі жителі Кам'янця. Майже всі приватні та міські хлібні лавки були зачинені. У квітні на все місто випікав хліб лише один підприємець. Ситуація остаточно покращилася влітку завдяки зібраному врожаю (Герасимов, 2016, с. 83).

Загалом у 1915–1917 рр. так зване «хлібне питання» не сходило з порядку денного пересічного містянина, оскільки сукупність негативних економічних чинників не давала можливості місцевій владі забезпечити стабільний продаж хліба в місті. Через жорстке адміністративне регулювання цін продавці хліба вдавалися до недобросовісної торгівлі. Найчастіше покупцям пропонували недопечений продукт, який важив значно більше за готовий. Були також випадки, коли кам'яччани знаходили в придбаних випічках тарганів, волосся, різне сміття й навіть ґудзики, а в лютому 1916 р. у місцевому буфеті виявили булку зі свинцем від кулі (Рой, 1916, с. 4).

У 1915 р. до переліку важкодоступних товарів потрапили м'ясні продукти. Як і у випадку з хлібною торгівлею, продавці або відмовлялися відпускати товар за нерентабельними цінами,

створюючи штучний дефіцит, або торгували ним всупереч установленим ціновим обмеженням. У місцевій газеті зазначалось, що у відповіді на справедливі обурення покупців можна почути такі слова: «Можете їсти таксу, а не сало й м'ясо» (В воскресеньє, 1915, с. 3).

Ситуація на продовольчому ринку обтяжувалася суперечливою внутрішньою політикою царської влади. Після того, як 13 липня 1916 р. в Російській імперії ухвалено так званий «Закон про м'ясопосні дні», покликаний заборонити в окремі дні продаж м'ясних продуктів, на місцевих ринках м'ясо або різко дорожчало, або взагалі зникало. Швидко поширювалася нелегальна торгівля. Це автоматично призвело до різкого подорожчання м'яса птиці, на яке дія закону не поширювалася. Вже у середині липня у Кам'янці-Подільському за пару курей продавці вимагали 6–9 руб. (Вчера, 1916, с. 3).

У міру загострення боротьби на «домашньому фронті», проблеми фронту зовнішнього, тобто військового, відходили для містян на другий план. Розв'язання нагальних соціально-побутових проблем, які з кожним місяцем воєнної доби ускладнювалися, затьмарювало інтерес до зовнішньополітичних подій. На початку 1917 р. на сторінках кам'янецької преси зазначалося, що більшість населення наче «забула війну» й «цілковито пішла у вир життєвих чвар, пліток, вульгарності та бруду» (Мы и они, 1917, с. 3).

Висновки. У 1915 р. жителі Кам'янця-Подільського стали переконуватися в тому, що їхні сподівання на швидкоплинний характер війни були марними, хоча саме на вірі в швидку перемогу ґрунтувалися проурядові ура-патріотичні настрої 1914 р. Перша світова трансформувалася в тотальний воєнний конфлікт на виснаження, результат якого значною мірою визначався в тилу, де йшло запекле протистояння на «домашньому фронті». Найбільш запеклого характеру набули питання щодо чистоти громадської моралі, боротьби проти внутрішнього ворога в контексті кристалізації міжнаціональних стосунків на рівні свій-чужий, забезпечення населенням своїх щоденних потреб товарами першої необхідності. Щоправда, відносна наближеність Кам'янця-Подільського до лінії фронту через рік війни дала йому несподівану перевагу над більшістю українських міст у такій соціально чутливій сфері, як житлова. Внаслідок тогочасного відступу російських військ із подільського губерньського центру виїхали на схід місцеві чиновники та працівники низки підприємств та установ, що унеможливило загострення квартирного питання, яке охопило більшу частину українського тилового міського простору. Оскільки для колективного сприйняття дійсності «поворот 1915 р.» означав зміну повсякденних установок і практик, відтоді можна говорити, що «домашній фронт» у Кам'янці-Подільському все більше затьмарював події війни, навіть після широко ротиражованого воєнною пропагандою «брусилівського прориву».

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження, авторства та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Akin, Y.** (2018). *When the War Came Home: The Ottomans' Great War and the Devastation of an Empire*. Stanford: Stanford University Press. 288 p.
- Andrews, M. & Lomas, J.** (2014). *The home front in Britain*. London: Palgrave Macmillan, 263 pp.
- Davis, B.** (2000). *Home Fires Burning: Food, Politics, and Everyday Life in World War I Berlin*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 368 pp.
- Fridenson, P.** (1992). *The French Home Front, 1914–1918. The Legacy of the Great War*. Oxford: Berg Publishers, 326 pp.
- Proctor, T. M.** (2010). *Civilians in a world at war, 1914–1918*. New York: New York University Press. 363 pp.
- Strachan, H.** (2023). *The British Home Front and the First World War*. Cambridge: Cambridge University Press, 707 pp.
- А было.** (1915). А было вчера... *Подольнин, 21 июля, 4.*
- Бонч-Лубневский, А.** (1915). Миниатюры. *Подольнин, 3 мая, 3.*
- В воскресеньє** (1915). В воскресеньє на базаре Нового Плана... *Подольнин, 7 апреля, 3.*
- Вільшанська, О.** (2004). Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни. *Український історичний журнал, 4, 56–70.*
- Военный** (2015). Военный цензор г. Каменца... *Подольнин, 12 февраля, 3.*
- Вчера** (1915a). Вчера приступлено к выселению... *Подольнин, 29 марта, 3.*
- Вчера** (1915b). Вчера и третьего дня... *Подольнин, 21 января, 3.*
- Вчера** (1916). Вчера, несмотря на большой привоз... *Подольнин, 5 августа, 3.*
- Герасимов, Т. Ю.** (2015). Кам'янець-Подільський у переддень та на початку Першої світової війни. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки, 25, 391–399.*
- Герасимов, Т. Ю.** (2016). «Хлібне питання» в містах Правобережної України доби Першої світової війни (1914–1917 рр.). *Інтелігенція і влада: громадсько-політ. наук. збірн., 35, 79–89.*

- Герасимов, Т. Ю. (2017). *Міста Правобережної України і Перша світова війна: повсякденна історія: монографія*. Вінниця: ТОВ Меркьюрі-Поділля. 436 с.
- Дело (1915). Дело Ш. Зильбермана, Н. Компера и других. *Подольанин*, 26 июня, 2.
- Кліщинський, П. В. (2020). Кам'янець-Подільська учительська семінарія в роки Першої світової війни: функціонування в умовах евакуації (1915–1916 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки*, 30, 329–337. DOI: 10.32626/2309-2254.2020-30.329-337.
- Мы и они (1917). Мы и они. *Подольанин*, 6 января, 3.
- Объявление (1916). Объявление. *Подольанин*, 16 ноября, 1.
- Рой, Г. (1916). Воскресные рифмы. *Подольанин*, 14 февраля, 4.
- Руднев, Н. (1914). Цивилизация и прогресс. *Подолія*, 15 октября, 1–2.
- Статистическая (1918). Статистическая таблица численности населения г. Каменец-Под. 1795–1918 гг. *Подольский край*, 11 июля, 3.
- Цена (1916). Цена на керосин... *Подольанин*, 9 октября, 3.
- Цены (1916). Цены на керосин... *Подольанин*, 11 октября, 3.

Тymofiy Yu. Gerasymov

Vinnytsia National Technical University
Dr. (History), Associate Professor (Ukraine)

Kamianets-Podilskyi and the War on the «Home Front»(1915–1917): the Everyday Aspect

Abstract. *The purpose of the research is to analyze the features of everyday life of the inhabitants of Kamianets-Podilskyi in 1915–1917. The methodology is based on the fundamental principles of scientific knowledge of dialectics and determinism and the general scientific principles of historicism and objectivity. To reveal the topic, the author used general scientific, special and interdisciplinary methods of historical research. Scientific novelty. In the proposed article, for the first time in Ukrainian historiography, the daily life of Kamianets-Podilskyi during the First World War is highlighted within the framework of the concept of the «home front». Conclusions. In 1915, the residents of Kamianets-Podilskyi became convinced that their hopes for the swift nature of the war were in vain, although it was the belief in a quick victory that was the basis of the pro-government cheer-patriotic sentiments of 1914. The First World War transformed into a total war of attrition, the result of which was largely determined in the rear, where there was a fierce confrontation on the «home front». The issues of the purity of public morals, the struggle against the internal enemy in the context of the crystallization of international relations at the home-foreign level, and the problem of providing the population with basic necessities for their daily needs have become the most fierce. However, the relative proximity of Kamianets-Podilskyi to the front line after a year of war gave it an unexpected advantage over most Ukrainian cities in such a socially sensitive area as housing. As a result of the retreat of Russian troops at the time, local officials and employees of a number of enterprises and institutions left the Podil provincial center for the east, which prevented the aggravation of the housing issue, which covered most of the Ukrainian rear urban space. Since for the collective perception of reality «the turn of 1915» meant a change in everyday attitudes and practices, since then it can be said that the «home front» in Kamianets-Podilskyi increasingly overshadowed the events of the war, even after the «Brusylov breakthrough» widely circulated by military propaganda.*

Key words: «home front», Kamianets-Podilskyi, the city, the First World War, everyday life.

References:

- A byilo. (1915). A byilo vchera...[And it was yesterday...]. *Podolyanin – A Podolian*, 21 iyulya, 4. [in Russian].
- Akin, Y. (2018). *When the War Came Home: The Ottomans' Great War and the Devastation of an Empire*. Stanford: Stanford University Press. 288 p. [in English].
- Andrews, M. & Lomas, J. (2014). *The home front in Britain*. London: Palgrave Macmillan, 263 pp. [in English].
- Bonch-Lubnevskiy, A. (1915). Miniatyuryi Miniatures]. *Podolyanin – A Podolian*, 3 maya, 3. [in Russian].
- Davis, B. (2000). *Home Fires Burning: Food, Politics, and Everyday Life in World War I Berlin*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 368 pp. [in English].
- Delo (1915). Delo Sh. Zilbermana, N. Kompera i drugih [Case of Sh. Zilberman, N. Komper and others]. *Podolyanin – A Podolian*, 26 iyunya, 2. [in Russian].
- Fridenson, P. (1992). *The French Home Front, 1914–1918. The Legacy of the Great War*. Oxford: Berg Publishers, 326 pp. [in English].

- Gerasymov, T. Yu.** (2015). Kamianets-Podilskyi u peredden ta na pochatku Pershoi svitovoi viiny [Kamianets-Podilskyi on the eve and at the beginning of the First World War]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka: Istorychni nauky – Scientific works of Kamianets-Podilskyi National University named after Ivan Ohienko: Historical Sciences*, 25, 391–399. [in Ukrainian].
- Gerasymov, T. Yu.** (2016). «Khibne pytannia» v mistakh Pravoberezhnoi Ukrainy doby Pershoi svitovoi viiny (1914–1917 rr.) [«Bread question» in the cities of Right-Bank Ukraine during the First World War (1914–1917)]. *Intelihentsiia i vlada: hromadsko-polit. nauk. zbir. – Intelligence and power: socio-political scientific collection*, 35, 79–89. [in Ukrainian].
- Gerasymov, T. Yu.** (2017). *Mista Pravoberezhnoi Ukrainy i Persha svitova viina: povsiakdenna istoriia: monohrafiia [Cities of the Right Bank of Ukraine and the First World War: everyday history: a monography]*. Vinnytsia: TOV Merkiuri-Podillia. 436 s. [in Ukrainian].
- Klishchynskyi, P. V.** (2020). Kamianets-Podilska uchytelska seminarii v roky Pershoi svitovoi viiny: funkcionuvannia v umovakh evakuatsii (1915–1916 rr.) [Kamianets-Podilskyi Teachers' Seminary during the First World War: functioning under evacuation conditions (1915–1916)]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka: Istorychni nauky – Scientific works of Kamianets-Podilskyi National University named after Ivan Ohienko: Historical Sciences*, 30, 329–337. [in Ukrainian]. DOI: 10.32626/2309-2254.2020-30.329-337.
- Myi i oni** (1917). Myi i oni [Us and them]. *Podolyanin – A Podolian*, 6 yanvarya, 3. [in Russian].
- Ob'yavlenie** (1916). Ob'yavlenie [Announcement]. *Podolyanin – A Podolian*, 16 noyabrya, 1. [in Russian].
- Proctor, T. M.** (2010). *Civilians in a world at war, 1914–1918*. New York: New York University Press. 363 pp. [in English].
- Roy, G.** (1916). Voskresnyie rifmy [Sunday rhymes]. *Podolyanin – A Podolian*, 14 fevralya, 4. [in Russian].
- Rudnev, N.** (1914). Tsivilizatsiya i progress [Civilization and progress]. *Podollya – Podillia*, 15 oktyabrya, 1–2. [in Russian].
- Statisticheskaya** (1918). Statisticheskaya tablitsa chislennosti naseleniya g. Kamenets-Pod. 1795–1918 gg. [Statistical table of the population of Kamenetz-Pod. 1795–1918]. *Podolskiy kray – Podilskiy region*, 11 iyulya, 3. [in Russian].
- Strachan, H.** (2023). *The British Home Front and the First World War*. Cambridge: Cambridge University Press, 707 pp. [in English].
- Tsena** (1916). Tsena na kerosin... [Kerosene price...]. *Podolyanin – A Podolian*, 9 oktyabrya, 3. [in Russian].
- Tsenyi** (1916). Tsenyi na kerosin... [Kerosene prices...]. *Podolyanin – A Podolian*, 11 oktyabrya, 3 [in Russian].
- V voskresene** (1915). V voskresene na bazare Novogo Plana... [On Sunday at the New Plan market...]. *Podolyanin – A Podolian*, 7 aprelya, 3. [in Russian].
- Vchera** (1915a). Vchera pristupleno k vyiseleniyu... [Moved out yesterday...]. *Podolyanin – A Podolian*, 29 marta, 3. [in Russian].
- Vchera** (1916). Vchera, nesmotrya na bolshoy privoz... [Yesterday, despite the large import ...]. *Podolyanin – A Podolian*, 5 avgusta, 3. [in Russian].
- Vchera.** (1915b). Vchera i tretego dnya... [Yesterday and the third day]. *Podolyanin – A Podolian*, 21 yanvarya, 3. [in Russian].
- Vilshanska, O.** (2004). Povsiakdenne zhyttia naselennia Ukrainy pid chas Pershoi svitovoi viiny [Everyday life of the population of Ukraine during the First World War]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 4, 56–70. [in Ukrainian].
- Voennyiy** (2015). Voennyiy tsenzor g. Kamentsa... [Military censor of the city of Kamenets ...]. *Podolyanin – A Podolian*, 12 fevralya, 3. [in Russian].

Статтю надіслано до редколегії 09.03.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 17.05.2023 р.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94:[572.1/4:575.8](100)

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-44-114-122>

Інна Ніколіна

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: inna.nikolina@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4969-5929>

Researcher ID: <https://publons.com/researcher/3659867/inna-nikolina>

Володимир Очеретяний

Вінницький навчально-науковий інститут економіки Західноукраїнського національного університету

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: otcheret27@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1774-3500>

ResearcherID: H-3229-2017 (<https://publons.com/researcher/2114028/>)

Етапи еволюції від ранніх Номо до людини сучасного фізичного типу: науковий огляд

Анотація. Метою статті є спроба проведення порівняльного аналізу морфологічних ознак *Homo habilis* і *Homo erectus*, їх місцевих варіацій, дослідження сутності «неандертальської проблеми» і вивчення проблеми наступності між *Homo neanderthalensis* і *Homo sapiens sapiens*. **Методологія дослідження** ґрунтується на використанні загальнонаукових принципів: наукової об'єктивності, історизму, системного підходу, в аналізі історичних процесів, що розглядаються в зазначеній статті. Ефективними виявилися такі спеціальні історичні методи, як описовий, проблемно-хронологічний, історико-системний, порівняльно-історичний. **Наукова новизна дослідження** визначається тим, що використовуючи здобутки зарубіжних і вітчизняних науковців та надбання палеоантропології, генетики, автори пропонують власний погляд на еволюцію людства. **Висновки.** Африка виявилась ключовим місцем еволюційного процесу людини, адже тут було виявлено найбільше доказів існування давніх форм Номо та їх можливих предків. Австралопітеки як представники антропоїдів, які за мозковою будовою були ще близькими до приматів, але в той же час різноманіття австралопітеків було великим, що включало в себе і доволі прогресивні особини. *Homo habilis* стали першими, хто виготовляв знаряддя праці, що свідчить про їх вміння ефективно використовувати вдосконалену кисть руки. Безсумнівним представником роду Номо є *Homo erectus* з усіма його місцевими варіантами – відгалуженнями на інших континентах. Незважаючи на збереження ознак приматів у їх морфології, мозок цього виду вже має більшу схожість в інтелектуальному відношенні до сучасної людини, ніж мозок *Homo habilis*. Неандертальці стали першим виключно європейським видом в контексті їх географічного поширення на Землі. В останні два десятиліття спростовано лінійну модель еволюції «*Homo neanderthalensis* – *Homo sapiens sapiens*» завдяки застосуванню сучасних палеогенетичних методів та названо безліч причин масового вимирання їх популяції.

Ключові слова: антропогенез, еволюція, *Homo habilis*, *Homo erectus*, *Homo neanderthalensis*, *Homo sapiens sapiens*.

Постановка проблеми. Вивчення кожного етапу становлення людської спільноти є дуже актуальним, оскільки цей процес був тривалим і складним. Досі залишаються актуальними питання щодо того, хто з представників Номо є найдавнішим предком людини: *Homo habilis*, *Homo erectus* або, можливо, інший, якийсь ще невідомий палеоантропології антропоїд. Також є нерозгаданою загадкою причини зникнення неандертальців. Через обмеженість знайдених фрагментів скелетів пралюдей, складно встановити послідовність між ними та з'ясувати їх приналежність до людського роду. У статті ми спробуємо розкрити і пояснити деякі суперечливі аспекти антропогенезу, звернувши увагу на ці питання. Адже у палеоантропології постійно з'являються все новіші докази, які сприяють розкриттю еволюційних зв'язків між різними видами людей. Завдяки археологічним розвідкам і генетичному аналізу ДНК, ми можемо наблизитися до розуміння того, як людство розвивалося впродовж тривалого часу і які фактори вплинули на еволюцію окремих видів.

Тому вкрай важливим є розроблення науково обґрунтованої та надійної моделі еволюції людини, оскільки поява *Homo sapiens sapiens* є вищим досягненням еволюційного процесу, якому передувала тривала стадія розвитку. У палеоантропологічних дослідженнях була здійснена спроба знайти проміжну ланку між антропоїдами і першими представниками суто людського роду. Результати досліджень наводять на припущення, що *Homo habilis* може бути найбільш ймовірним прародичем.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Вивчення проблем антропогенезу і донині зберігає свою актуальність для дослідників. Науковий доробок зарубіжних науковців представлений роботами британського антрополога і археолога Л. Лікі з його колегами (Leakey, Tobias, & Napier, 1964; Leakey, 1966), палеоантрополога, фізичного антрополога та археолога з Південної Африки Лі Бергера (Berger, et al, 2015), американського антрополога Дж. Хокса (Hawks, et al, 2017), дослідника з Інституту еволюційної антропології Макса Планка в Лейпцигу Б. Верно (Vernot, et al, 2016) та ін. Серед праць українських науковців, які займалися питаннями антропогенезу варто виокремити дослідження І. Огінової (Огінова, 2011), Я. Товтин (Товтин, 2014), О. Баженова (Баженов, 2014), І. Ніколіної та І. Мазур (Ніколіна, Мазур, 2023), В. Білик (Білик, 2016).

Метою статті є спроба проведення порівняльного аналізу морфологічних ознак *Homo habilis* і *Homo erectus*, їх місцевих варіацій, а також дослідження сутності «неандертальської проблеми» і вивчення проблеми наступності між *Homo neanderthalensis* і *Homo sapiens sapiens*.

Виклад основного матеріалу. Вважається, що 2,5 млн р. тому стався кладогенез, у результаті якого з'являються 2-3 гілки гомінід – пізні австралопітеки Південної і Східної Африки, і власне рід *Homo*, першим представником якого був, як вважають дослідники, *H. habilis* — «людина вміла». Його виявили у 1960 р. в Олдувайській ущелині (Танзанія) подружжя археологів Лікі. Спочатку цього викопного гомініда назвали *Preinjanthropus*, але у 1964 р. після детального дослідження кісткових решток Льюїс Лікі перейменував його в *H. habilis* (Leakey, Tobias, & Napier, 1964, с.7). Найвірогіднішими попередниками *H. habilis* були афарські австралопітеки чи ранні австралопітеки грацильного типу. Цю істоту віднесено до роду *Homo* лише завдяки тому, що поблизу фрагментів її скелету знайдено примітивні кам'яні знаряддя. Зокрема, ще у 1959 р. археологами там були виявлені кам'яні знаряддя («чоппери») зі слідами штучної обробки, що відображали ранні форми трудової діяльності *H. habilis*. Так, археолог М. Лікі виділяла 6 типів знарядь ранньої олдувайської культури, серед них чоппери, багатогранники і вироби з відщепів (Хрисанфова, 2005, с.58). Є припущення, що ці знаряддя праці використовувались на основі вроджених рефлексів, тобто що вони не були результатом свідомої соціальної діяльності (Беззубенко, 2017, с.31).

Цей вид *Homo* існував близько 2,3–1,7 млн р. тому (500 тис. р. тому). Про його біпедальність свідчать будова тазу і те, що перший палець стопи розміщений поряд з іншими пальцями, а не був відведений вбік. Об'єм мозку становив 645–660 см³, форма черепа вказувала на круглоголовість зі збільшенням лобової, тім'яної, скроневої з асоціативними долями. *H. habilis* мали менші за розміром зуби, порівнюючи з австралопітеками. Структура кисті ще була мозаїчною і свідчила як про адаптацію до пересування по деревах, так і мала уже прогресивні риси, зокрема, розширення нігтьових фаланг, що підтверджувало формування пальцевих подушечок. Так, формувався силовий захват, що свідчило про здатність до індустрії. Зріст зазначених представників був 1,0-1,5 м, вага – 30-50 кг. Вважається, що соціальна організація їх була більш складнішою ніж у австралопітеків (Баженов, 2014, с.75). Раніше вважалося, що цей вид гомінід ще не міг полювати, і як вказують археологічні дослідження, міг сам виступити об'єктом полювання хижаків. Кам'яні знаряддя використовувались ним лише для обробки їжі (розбирання туш тварин, розколювання кісток), а не для захисту (Баженов, 2014, с.75). Хоча дослідження останніх років вказують на інше. Зокрема, що *H. habilis* досягли адаптивного статусу м'ясоїдних до 1,84 млн р. тому, що дозволило їм впоратися з ризиками наземного хижацтва та відбиватися від інших конкурентів (Stancampiano, et al, 2022). До речі, побуває також ще одна досить смілива думка, що епоха цих *Homo* – вирішальний етап в історії мовлення, адже формувались істинні голосові зв'язки. (Роменская (Стригоцкая), 2018, с.49).

Крім олдувайських знахідок із Танзанії, до *H. habilis* відносять зараз й інших прогресивних ранніх викопних гомінід, яких виявляють у різних районах Південної і Східної Африки. Так, на східному березі оз. Туркана в Кенії результатом пошуків експедиції під керівництвом директора Національного музею в Найробі Р. Лікі знайдено більше 200 кісткових решток викопних гомінідів, серед них преінджантропів і «людей умілих», вік яких датується 1 – 2 млн р. тому (Хрисанфова, 2005, с.60). Взагалі місцевість поблизу оз. Туркана і р. Омо є багатою на викопні рештки первісних людей. Археологія підтверджує, що тут одночасно існували різні види викопних гомінід, які змушували один одного пристосовуватись, виживати в середовищі, боротись за своє існування. Так, *Preinjanthropus* харчувались виключно жорсткою рослинною їжею, а *H. habilis* більш м'якою і навіть розширювали свій раціон м'ясом.

Наступний етап еволюції людства пов'язаний з «*Homo erectus*» (людина прямоходяча). Орієнтовна дата появи перших індивідів – 1,8–1,4 млн р. тому (Leakey, 1966). Варіативність кісткових решток *H. erectus* врешті зумовила розпад цього виду на ряд підвидів. Так, африканський підвид еректусів називають *Homo ergaster* («людина працююча»). Зауважимо, що останнім часом палеонтологи вважають предками *H. erectus* – *H. ergaster*, нижню щелепу якої у 1971 р. в Ефіопії виявив Річард Лікі. Їх кісткові рештки були знайдені ще в Південній Африці, Танзанії, Італії. Об'єм мозку цього виду пралюдини в середньому складав 900 см³, а судячи з ендокранів, збільшились лобові долі, що відповідають за абстрактне мислення і зона Брока, що засвідчує наявність мови у них.

Підвид *H. erectus*, поширений на європейському континенті називають *H. heidelbergensis*, а в Східній Азії палеоантропологи виокремлюють два підвиди *H. erectus* – це прогресивний синантроп, ареалом проживання якого був Китай та більш примітивний пітекантроп з Індонезії.

Варто зауважити, що гомініди не були позбавлені екологічних проблем, адже часом їхнього існування був період гюнцського та міндельського зледеніння (Огінова, 2011, с. 317–318).

Щодо історії археологічного відкриття *H. Erectus*, то їх кісткові рештки вперше в історії виявив нідерландський археолог Е. Дюбуа наприкінці XIX ст. Через те, що цей індивід поєднував у собі риси примата і людини, Е. Дюбуа назвав його «пітекантроп прямоходячий». Нині відомо декілька десятків представників цієї локальної групи, датованих 0,5–0,8 млн р. тому. Варто зауважити про суттєве спрощення систематики архантропів, зокрема, витісняються з вжитку родові назви як синантроп, атлантроп, пітекантроп, а натомість уся різноманітність обмежується двома видами одного роду – *H. erectus* і *H. ergaster*. Однак згадаємо місцеві форми відгалуження.

До речі, існує думка, що африканські *H. erectus* мігрували з Африки раніше ніж це уявляли дотепер, розселились і так утворилось дві їх гілки в Африці й Азії. Крім того, на Кавказі знайдено кісткові рештки індивідів з рисами африканських *H. erectus*, які датовані 1,8–1,6 млн років.

Уже згадуваний вид *H. erectus*, знахідки якого були вперше віднайдені в Індонезії Е. Дюбуа в 1890–1892 рр. на о. Ява, жив біля 500 тис. р. тому. Зріст його був 1,5 м. Він мав скісний лоб через розвинутий надбрівний рельєф, скошене підборіддя. Середній об'єм мозку складав 900–1200 см³ (Борисова, 2009, с.66).

Ще одним осередком формування людини була територія Китаю. Так, перші кісткові рештки синантропа знайдено поблизу селища Чжоукоудянь, під час археологічних розвідок у 1927–1937 рр. під керівництвом англійського палеонтолога Д. Блека, німецького антрополога Ф. Вайденрайха. Загалом знайдено кісткові рештки понад 40 особин: п'ять черепів, дев'ять фрагментів черепних кришок, 85 фрагментів лицевих кісток, 14 нижніх щелеп, 152 зуби, дві стегові та одну плечову кістки (Баженов, 2014, с.84–85). Зважаючи на кількість знахідок, вдалось досить добре описати цей фізичний тип. Так, об'єм мозку синантропа був у середньому 1050 см³. Статевий диформізм прослідковується у зрості (у середньому 152 см для жінок та 162 см для чоловіків). Синантропи вміли підтримувати вогонь (значний шар попелу в печерах), але добувати його ще не вміли.

У 1963 р. в районі Лантьян провінції Шансі виявлені кісткові рештки, які спочатку віднесли до синантропів, однак пізніше після обстеження китайський палеонтолог У. Жукаун виділив новий підвид *Homo erectus lantianensis*. Відмінністю лантьянського архантропа виявились масивний череп із низьким зводом, великим надочним валиком, відсутність підборіднього виступу. Об'єм мозку його становив лише 780 см³. Версії щодо часу його існування різняться. Так, одні вказують на 1,3–1,15 млн р., а інші – на 500–400 тис. р. тому (Баженов, 2014, с. 85).

Північно-Західна Африка також стала осередком поширення *H. erectus*, зокрема, тут французький палеонтолог К. Арамбур упродовж 1954–1956 рр. розкопав кісткові рештки особин, час проживання яких датується 360–115 тис. р. тому, і назвали їх атлантропами. Морфологічно вони подібні до пітекантропів і синантропів (Сегеда, 2001, с.146). У них були масивний жувальний апарат, тобто великі щелепи та корінні зуби, товсті стінки черепа та досить великий об'єм мозку (1300 см³) як для того часу (Білик, 2016, с. 34–35).

Щодо Європи, то окремі групи людей з'явилися тут близько 1,5 млн р. тому (Огінова, 2011, с. 318), а згідно з археологічними даними 450–200 тис. р. тому в Німеччині (Гайдельберг, Більцингслебен), Франції (Араго), Атапуерка (Іспанія), Греції (Петралона), Угорщині (Вертешселлеш) (Білик, 2016, с. 34–35).

Більшість цих людей Європи того періоду характеризуються поєднанням прогресивних (сапієнтних) і архаїчних рис, являють собою проміжну ланку між *H. erectus* і *H. sapiens* (Хрисанфова, 2005, с. 82). Так, «Людина з Вертешселлеша», кісткові рештки якої були знайдені поблизу Будапешта і яка жила біля 350 тис. р. тому, характеризувалась достатньо великим об'ємом мозку (1400 см³). «Пренеандертальські» риси мав череп з району Петралони (поблизу

Афін в Греції), а саме: товсті стінки черепа, масивний надочний валик, значний об'єм мозку – 1220 см³. Згаданий вид жив десь 400–350 тис. р. тому (Баженов, 2014, с. 88).

Рештки *Homo erectus* були знайдені в Японії і налічують вони 600 тис. р. Така поширеність цього виду доводить, що людина в той час вже заселяла різні регіони Землі (Огінова, 2011, с. 318). Удосконалення ж соціальності та навички до трудової діяльності виявилися універсальними адаптаціями, адже руки *Homo erectus* були практично такі, як у людей сучасного фізичного типу (Марков & Наймарк, 2021, с.24).

Загалом поєднання архаїчних і водночас прогресивних ознак *Homo erectus* сприяли розробленню науковцями середини ХХ ст. «теорії пресап'єнса», за якою сучасна людина виникла в Європі без неандертальської стадії еволюції. Ця теорія залишається дискусійною (Баженов, 2014, с. 88–89).

Своєрідною сенсацією для палеоантропологічної наукової спільноти стали фрагменти скелетів щонайменше 15 особин, які були знайдені впродовж 2013–2014 рр. у камері Діналеді в печері Райзінг Стар (Південна Африка) палеонтологом Лі Бергером. Після ретельного дослідження знайдених скелетів науковцям вдалось встановити характерні риси цих індивідів, яких назвали *H. naledi*. Так, у них був малий розмір молярів, порівнюючи з *H. habilis* і *H. erectus*, анатомія кисті руки була довшою ніж у *H. habilis*. Стопа та нижня кінцівка виглядали, як у людей. Їх вага була 40–55 кг, зріст – 1,3–1,5 м, тобто цей вид був подібний до популяцій людей з низьким зростом. Морфологія черепа *H. naledi* найбільш схожа на ранні види *Homo*, а саме: *H. habilis* чи *H. rudolfensis*, *H. erectus*. *H. naledi* мав людські маніпулятивні пристосування кисті. Ці людиноподібні аспекти дуже контрастували з більш примітивними, дуже схожим до австралопітеків тулубом, плечем, тазом і стегною кісткою (Berger, et al, 2015). Подальші дослідження привели до виявлення матеріалу ще 131 зразка гомінідів у другій камері Леседі печерної системи Райзінг Стар. Ці знахідки з камери Леседі розширюють наші знання про морфологію та варіації *H. naledi* (Hawks, et al, 2017). Проживав цей вид *H. naledi* орієнтовно 236–335 тис. р. (Ринкон, 2017). Незважаючи на маленький об'єм мозку, науковці, які описували цей вид, наголошують, що соціальна поведінка *Homo naledi* була складною і вони пристосувались до співжиття з іншими видами *Homo* з більшим об'ємом мозку (Бергер & Хокс, 2020, с.175–176).

Що стосується неандертальців, то знахідка в Неандерталі описана дослідниками як *Homo neanderthalensis*. Але перші їх знахідки виявлені на початку ХІХ ст., на Гібралтарі, але як безпосередньо неандертальські вони були ідентифіковані лише в середині ХІХ ст. (Товтин, 2014, с. 73). До кінця 1920-х рр. вважалося, що неандертальська лінія розвинула з тупиковою. Водночас А. Хрдлічка у 1927–1928 рр. висунув беззаперечну гіпотезу неандертальської стадії в еволюції людини. Для неандертальців характерний поліморфізм. За морфологічними ознаками і хронологічним часом існування *Homo neanderthalensis* можна умовно поділити на 2 групи: ранні неандертальці – 200 (150) – 80 тис. р. тому; пізні або класичні – 80–35 тис. р. тому (Огінова, 2011, с. 330). Виокремлюють ще і третю групу неандертальців, які жили в Європі після 40–35 тис. р. разом з людьми сучасного фізичного типу.

Крім хронологічного побутує ще географічний принцип розподілу неандертальців – європейські (*neanderthalensis*) та палестинські (*palestinesis*, *palestinicus*). Іноді виділяють ще африканську групу палеоантропів (Баженов, 2014, с. 89–90). Кісткові залишки неандертальців знайдено в різних географічних регіонах Азії, Європи, Африки, але не в Америці та Австралії. Варто зауважити, що існує гіпотеза про генеалогічний зв'язок африканських неантропів з місцевими палеоантропами, наприклад Джебел Ірхунд з Марокко, які стали предками архаїчних кроманьйонців і в період вюрмського зледеніння переселились до Європи, де і започаткували кроманьйонську расу (Хрисанфова, 2005, с.82).

Ранніх неандертальців знайшли в Ерінгсдорф (Німеччина), Киїк-Коба (Україна), Саккопасторе (Італія), Гановіце (Словаччина), Гібралтар (Іспанія), Тешик-Таш (Узбекистан) і т. д. Для них була характерна сплюснена черепна коробка, прогнатизм і відсутність підборідного виступу, розвинуті надочні валики. Ці риси яскраво простежуються по черепу, який знайдено у 1925 р. біля селища Ерінгсдорф та описано Р. Вайденрейхом. Із прогресивних рис він мав достатньо великий об'єм мозку – 1450 см³ та не яскраво виражену доліхокранію. Досить цікавими є кісткові рештки ранніх неандертальців (дитини та дорослого), знайдені у печері Киїк-Коба в Криму археологом Г. А. Бонч-Осмоловським, який висунув одночасно ще припущення про їх штучне поховання. Кисті рук цих індивідів були масивнішими та ширшими ніж у сучасної людини, у них також розвинута мускулатура. На стопі був слабо виражений звід (Баженов, 2014, с. 91).

Упродовж 1938–1939 рр. радянський археолог О. Окладніков у гроті Тешик-Таш в Узбекистані виявив скелет штучно похованого неандертальця 8–9 років. Об'єм його мозку був 1490 см³. У нього розвинута широконосість, слабо розвинутий надочний валик, відсутній підборідний виступ. Тіло дитини покладене на спину у невелику яму, а над головою півколом були вбиті у землю роги гірських козлів (Окладніков, 1940, с. 5–19).

Пізні (класичні) неандертальці виявлені в Африці, Європі та Азії. Найбільш відомі знахідки – Неандерталь (Німеччина); Ле Муст'єр, Ле Шапель-о-Сен, Ля Феррассі (Франція); Монте Черчео (Італія); Крапіна (Хорватія), Хауа-Фтеах (Лівія); Шанідар (Ірак); Молодове 1, грот Прийма (Україна); Схул, Казеф (Ізраїль) і т. д. Зауважимо, що європейські *Homo neanderthalensis* проживали в умовах ресс-вюрмського зледеніння і це відобразилось на їх морфології. Так, їх зріст був 1,5–1,6 м з укороченим передпліччям відносно плечової кістки, такими ж кінцівками. Ключиці були довгі, що свідчить про широкі плечі. Череп у них – доліхоцефальний, середня лицьова частина помітно видавалась вперед. Расові ознаки вираження не набули.

Усі ці морфологічні ознаки характерні для неандертальця з містечка Ле-Шапель-о-Сен з Франції, описаного французьким антропологом М. Булем. Жив він у межах 50 тис. р. тому. Об'єм мозку його був 1625 см³, була відсутність підборідного виступу і наявне масивне надбрів'я. Подібними до нього були пізні неандертальці зі стоянок Ла Феррассі та Ле Мус'є. Наприкінці ХІХ – на поч. ХХ ст. біля міста Крапіна Г. Коряновичем-Крабергом знайдено велику кількість кісткових решток палеоантропів як архаїчних масивних, так і пізніх грацильних, зі слабозвинутим підборідним виступом, надочними розвиненими валиками, тобто зі сапієнтними ознаками. Поряд з ними виявлено муст'єрський інвентар.

У Середній Азії в печері Шанідар (Ірак) знайдено кісткові решки *Homo neanderthalensis*, що датовані орієнтовно 50–70 тис. р. Це було штучне поховання і тіла покійників, ймовірно, були вкриті квітами. Неандертальці з Шанідару вирізняються доліхокранією та особливою формою лобової кістки черепа, яка за надбрівними дугами піднімалась вгору і далі різко згиналася назад. Обличчя було високе, прогнатичне з відсутністю підборідного виступу. Об'єм їх мозку складав у середньому 1610 см³. Ріст – 1,5 м.

Досить оригінальними рисами виокремлюються від інших неандертальці з печери Схул біля м. Хайфа в Ізраїлі. За морфологічними ознаками їх можна поділити на дві групи: перша подібна до європейських неандертальців, друга – до людини сучасного фізичного типу (Баженов, 2014, с.95). Об'єм їх мозку коливався в межах 1550–1650 см³, зріст – 1,8 м. Доліхокранія у них не була вираженою, потилиця ж була достатньо широкою, лоб похилий через масивне надбрів'я. Якщо у більшості особин неандертальського виду ніс був слабовиступаючим, то тут він різко виступав на обличчі. Був наявний підборідний виступ. Схожий морфологічний тип походить із печери Казеф. Тому *Homo neanderthalensis* з цих двох печер об'єднують в одну групу – Схул-Казеф. Варто зазначити, що існують теорії, за якими особини з цих печер могли бути метисами палеоантропів з неантропами, або навіть першими представниками *Homo sapiens sapiens* на земній кулі. Інколи їх ще розглядають як перехідний тип між *Homo neanderthalensis* та *Homo sapiens sapiens* (Баженов, 2014, с.95).

На основі останніх наукових досліджень печер Кафзех та Схул з'ясувалося, що в них до 130 тис. р. тому жили неандертальці; у проміжку між 130–80 тис. рр. тому – *Homo sapiens*; між 65 – 47 тис. рр. тому – знову неандертальці. Мабуть, перша спроба закріпитися тут людині сучасного фізичного типу закінчилася невдало. Науковці припускають, що при похолоданні брали гору *Homo neanderthalensis*, а при потепліннях – *Homo sapiens sapiens*. (Товтин, 2014, с. 75).

Ареали існування нового виду *Homo altaiensis* чи *Denisova hominin* частково перетиналися з середовищем проживання неандертальців і сучасних людей. Фрагментарний матеріал залишків цих людей раніше знаходили лише в Денисовій печері, що в горах Алтаю в Сибірі. Жили вони десь 40 тис. р. тому й мали ареал, що співпадає за часом і місцем із місцевостями, які населяли *Homo neanderthalensis* та *Homo sapiens sapiens*. Неандертальці та «денисовці» вважаються двома гілками, що мають спільного предка. Але неандертальці все ж ближчі до людини сучасного фізичного типу генетично. Зокрема, у геномі Денисовської людини є приблизно 1% генів, яких немає в неандертальців. Існує припущення, що під час еволюції Денисовська людина могла схрещуватися і з іншими видами роду *Homo* (Сітнікова, 2020).

І зокрема, ці здогадки підтвердила міжнародна група дослідників, яка виступила з презентацією на засіданні Американської асоціації фізичних антропологів у 2019 р., де проаналізувала генетичне дослідження і знайшла докази схрещування денисовців із сучасними людьми в Південно-Східній Азії. Дослідники зібрали зразки тканин від 161 особи (що представляє 14 груп) в Індонезії та Папуа Новій Гвінеї і секвенували їх ДНК. На їх переконання, як і неандертальці, денисовці схрещувалися з людьми сучасного фізичного типу, які мігрували з Африки (Yirka, 2019). Дослідник Верно та інші досліджували архаїчні геномні послідовності у світовій вибірці сучасних людей, включно 35 осіб із Меланезійських островів. Усі досліджені неафриканські геноми містили неандертальську ДНК, але значний денисовський компонент знайдено лише у меланезійців. Це свідчить про те, що люди з Океанії також зберігають гени другої стародавньої лінії, денисовців (Vernot, et al, 2016, с. 235).

Генетичні дослідження наприкінці 90-х рр. XX ст. довели також, що *Homo neanderthalensis* не є безпосередніми предками людей сучасного фізичного типу. Так, генетики Мюнхенського університету порівняли ДНК неандертальця і сучасної людини та підтвердили їх генетичні відмінності (Товтин, 2014, с.74). Ще пізніші дослідження і порівняння з геномами людини та шимпанзе показали, що послідовності ДНК сучасної людини та неандертальця розійшлися в середньому приблизно 500 тис. р. тому (Green, et al, 2006).

У 2006 р. опубліковано ще одне дослідження, яке встановило, що отримана науковцями геномна послідовність неандертальця та еталонна послідовність геному людини мають останнього спільного предка приблизно 706 тис. р. тому, і що популяції предків людини та неандертальця розділилися приблизно 370 тис. р. тому, до появи анатомічно сучасних людей. Підтверджено також, що геноми неандертальця та людини ідентичні щонайменше на 99,5 % (Noonan, et al, 2006).

Зауважимо, що наприкінці свого існування неандертальці змушені були постійно пристосовуватись до змін клімату в умовах останнього етапу зледеніння та пов'язаними з ним шляхів міграцій тварин, на яких вони полювали, поширенням рослинності, яку вони споживали. Однак їм вдавалось пристосовуватись до нестабільних умов і відтворювати свою популяцію, але ці темпи відтворення були недостатніми, а групи неандертальців були розрізнені через природні кордони, що невдовзі призвело до їх зникнення. Це також збіглося з розширенням ареалу проживання сучасних людей та існуванням харчової конкуренції між ними. У своїй гіпотезі вимирання неандертальців еколог-еволюціоніст К. Фінлейсон, дослідження якого спрямовані на гібралтарських неандертальців, притримується саме такої думки. Нестабільність вимагала швидких реакцій та адаптацій, водночас це все виснажувало енергетичний потенціал виду (Finlayson, et al, 2007). *Homo sapiens sapiens* змогли ж швидше адаптуватися в нових умовах і це дозволило їм стати єдиним видом людей на Землі.

Висновки. Так, Африка виявилась ключовим місцем еволюційного процесу людини, адже тут виявлено найбільше доказів існування давніх форм *Homo* та їх можливих предків. Австралопітеки як представники антропоїдів, які за мозковою будовою були ще близькими до приматів, але в той же час різноманіття австралопітеків було великим, що включало в себе і доволі прогресивні особини. *Homo habilis* стали першими, хто виготовляв знаряддя праці, що свідчить про їх вміння ефективно використовувати вдосконалену кисть руки. Безсумнівим представником роду *Homo* є *Homo erectus* з усіма його місцевими варіантами-відгалуженнями на інших континентах. Незважаючи на збереження ознак приматів у їх морфології, мозок цього виду вже має більшу схожість у інтелектуальному відношенні до сучасної людини ніж мозок *Homo habilis*. Неандертальці стали першим виключно європейським видом у контексті їх географічного поширення на Землі. В останні два десятиліття спростовано лінійну модель еволюції «*Homo neanderthalensis* – *Homo sapiens sapiens*» завдяки застосуванню сучасних палеогенетичних методів та названо безліч причин масового вимирання їх популяції.

Подяка. Висловлюємо щирі вдячності усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Berger, L. R., Hawks, J., de Ruiter D. J., Churchill S. E., Schmid, P., Deleuzene, L. K., Kivell, T. L., Garvin H. M. & Williams, S. A. (2015). *Homo naledi*, a new species of the genus *Homo* from the Dinaledi Chamber, South Africa. *eLife*, 10. DOI: <https://doi.org/10.7554/eLife.09560.003>
- Finlayson, C. & Carrion, J. S. (2007). Rapid Ecological Turnover and Its Impact on Neanderthal and Other Human Populations. *Trends Ecology and Evolution*, Vol. 22, Issue 4, 167–222. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.tree.2007.02.001>
- Green, R. E., J. Krause, S. E. Ptak, A. W. Briggs, M. T. Ronan, J. F. Simons, L. Du, M. Egholm, J. M. Rothberg, M. Paunovic & S. Pääbo. (2006). Analysis of one million base pairs of Neanderthal DNA. *Nature*, 444 (7117), 330–363. DOI: 10.1038/nature05336.
- Hawks, J., Elliott, M., Schmid, P., Churchill, S. E., Darryl J de uiter, Roberts, E. M., Hilbert-Wolf, H., Garvin, H. M. & Williams S. A. (2017). New fossil remains of *Homo naledi* from the Lesedi Chamber, South Africa. *eLife*, 9, DOI: <https://doi.org/10.7554/eLife.24232>
- Leakey, L. S. B. (1966). *Homo habilis*, *Homo erectus* and the Australopithecines. *Nature*, 209, 1279–1281. DOI: <https://doi.org/10.1038/2091279a0>
- Leakey, L. S. B., Tobias, P. V. & Napier, J. R. (1964). A New Species of The Genus *Homo* From Olduvai Gorge. *Nature*, 202, 7–9. DOI: <https://doi.org/10.1038/202007a0>
- Noonan, J. P., Coop, G., Kudaravalli, S., Smith, D., Krause, J., Alessi, J., Chen, F., Platt, D., Pääbo, S., Pritchard, J. K. & Rubin E. M. (2006). Sequencing and analysis of Neanderthal genomic DNA. *Science*, Nov 17; 314 (5802):1113–8. DOI: 10.1126/science.1131412

- Stancampiano, L.M., Sistiaga, A., Uribelarrea del Val, D., Aramendi, J., Baquedano, E., Mabulla, A., Domínguez-Rodrigo, M. & Magill, C. R. (2022). New site at Olduvai Gorge (AGS, Bed I, 1.84 Mya) widens the range of locations where hominins engaged in butchery. *Scientific Reports*, 12. DOI: <https://doi.org/10.1038/s41598-022-14031-1>
- Vernot, B., Tucci, S., Kelso, J., Schraiber, J. G., Wolf, A B., Gittelman, R. M., Dannemann, M., Grote, S., Mccoy, R. C., Norton, H., Scheinfeldt, L. B., Merriwether, D. A., Koki, G, Friedlaender, J. S., Wakefield, J., Pääbo, S. & And Joshua M. Akey. (2016). Excavating Neandertal and Denisovan DNA from the genomes of Melanesian individuals. *Science*. 17 Mar.Vol 352, Issue 6282, 235-239. DOI: 10.1126/science.aad9416
- Yirka, B. (2019). Evidence found of Denisovans interbreeding with humans in Southeast Asia more recently than thought. *Phys.org.*, April 2, <https://phys.org/news/2019-04-evidence-denisovans-interbreeding-humans-southeast.html>.
- Баженов, О. Л.** (2014). *Історія первісного суспільства: навчально-методичний посібник для студентів історичного факультету денної форми навчання*. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В, 296 с.
- Беззубенко, А. В., & Мірошніченко, С. В.** (2017). *Історія стародавнього світу. Схід, Греція, Рим: Навчально-методичний посібник для студентів історичного факультету*. Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 370 с.
- Бергер, Ли & Хокс, Дж.** (2020). *Почти человек: как открытие Homo naledi изменило нашу историю*: перевод с английского А. Черного. Москва: Издательство: Манн, Иванов и Фербер, 320 с.
- Білик, В. А.** (2016). *Історія первісного суспільства. Навчально-методичний посібник для студентів історичного факультету*. Луцьк: ПП Іванюк, 63 с.
- Борисова, О. В.** (2009). *Соціально-історична антропологія: Електронний навчальний посібник*. Луганськ, 270 с.
- Марков, А & Наймарк, Е.** (2021). *Эволюция человека. Книга 3: Кости, гены и культура*. Москва: АСТ, 624 с.
- Ніколіна, І., & Мазур, І.** (2023). Теорії антропогенезу та їх еволюція в науковому дискурсі. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, 43, 54–62. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-43-54-62>
- Огінова, І. О.** (2011). *Теорія еволюції (системний розвиток життя на Землі): підручник*. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 540 с.
- Окладников, А. П.** (1940). Неандертальский человек и следы его культуры в Средней Азии. (Предварительные данные и выводы о раскопках в гроте Тешик-Таш). *Советская археология*, 5, 5–19.
- Ринкон, П.** (2017). Загадочные Homo naledi – наши предки или двоюродные пращурцы? *BBC News*, 10 мая. Режим доступу: <https://www.bbc.com/russian/features-39865500>
- Роменская (Стригоцкая), Т. А.** (2018). К вопросу о происхождении речи. Статья вторая: Homo Habilis и Homo erectus. *Вестник музыкальной науки*, 3 (21), 48–55.
- Сегеда, С.** (2001). *Антропологія: Навчальний посібник для студентів гуманітарних спеціальностей вищих навчальних закладів*. Київ: «Либідь», 336 с.
- Сітнікова, І.** (2020). *Науковці знайшли у Тибеті ДНК Денисівської людини. Це перша така знахідка за межами Сибіру*. Режим доступу: <https://hromadske.ua/posts/naukovci-znajshli-u-tibeti-reshtki-dnk-denisivskoyi-lyudini-ce-persha-taka-znahidka-za-mezhami-siburu>
- Товтин Я. І.** (2014). Сучасні наукові дискусії щодо походження неандертальця. *Науковий вісник Ужгородського університету (Серія «Історія»)*, Вип. 2 (33), 73–76.
- Хрисанфова, Е. Н. & Перевозчиков, И. В.** (2005). *Антропологія: учебник*. Москва: Изд-во Моск. ун-та: Наука, 400 с.

Inna I. Nikolina

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

Volodymyr V. Ocheretianyi

Vinnitsia Institute of Economics West Ukrainian National University
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

Stages of Evolution from Early Homo to Human of the Modern Physical Type (a Scientific Review)

Abstract. *The purpose of the article is an attempt to conduct a comparative analysis of the morphological features of Homo habilis and Homo erectus, their local variations, to study the essence*

of the «Neanderthal problem» and to study the problem of continuity between *Homo neanderthalensis* and *Homo sapiens sapiens*. **The research methodology** is based on the use of general scientific principles: scientific objectivity, historicism, a systematic approach in the analysis of historical processes considered in this article. Such special historical methods as descriptive, problem-chronological, historical-systemic, comparative-historical have proven to be effective. **The scientific novelty of the research** is determined by the fact that using the achievements of foreign and domestic scientists and the assets of paleoanthropology and genetics, the authors offer their own perspective on the evolution of humanity. **Conclusions.** Africa turned out to be a key place in the evolutionary process of human beings, because the most evidence of the existence of ancient forms of *Homo* and their possible ancestors was discovered there. *Australopithecus*, representatives of anthropoids, were still close to primates because of their brain structure but at the same time the diversity of *Australopithecus* was large and included quite advanced individuals. *Homo habilis* became the first human beings who were able to make tools and this fact indicates their ability to use the improved hand effectively. *Homo erectus* and all their local variants-offshoots on other continents are the undoubted representatives of the genus *Homo*. The brain of these species has a greater intellectual similarity to the modern human beings than the brain of *Homo habilis* despite the preservation of features of primates in their morphology. Neanderthals became the first human beings exclusively European species in the context of their geographical distribution on Earth. The linear model of evolution «*Homo Neanderthalensis* – *Homo Sapiens sapiens*» was disproved because of the application of modern paleogenetic methods and many reasons for the mass extinction of their population were named in the last two decades.

Key words: anthropogenesis, evolution, *Homo habilis*, *Homo erectus*, *Homo neanderthalensis*, *Homo sapiens sapiens*.

References:

- Berger, L. R., Hawks, J., de Ruiter D. J., Churchill S. E., Schmid, P., Delezene, L. K., et al** (2015). *Homo naledi*, a new species of the genus *Homo* from the Dinaledi Chamber, South Africa. *eLif*, 10. DOI: <https://doi.org/10.7554/eLife.09560.003> [in English].
- Finlayson, C. & Carrion, J. S.** (2007). Rapid Ecological Turnover and Its Impact on Neanderthal and Other Human Populations. *Trends Ecology and Evolution*, Vol. 22, Issue 4, 167–222. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.tree.2007.02.001> [in English].
- Green, R. E., J. Krause, S. E. Ptak, A. W. Briggs, M. T. Ronan, J. F. Simons, L. Du, et al.** (2006). Analysis of one million base pairs of Neanderthal DNA. *Nature*, 444 (7117), 330–363. DOI: [10.1038/nature05336](https://doi.org/10.1038/nature05336) [in English].
- Hawks, J., Elliott, M., Schmid, P., Churchill, S. E., Darryl J de uiter, Roberts, E. M., et al** (2017). New fossil remains of *Homo naledi* from the Lesedi Chamber, South Africa. *eLif*, 9, DOI: <https://doi.org/10.7554/eLife.24232> [in English].
- Leakey, L. S. B.** (1966). *Homo habilis*, *Homo erectus* and the Australopithecines. *Nature*, 209, 1279–1281. DOI: <https://doi.org/10.1038/2091279a0> [in English].
- Leakey, L. S. B., Tobias, P. V. & Napier, J. R.** (1964). A New Species of The Genus *Homo* From Olduvai Gorge. *Nature*, 202, 7–9. DOI: <https://doi.org/10.1038/202007a0> [in English].
- Noonan, J. P., Coop, G., Kudaravalli, S., Smith, D., Krause, J., Alessi, J., et al** (2006). Sequencing and analysis of Neanderthal genomic DNA. *Science*, Nov 17; 314 (5802): 1113–8. DOI: [10.1126/science.1131412](https://doi.org/10.1126/science.1131412) [in English].
- Stancampiano, L. M., Sistiaga, A., Uribelarrea del Val, D., Aramendi, J., Baquedano, E., Mabulla, A., et al** (2022). New site at Olduvai Gorge (AGS, Bed I, 1.84 Mya) widens the range of locations where hominins engaged in butchery. *Scientific Reports*, 12. DOI: <https://doi.org/10.1038/s41598-022-14031-1> [in English].
- Vernot, B., Tucci, S., Kelso, J., Schraiber, J. G., Wolf, A B., Gittelman, R. M, et al.** (2016). Excavating Neanderthal and Denisovan DNA from the genomes of Melanesian individuals. *Science*. 17 Mar. Vol 352, Issue 6282, 235–239. DOI: [10.1126/science.aad9416](https://doi.org/10.1126/science.aad9416) [in English].
- Yirka, B.** (2019). Evidence found of Denisovans interbreeding with humans in Southeast Asia more recently than thought. *Phys.org.*, April 2, Retrieved from <https://phys.org/news/2019-04-evidence-denisovans-interbreeding-humans-southeast.html> [in English].
- Bazhenov, L. V.** (2014). *Istorija pervisnogho suspiljstva: navchaljno-metodychnyj posibnyk dlja studentiv istorychnogho fakuljtetu dennoji formy navchannja [History of primitive society: study and methodological guide for students of the history faculty]* Kam'janecj-Podiljskij: FOP Sysyn O.V., 296 p.
- Bezzubenko, A. V., & Miroshnichenko, S. V.** (2017). *Istorija starodavnjogho svitu. Skhid, Ghrecija, Rym: Navchaljno-metodychnyj posibnyk dlja studentiv istorychnogho fakuljtetu. [History of*

.....
the ancient world. East, Greece and Rome: Study and methodological guide for students of the history faculty] Kharkiv: KhNPU imeni Gh.S. Skovorody, 370 p. [in Ukrainian].

Berger, Li & Khoks, Dzh. (2020). *Pochti chelovek: kak otkrytie Homo naledi izmenilo nashu istoriyu: perevod s angliyskogo A. Chernogo* [Almost a human: how the discovery of Homo naledi changed our history]. Moskva: Izdatelstvo: Mann, Ivanov i Ferber, 320 p. [in Russian].

Bilyk, V. A. (2016). *Istorija pervisnogho suspiljstva. Navchaljno-metodychnyj posibnyk dlja studentiv istorychnogho fakuljitetu* [History of primitive society: Study and methodological guide for students of the history faculty]. Lucjk: PP Ivanjuk, 63 p. [in Ukrainian].

Borysova, O.V. (2009). *Socialjno-istorychna antropologhija: Elektronnyj navchaljnyj posibnyk* [Socio-historical anthropology: Electronic study guide]. Lughansjk, 270 p. [in Ukrainian].

Markov, A & Naymark, Ye. (2021). *Evoljutsiya cheloveka. Kniga 3: Kosti, geny i kultura* [Human evolution. Bones, genes and culture]. Moskva: AST, 624 p. [in Russian].

Nikolina, I., & Mazur, I. (2023). *Teoriji antropoghenezu ta jikh evoljucija v naukovomu diskursi* [Theories of Anthropogenesis and their Evolution in Scientific Discourse]. *Naukovi zapysky Vinnycjkogho derzhavnogho pedaghoghichnogho universytetu imeni Mykhajla Kocjubynsjkogho. Serija: Istorija – Scientific Papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskiy State Pedagogical University. Series: History.*, 43, 54–62. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-43-54-62> [in Ukrainian].

Oghinova, I. O. (2011). *Teorija evoljuciji (systemnyj rozvytok zhyttja na Zemli): pidruchnyk* [Theory of evolution (systemic development of life on Earth): textbook]. Dnipropetrovsjk: Vyd-vo Dnipropetr. un-tu, 540 p. [in Ukrainian].

Okladnikov, A. P. (1940). *Neandertalskiy chelovek i sledy ego kultury v Sredney Azii. (Predvaritelnye dannnye i vyvodi o raskopkakh v grote Teshik-Tash)* [Neanderthal human and traces of his culture in Central Asia. (Preliminary data and conclusions about the excavations in the grotto Teshik-Tash)]. *Sovetskaya arkheologiya – Soviet archeology*, 5, 5–19. [in Russian].

Rinkon, P. (2017). *Zagadochnye Homo naledi – nashi predki ili dvoyyurodnye prashchury?* [Mysterious Homo naledi – our ancestors or cousins?]. *BBC News*, 10 maya. Retrieved from <https://www.bbc.com/russian/features-39865500> [in Russian].

Romenskaya (Strigotskaya), T. A. (2018). *K voprosu o proiskhozhdenii rechi. Statya vtoraya: Homo Habilis i «Homo erectus* [About the question of the origin of speech. Article two: Homo Habilis and «Homo erectus»]. *Vestnik muzikalnoy nauki – Bulletin of Musical Science*, 3 (21), 48–55. [in Russian].

Segheda, S. (2001). *Antropologhija: Navchaljnyj posibnyk dlja studentiv ghumanitarnykh specialnostej vyshhykh navchaljnykh zakladiv* [Anthropology: Study guide for students of humanitarian specialties of higher educational institutions]. Kyjiv: «Lybidj», 336 p. [in Ukrainian].

Sitnikova, I. (2020). *Naukovci znajshly u Tybeti DNK Denysivskojki ljudyny. Ce persha taka znakhidka za mezhamy Sybiru* [Scientists have found the DNA of Denisivska human in Tibet. This is the first such find outside of Siberia] Retrieved from <https://hromadske.ua/posts/naukovci-znajshli-u-tibeti-reshtki-dnk-denisivskoyi-lyudini-ce-persha-taka-znahidka-za-mezhami-sibiru> [in Ukrainian].

Tovtyn Ja. I. (2014). *Cuchasni naukovi diskusiji shhodo pokhodzhennja neandertaljcja* [Modern scientific discussions about the origin of the Neanderthal]. *Naukovyj visnyk Uzhghorodskogho universytetu (Serija «Istorija») – Scientific Bulletin of Uzhhorod University (Series «History»)*, 2 (33), 73–76. [in Ukrainian].

Khrisanfova, Ye. N. & Perevozchikov, I. V. (2005). *Antropologija: uchebnik* [Anthropology: textbook]. Moskva: Izd-vo Mosk. un-ta: Nauka, 400 s. [in Russian].

Статтю надіслано до редколегії 20.03.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 30.05.2023 р.

Олег Мельничук

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

доктор історичних наук, професор (Україна)

e-mail: oleh.melnychuk@vspu.edu.uaORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1901-3149>ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/1330042>Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57212406873>**Павло Кравченко**

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

кандидат історичних наук, професор (Україна)

e-mail: pablokk@ukr.netORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1066-4460>**Соціальний захист робітників та службовців у Чехословаччині в роки Першої республіки (1918–1939 рр.)**

Анотація. Метою статті є характеристика основних форм та видів соціального захисту найманих працівників у міжвоєнній Чехословаччині, що базувалися на запровадженні загальнообов'язкового державного соціального страхування. **Методологія дослідження** ґрунтується на загальнонаукових принципах об'єктивності, системності, історизму, в поєднанні зі спеціальними методами: проблемно-хронологічним, порівняльно-правовим, контент-аналізу. **Наукова новизна** полягає у спробі, на основі аналізу нормативних актів, періодичної преси того часу, загальної та спеціальної літератури, визначити ефективність системи соціального захисту робітників та службовців у міжвоєнній Чехословаччині. **Висновки.** З середини 1920-х рр. основною організаційно-правовою формою соціального захисту найманих працівників у Чехословаччині було соціальне страхування. Щоправда, сама система соціального страхування у Першій Чехословацькій республіці до останніх днів її існування не була остаточно вибудованою, оскільки не об'єднувала усі відомі на той час види страхування. Зокрема, це стосувалося страхування безробітних, що продовжувало здійснюватись за так званою Гентською системою і поширювалось лише на членів профспілок. Не сприяла подальшому розвитку страхових інститутів і світова економічна криза, що охопила Чехословаччину в 1930–1935 рр. і змусила уряди дотримуватись жорсткої бюджетної політики. У таких умовах соціалістичним партіям довелось зосередитись переважно на збереженні чинних стандартів соціального законодавства. Водночас система соціального захисту робітників та службовців Першої Чехословацької республіки формувалася на основі кращих надбань європейського досвіду того часу. Цьому сприяли як фахові знання її розробників, так і загальна демократична атмосфера молодій державі, заснована на гуманітарних традиціях чеської нації та соціальній філософії Т. Г. Масарика. Основну роль у створенні ефективної системи соціального захисту відіграла держава, однак вагоме значення мала й діяльність місцевих органів влади, заснованих на принципах гуманності та милосердя. Незважаючи на те, що світова економічна криза 1930-х років не дала змоги провести заплановані реформи в повному обсязі, однак їх практична реалізація дозволила досягти позитивних результатів у сфері соціального захисту найманих працівників.

Ключові слова: міжвоєнний період, робітники та службовці; соціальний захист, соціальна політика, соціальне страхування, Чехословаччина.

Постановка проблеми. Основною організаційно-правовою формою соціального захисту робітників та службовців європейських країн у міжвоєнний період було загальнообов'язкове державне соціальне страхування. Запроваджене з ініціативи Отто фон Бісмарка у 1883–1889 рр. у Німеччині, воно поступово поширювалось на інші держави, набуваючи своїх характерних рис та особливостей. Слідом за Німеччиною впродовж XIX ст. загальнообов'язкове страхування робітників запроваджено в Австрії (1887–1888 рр.), Норвегії (1894 р.), Фінляндії (1895 р.), Швеції (1898), Іспанії (1900 р.), Голландії і Бельгії, Люксембурзі (1901 р.) (Мельничук, 2006, с. 72). До початку Першої світової війни основні види державного соціального страхування були запроваджені також у Сербії (1910 р.), Росії та Румунії (1912 р.) (Ердєлі, 1927, с. 11).

Перша Чехословацька республіка, проголошена 28 жовтня 1918 р., основні інститути соціального страхування запозичила від Австро-Угорщини, у складі якої в минулому перебувала

.....
значна частина її земель. У Богемії, Моравії та Сілезії страхування робітників від нещасних випадків введено законом від 28 грудня 1897 р. із змінами, внесеними в 1917 р. Медичне страхування врегульовано законом від 30 березня 1888 р. із наступними змінами. Пенсійне страхування для приватних службовців запроваджено 16 грудня 1906 р. У Словаччині та Підкарпатській Русі діяв закон 1907 р., який передбачав оплату лікарняних листків та страхування від нещасних випадків працівників торгівлі (Schoenbaum, 1936, с. 436). Так, у 1922 р. в Чехословацькій республіці було 2 136 600 застрахованих, що складало 17 % від усіх мешканців (Кац, 1926, с. 26).

Аналіз джерел та останніх досліджень. Означена проблема не знайшла належного висвітлення в українській та зарубіжній історіографії. Виняток складає стаття одного із розробників реформи соціального захисту в Чехословацькій республіці – Еміля Шенбаума, присвячена інституту соціального страхування та написана у міжвоєнний період (Schoenbaum, 1936). Окремі аспекти соціального захисту висвітлено у працях чеських (Дейл, 1986; Průcha, 2004; Jelínek, 2014; Šarka, 2017;) та українських (Кравчук, 2017, 2023) істориків, присвячених загалом соціальній політиці Чехословацької держави у міжвоєнний період. Джерельну базу дослідження склали чеське соціальне законодавство та матеріали радянської та чехословацької періодичної преси досліджуваного періоду.

Метою статті є характеристика основних форм та видів соціального захисту найманих працівників у міжвоєнній Чехословаччині, що базувалися на запровадженні загальнообов'язкового державного соціального страхування.

Виклад основного матеріалу. Законодавча діяльність новоствореної Чехословацької республіки в сфері соціального страхування розвивалась у декількох напрямках: 1. Через відокремлення страхових інститутів від кампаній, зосереджених переважно у Відні та Будапешті. 2. Швидкого коригування грошових виплат і допомог через падіння купівельної собівартості грошей (реалізовано в законах 1920-21 рр.). 3. Уніфікації норм соціального страхування на різних територіях республіки, особливо у Словаччині. Розвитку страхових інститутів у Чехословаччині сприяла й особиста позиція керівництва держави. Адже основні засади та принципи соціальної політики розроблялись ними ще в період перебування чеських та словацьких земель у складі Австро-Угорщини. Варто хоча б згадати «Соціальні питання» Томаша Масарика та «Соціальну політику» Карела Крамаржа. Це дало підставу окремим науковцям стверджувати про формування «чеської школи соціальної політики» (Jelínek, 2014, с. 356). До того ж президент республіки Т. Г. Масарик розглядав соціальні реформи як важливий політичний стабілізаційний чинник, який «знищить в Чехословаччині зародок більшовизму» (Кравчук, 2017, с. 271).

Уже впродовж 1919 р. Народними зборами прийнято закони про страхування від нещасних випадків та медичне страхування для окремих категорій працівників. У 1920 р. прийнято закон та процедурне положення про пенсії для інвалідів війни (Šarka, 2017, с. 25). Проте основним законодавчим актом, що започаткував побудову цілісної системи соціального страхування в Чехословацькій республіці, був закон № 221/1924 від 9 жовтня 1924 р., широко відомий як «Соціальне забезпечення», що запроваджував загальнообов'язкове державне страхування на випадок хвороби, інвалідності та старості. Палатою депутатів закон прийнятий 23 вересня, а вже 9 жовтня він затверджений сенатом. Процедура прийняття закону виявилась достатньо тривалою. Переданий до парламенту ще в жовтні 1920 р., він після піврічних дискусій, не знайшовши компромісу більшості депутатів, був направлений в Міністерство соціальної опіки на експертизу. До складу експертної комісії увійшли: професор факультету математики та фізики Карлового університету Шенбаум, а також провідні експерти із соціальної політики – Вінтер, Брабец, Яношик і Рідель. Через два роки комісія подала оновлений проєкт закону. Після цього пройшло ще понад півтора року політичних дискусій, поки закон був прийнятий. На той час це був перший в Європі уніфікований закон про соціальне забезпечення на основі єдиної системи соціального страхування. Після цього ідея єдиного соціального забезпечення реалізована у Великій Британії лише через 18 років (у 1942 р.). Чехословацька модель надалі стала зразком для формування грецької системи соціального забезпечення у 1930-х рр. (Jelínek, 2014, с. 357). А один із розробників закону – Еміль Шенбаум, виїхавши у 1939 р. за кордон як експерт Міжнародної організації праці, брав участь у реформі соціального забезпечення ряду американських країн (Болівія, Мексика, США, Канада тощо) (Coufal, Dotlačilová, Tobíšek, 2021, s. 173).

Фактично прийнятий закон був наслідком компромісів між двома найчисельнішими політичними партіями Чехословаччини – Соціал-демократичною та Аграрною, які уклали між собою угоду: аграрні мита для фермерів в обмін на соціальне забезпечення робітників (Šarka, 2017, с. 24). Деструктивну позицію зайняли представники від Комуністичної партії Чехословаччини. Намагаючись заблокувати прийняття закону, вони в процесі обговорення запропонували до його змісту більше 100 поправок. У них були викладені максимальні вимоги,

реальне втілення яких у життя було неможливим: запровадження усіх видів страхування для усіх найманих працівників, а також збільшення суми виплат, порівнюючи із законопроектом. Після того, як Національними зборами більшість із поправок було відхилено, комуністи проголосували проти прийняття закону (Дейл, 1986, с. 65).

Далі до прийнятого нормативного акта були внесені зміни законом від 8 листопада 1928 р. та двома урядовими постановами 1934 р. Фактично закон зберігав свою силу до 1948 р. Важливу роль у формуванні системи соцстраху відіграли також внесені зміни до закону про недержавне пенсійне страхування 1919 р. та прийняття закону про пенсійне страхування у вищих службах від 21 лютого 1929 р. із змінами, внесеними в 1931 та 1934 рр. Ці нормативні документи стали, по-суті, складовою законодавства про соціальне страхування державних службовців, передбачених законом від 15 жовтня 1925 р. Насамкінець, 10 жовтня 1925 р. парламент Чехословаччини прийняв та оприлюднив закон про страхування самозайнятих осіб, який, однак, тривалий час не був імplementований (Schoenbaum, 1936, с. 437). Фактично страхове законодавство Чехословацької республіки охоплювало майже всі відомі на той час види страхових ризиків, окрім безробіття.

Відповідно до статті 2 Закону будь-яка особа у від 16 до 60 років, яка виконувала роботу чи надавала послуги в Чехословацькій республіці на основі відносин найму, служби чи учнівства, мала бути застрахованою. Страхування поширювалось також на осіб, які тимчасово виконували роботу за межами держави, а також працівників річкового чи морського судноплавства, навіть якщо вони постійно працювали за кордоном. Страхуванню підлягали також надомні працівники, а в окремих випадках і самозайняті особи (Zakon, 1924, s. 1225).

Вищим органом, що відав справами застрахованих, було Центральне управління соціального страхування, що знаходилось у Празі. Воно функціонувало у складі двох відділень: 1) для робітників; 2) для самостійних господарів. Очолював управління голова, призначений президентом республіки. Керівними органами управління були комісія (40 осіб) та комітет (10 осіб). З них 3/5 членів обирались та 2/5 призначались урядом (Краснов, 1926, с.38).

Найбільш розповсюдженим видом було страхування на випадок хвороби. Воно поширювалось на усіх осіб, які виконували роботу чи надавали послуги на основі договору, служби чи учнівства на постійній основі, а також на домашніх робітників та осіб, що почергово працювали у різних роботодавців. Виключали зі складу застрахованих тих осіб, місячний заробіток яких не досягав встановленого мінімуму. Звільнялися від страхування по хворобі державні службовці, зареєстровані у власному фонді. За рахунок спеціальних фондів братств здійснювалось також страхування шахтарів. Під дію страхових інститутів не підлягали також особи, які не досягли 16 років, а також ті, що розпочали свою діяльність після 60 років (Schoenbaum, 1936, s. 437). У 1931 р. в Чехословацькій республіці страхуванню по хворобі підлягали 3 500 тис. осіб. Однак у період Великої кризи їх кількість зменшилась і вже в червні 1934 р. складала лише 2 030 тис., на що безпосередній вплив мав ріст безробіття (Пертош, 1934, с. 516).

Означений вид страхування реалізовувався переважно районними медичними страховими компаніями, а також професійними, федеральними і зареєстрованими страховими компаніями. Усього на 1935 р. зареєстровано 297 медичних страхових компаній, з них: 184 компанії страхування тимчасової непрацездатності; 67 сільськогосподарських компаній; 39 компаній страхування професійних хвороб; 1 федеральна страхова компанія та 6 зареєстрованих компаній (Schoenbaum, 1936, s. 439).

За статусом усі медичні страхові компанії вважались автономними установами зі статусом юридичних осіб та діяли на підставі статуту. Керівними органами страхових компаній були: загальні збори делегатів, рада директорів, наглядовий комітет та адміністратор (директор). Загальні збори складалися із делегатів, обраних застрахованими, які мали право голосу на 4 роки. Кількість делегатів визначалася статутом у межах від 30 до 150 (Zakon, 1924, s. 1230). Загальні збори скликалися наглядовою радою не рідше одного разу на місяць, або ж не пізніше одного місяця після надходження вимоги. До повноважень загальних зборів входили: обрання 8 членів ради директорів та 2 членів наглядової ради, та членів арбітражного суду; вирішення претензій між членами страхових компаній та керівними органами; внесення змін до статуту; погодження рішень ради директорів; визначення компенсації посадовим особам страхових компаній на випадок хвороби (Zakon, 1924, s. 1233).

Рада директорів компанії медичного страхування складалася з 10 членів, з яких 8 були представниками страховальників та 2 представниками роботодавців. Для кожного члена ради директорів мав бути обраний заступник, який у разі потреби замінював його. Термін повноважень ради директорів – 4 роки. Рада директорів представляла медичну страхову компанію в усіх питаннях, які статутом віднесені до повноважень загальних зборів та інших органів страхової компанії (Zakon, 1924, s. 1234–1235).

До Наглядового комітету входили 8 представників роботодавців та 2 представники від

.....
застрахованих осіб. Наглядний комітет здійснював контроль за точним дотриманням законів, статуту та інших нормативних актів, а також здійснював загальне керівництво компанією. З цією метою він перевіряв бухгалтерський облік та управляв касою (Zakon, 1924, s. 1235). Рішення з найважливіших питань приймалися на спільних засіданнях Ради директорів та Наглядного комітету. Контролюючими інстанціями виступали Центральне управління соціального страхування та Міністерство соціального забезпечення. Усі суперечки щодо нарахування страхових внесків та виплати допомоги мав врегульовувати арбітр, а у випадках апеляції – страховий суд у складі професійного судді та по одному представнику від роботодавців і застрахованих (Schoenbaum, 1936, s. 441).

Адміністратора (директора) компанії медичного страхування, який одночасно виконував обов'язки касира або бухгалтера, якщо кількість застрахованих була меншою 2 тис., призначало Центральне управління соціального страхування. Він відповідав за керівництво роботою страхової компанії, брав участь у роботі всіх колегіальних органів із дорадчим голосом. У разі невідповідності рішень цих органів чинному законодавству, він повідомляв про це Центральне управління соціального страхування (Zakon, 1924, s. 1236).

Центральне управління соціального страхування було органом нагляду за компаніями соціального страхування. Його працівники аналізували щорічні звіти страхових компаній на випадок хвороби та результати перевірки надходжень страхових внесків, та здійснення виплат. Також Центральне управління соціального страхування підлягало нагляду державної адміністрації, яку очолював міністр соціального захисту (Zakon, 1924, s. 1240).

Усі посадові особи органів соціального страхування мали бути громадянами Чехословацької республіки, крім того, Центральне управління соціального страхування мало забезпечити співвідношення їх національностей відповідно до національного складу застрахованих (Zakon, 1924, s. 1236).

Обсяги страхових внесків працівників напряму залежали від розміру їх заробітної плати. Відповідно до цього застраховані поділялися на 10 розрядів із середньоденною заробітною платою від 4 до 36 крон. Учні, які не отримували заробітної плати, були віднесені до першого класу (Zakon, 1924, s. 1240). Для осіб, які підлягали пенсійному страхуванню, залишалися чинними попередні 13 розрядів із заробітною платою від 2 до 36 крон. Роботодавці були зобов'язані не пізніше третього дня від початку роботи працівника подати заявку до страхових органів, а також упродовж трьох днів після її закінчення (Zakon, 1924, s. 1228).

За загальним правилом розмір страхового внеску мав не перевищувати 4,3–4,8 % середньоденного заробітку. Збільшення допускалося лише за дозволом Центрального управління соціального страхування. Заборгованість по сплаті внесків мала не перевищувати 4 тижнів (Zakon, 1924, s. 1252). Під час кризи страховий внесок був збільшений. У 1930 р. він складав 5,11 %, а в 1931 р. – 5,18 %. Однак це не рятувало ситуацію, тому загальний фонд соціального страхування на випадок хвороби в 1933 р. був зменшений на 195 млн чеських крон, незважаючи на ріст безробіття (Пертош, 1934, с. 516). Загалом на 1934 р. страхуванню на випадок хвороби підлягали 2 051 515 осіб. Обсяг страхового фонду на цей рік складав 719 млн крон (Schoenbaum, 1936, s. 438).

Застраховані в рамках медичного страхування могли претендувати на такі види допомоги: допомога у разі хвороби; допомога з вагітності та пологів; допомога на поховання. Допомога по хворобі виплачувалась з 4-го дня непрацездатності і могла продовжуватись у разі потреби до одного року. Загальний обсяг допомоги залежно від тарифного розряду складав від 62,5 до 66 % заробітку (у разі розміщення в лікарню – обсяг допомоги зменшувався наполовину). За уставами окремих кас розмір допомоги міг бути підвищений до 90 % заробітку. При тривалих захворюваннях теж допускалось підвищення розміру допомоги на 10–30 %. Водночас страхувальник також мав право на стаціонарне лікування членів своєї сім'ї (дружина та неповнолітні діти) (Schoenbaum, 1936, s. 438).

Розмір щоденної допомоги у разі хвороби залежно від розряду міг складати від 2,70 до 24 крон на день, однак міг бути зменшений у разі надання медичної допомоги або необхідних лікарських засобів. Передбачалася також щоденна надбавка на дітей, які не досягли 18 років, у розмірі 15 крон. Під час кризи розмір середньоденної допомоги зменшено з 18 до 12 крон. Лікарняні допомоги також зменшено на 50 % (Пертош, 1934, с. 516).

Інший вид допомоги – у зв'язку з вагітністю та пологами, виплачувався у розмірі допомоги з тимчасової непрацездатності упродовж 6 тижнів до та 6 тижнів після пологів. Окрім того, у половинному розмірі впродовж 26 тижнів (під час кризи зменшено до 12 тижнів) після пологів передбачалась допомога на годування дитини (Социальное страхование, 1936, с. 31). Допомога при народженні виплачувалась також у разі штучного переривання вагітності. На означені види допомог могли претендувати навіть незастрахована дружина страхувальника. Послуги акушерки та медична допомога при пологах були безкоштовними (Schoenbaum, 1936, s. 438). У разі смерті застрахованого сім'ї виплачувалась допомога в розмірі його місячного

заробітку. Якщо ж помирав один із членів сім'ї застрахованого, то виплачувалась допомога, залежно від віку померлого, у розмірі 60–250 крон для організації поховання (Zakon, 1924, s.1242).

Виокремивши позитивні риси страхування на випадок хвороби, варто зауважити, воно значною мірою залежало від видів і тривалості надання медичної допомоги, а розміри виплаченої допомоги для працівників із денним заробітком вище 35 крон виявлялись недостатніми для компенсації (Schoenbaum, 1936, s. 451).

Окрім страхування на випадок хвороби, закон від 9 жовтня 1924 р. передбачав загальнообов'язкове державне страхування інвалідності та старості. Страхування інвалідності поширювалось на всіх робітників і службовців, окрім тих, що не досягли віку 16 років та сезонних працівників. Страхові внески складали від 3–4 до 10–12 % заробітної плати, залежно від розряду. Внески працівники та роботодавці платили порівну. Однак роботодавець сплачував страховий внесок за працівників, які не мали заробітку, а також за учнів. Щотижневий страховий внесок, залежно від класу небезпечності, становив від 430 до 880 крон. Розмір внеску міг бути збільшений лише на основі перевірки фінансового балансу Центрального управління соціального страхування, що проводився не рідше одного разу на п'ять років.

Для отримання пенсії з інвалідності та по старості застрахований мав сплатити 100 тижневих внесків. До страхового стажу включали строки військової служби та навчання, за яке держава сплачувала страхові внески. Визначення розмірів страхових внесків та здійснення контролю за їх сплатою покладалося на Загальний пенсійний інститут, 2 відділення якого функціонували у Празі, 2 – у Брно та 1 – у Братиславі (Schoenbaum, 1936, s. 446).

Страхувальником виступало Центральне соціальне страхове товариство з головним офісом у Празі за безпосередньої участі медичних страхових компаній та пенсійного управління. Органами управління останнього були: комітет, рада директорів і дирекція. До складу комітету входило 40 осіб, серед них: по 12 осіб від застрахованих та роботодавців, 16 експертів, призначених урядом. Голову комітету – громадянина республіки, який проживав у Празі, призначав президент республіки терміном на 4 роки. Комітет вирішував питання щодо прийняття бюджету, придбання нерухомості та ведення переговорів із Центральним соціальним страховим товариством. Комітет мав право обирати членів ради директорів та їх заступників; приймати рішення про річний звіт; визначати компенсації та винагороди для посадових осіб; вирішувати питання про внесення змін до регламенту (Zakon, 1924, s.1238).

Рада директорів Центрального соціального страхового товариства складалась із 10 осіб: по три представники від застрахованих та роботодавців, 4 експерти (2 працівники та 2 роботодавці), призначені урядом. Виконавчий орган – дирекція складалася із трьох осіб, члени якого призначаються та звільняються комітетом за погодженням із міністерством соціального забезпечення. Усі спори щодо віднесення працівників до класів та призначення страхових виплат вирішували політичні органи влади, а спори щодо виплат – страхові суди та апеляційна інстанція Вищого страхового суду у Празі (Schoenbaum, 1936, s. 442).

Упродовж перших десяти років Центральне соціальне страхове товариство перетворилось у достатньо крупну фінансову установу, капітал якої досяг 5 млрд крон, а в 1938 р. становив 8 млрд крон, що дозволило йому надавати кредити уряду, Союзу територіального самоврядування та громадським корпораціям (Дейл, 1986, с. 67).

У разі сплати страхових внесків, застраховані отримували право на: пенсію у разі настання інвалідності та за віком, пенсію вдові або вдівцю, пенсію дітям-сиротам. Пенсія виплачувалась за умови, якщо застрахований через стан здоров'я не міг отримати хоча б 1/3 (згодом збільшено до половини) заробітку. Розмір пенсії з інвалідності складався із базової суми в 500 (згодом збільшено до 550) крон та надбавки, яка могла коливатись від 0,6 до 1,40 крон на день (але не більше 1/5 основної пенсії) (Schoenbaum, 1936, s. 440).

Умовою призначення пенсії з інвалідності вважався нещасний випадок на виробництві, внаслідок якого застрахована особа через фізичні чи розумові вади не могла виконувати свої трудові обов'язки. На пенсію з інвалідності могли розраховувати особи, що втратили працездатність не менше ніж на 67 %. У випадку повної втрати працездатності розмір пенсії сягав 2/3 середнього заробітку. Як виняток, право на пенсію мала застрахована особа, якщо вона вичерпала право на лікарняний при тривалій непрацездатності.

У повному обсязі страхування інвалідності вступило в дію з 1 липня 1926 р. На цей час загальна кількість застрахованих складала 3,8 млн осіб, а страховий фонд становив 750 млн крон. До цього часу існували окремі страхові організації гірняків та приватних службовців. Так, на 1 січня 1924 р. загальна «пенсійна каса» нараховувала 171 830 членів, з її фондів виплачувалось 69 пенсій за віком та 3268 пенсій вдовам. На інвалідну пенсію могли розраховувати лише гірняки по досягненню 60 років та наявності стажу не менше 15 років. Пенсія складалася із двох частин: основної – 900 крон на рік і додаткової, що залежала від кількості сплачених страхових внесків (Краснов, 1926, с. 40).

На виплату пенсії за віком могли претендувати особи, що досягли 65 років, не були застрахованими на випадок інвалідності та не отримували більше 1/3 (згодом – половини) заробітку. Розмір пенсії складав 500 крон на рік та додатково 3,5 крони на рік за кожен місяць сплачених страхових внесків. При наявності 35 років страхового стажу пенсія складала 1570 крон у рік та додатково 10 % на кожну дитину, молодшу 17 років. Вдові застрахованого гарантувалось $\frac{1}{2}$ пенсії, круглим сиротам – $\frac{3}{5}$ пенсії. До всіх цих пенсій передбачалися доплати від держави, що складали: для інвалідної пенсії та пенсії за віком – 500 крон; вдови – 200 крон; сиротам – 100 крон на рік. У разі смерті застрахованого право на половину його пенсії отримував інший із подружжя або пенсіонер-інвалід. Дітям-сиротам до досягнення 17 років виплачувалось від $\frac{1}{5}$ (для напівсиріт) до $\frac{2}{5}$ (для повних сиріт) пенсії застрахованого з інвалідності чи старості. Загальна сума не могла перевищувати розміру пенсії померлого (Zakon, 1924, s. 1244–1246). Наприкінці міжвоєнного періоду середньомісячний розмір пенсії в Чехословаччині становив 142 крони, що складало від 20 до 30 % від розміру заробітної плати (Дейл, 1986, с. 67).

За згодою пенсіонерів виплата грошової допомоги могла бути замінена безоплатним забезпеченням у притулках для інвалідів та престарілих (осіб, що зловживали спиртними напоями, можна було помістити у відповідну для них установу навіть проти їхньої волі) (Zakon, 1924, s. 1247).

На початку 1930-х рр. внесено зміни до законодавства, що регулювали призначення пенсії за віком. З цього часу пенсія призначалася застрахованій особі без підтвердження непрацездатності після досягнення 60-річного віку для чоловіків та 55 років для жінок. Обсяг пенсії з інвалідності або за віком складався з базової суми 3 600 чеських крон на рік та надбавки за кожен місяць страхових внесків, сплачених після 1 січня 1929 р. До того ж пенсія по інвалідності або за віком не повинна перевищувати середнє значення зарахованих виплат страхувальника за останні 60 місяців і водночас бути не меншою ніж 3 600 крон. У разі смерті застрахованої особи, неповнолітні діти та непрацездатні батьки, які були на утриманні померлого, могли претендувати на $\frac{1}{4}$ пенсії, але не менше 1500 чеських крон на рік (Schoenbaum, 1936, s. 444).

Певні особливості мало страхування шахтарськими братствами, що поширювалось на усіх осіб, зайнятих у гірничій діяльності. У 1934 р. такому виду страхування підлягали близько 100 тис. осіб. Страховий внесок був єдиним і становив 87 крон на місяць, з яких 54 крони сплачував роботодавець та 33 крони працівник. Страхування при шахтарських братствах поєднувало в собі як страхування на випадок хвороби, так і страхування на випадок інвалідності та старості. Розмір допомоги на випадок хвороби (залежно від класу оплати праці) складав від 2 до 24 крон на день. Пенсія з інвалідності (за віком) у розмірі 600 крон виплачувалась по досягненню 60 років та наявності не менше 15 років страхового стажу. У разі, якщо пенсіонер був непрацездатним, пенсія збільшувалась до 50 %. Страхування здійснювалось 8 окружними касами та Центральною касою у Празі. У ролі органів управління виступали загальні збори, рада директорів та спостережний комітет. Наглядовими органами були Центральна каса та Міністерство громадських робіт. Спори про страхові зобов'язання та призначення страхових внесків вирішувались третейськими судами, створеними при окружних касах. Апеляційною інстанцією був Вищий арбітражний суд у Празі.

Якщо грошові виплати зі страхування на випадок хвороби, крім допомоги на поховання, мали виплачуватись щотижня, то страхові пенсії з інвалідності та за віком виплачувались щомісячно наперед. Витрати на поховання виплачувались за умови пред'явлення документів, що підтверджували вимогу. За статтею 134 Закону страхові виплати припинялися, якщо особа відбувала покарання у вигляді позбавлення волі або ж перебувала на військовій службі тривалістю понад 1 місяць. Право на виплату страхової допомоги особа втрачала, якщо пройшло більше 5 років з дня настання страхового випадку, а право на окремі виплати – упродовж 1 року з дня його настання (Zakon, 1924, s. 1248).

Аналізуючи практику страхування інвалідності та старості, варто зазначити, що воно не було реалізовано повністю медичними страховими компаніями, що виступали посередниками, через неможливість охопити близько 2 млн застрахованих. Окрім того, страхові фонди значною мірою постраждали від фінансової кризи. Не вирішено належним чином проблеми лікування пенсіонерів, забезпечення осіб, виключених зі складу застрахованих за віком. Пенсійне законодавство вимагало поширення також і на приватних працівників (Schoenbaum, 1936, s. 451).

Законом від 9 жовтня 1924 р. передбачалось й обов'язкове державне страхування від нещасних випадків, яке поширювалось спочатку лише на працівників небезпечних виробництв. Так, станом на 1926 р. від нещасних випадків застраховано лише 973 тис. робітників. Згодом страхування поширили на всіх робітників промислових підприємств, а в Словаччині та Карпатах страхування також поширювалось на сільськогосподарських робітників, об'єднаних в особливу

касу «Словацька каса для сільськогосподарських робітників» (Краснов, 1926, с. 39). У 1930-х рр. страхуванню від нещасних випадків підлягали всі робітники та службовці, зайняті на фабриках та заводах, а також у шахтах, верфях та кар'єрах, торговельних підприємствах та будівельних організаціях, підприємствах, де виготовлялися вибухові речовини, або ж застосовувались парові котли, залізничні та транспортні компанії. Предметом страхування була встановлена законом компенсація збитків, що виникли внаслідок тілесних ушкоджень або смерті застрахованого внаслідок нещасного випадку, або ж внаслідок професійного захворювання (Schoenbaum, 1936, s. 447). У правлінні страхових органів 1/3 складали робітники, 1/3 роботодавці та 1/3 фахівці, призначені урядом (Краснов, 1926, с.39).

Кошти на страхування від нещасних випадків сплачували лише роботодавці в обсязі 1,5–2 % від фонду заробітної плати (Социальное страхование, 1936, с. 32). Пенсія потерпілим виплачувалась з 5 тижня до відновлення працездатності. Її розмір обраховувався відповідно до заробітку працівника, але не більше 12 000 крон на рік. У разі повної втрати працездатності обсяг пенсійних виплат становив 2/3 річного заробітку. Медична допомога постраждалим надавалася за рахунок лікарняних кас. Лікування гарантувалось упродовж 1 року (Schoenbaum, 1936, s. 448).

У разі, якщо смерть застрахованого сталася через нещасний випадок на підприємстві, то члени сім'ї отримували компенсацію на поховання у розмірі 900 чеських крон. Вдова та неповнолітні діти могли претендувати на 20 % пенсії померлого, але не більше 2/3 його річного заробітку (Schoenbaum, 1936, s. 449).

Підприємства, які підлягали страхуванню, поділялися за класами небезпеки, що визначалися за результатами статистики нещасних випадків. Класифікацію підприємств переглядали кожні 5 років відповідно до досвіду всіх страхових компаній. Розміри страхових внесків залежали від розміру заробітку та ступеня небезпечності виробництва.

Організація страхування покладалася на страхові кампанії від нещасних випадків у Празі, Брно та Братиславі. Рада директорів страхових кампаній складалася із представників підприємців, страхувальників та осіб, призначених міністром соціальної опіки у рівних частках. Позови щодо виплати компенсацій приймалися адміністративним комітетом у складі голови, його заступника та 9 членів. Справу розглядав страховий арбітражний суд у складі голови та колегії із 4 суддів, з яких 2 призначались та 2 обирались (Schoenbaum, 1936, s. 450). Розгляд справи у суді мав бути публічним і усним. Зокрема, суд був зобов'язаний дозволити особам надати показання перед судом і пояснити спірну справу з погляду фактів. З цією метою арбітражний суд мав допитати свідків під присягою. Окрім того, арбітражний суд міг звернутись до компетентного звичайного суду з проханням представити допустимі докази, якщо вони знаходились поза його межами. Апеляційні скарги на рішення арбітражного суду розглядав окружний страховий суд. Остаточною судовою інстанцією для вирішення страхових спорів був Вищий страховий суд у Празі. Справи розглядалися колегією з трьох професійних суддів. Голову та членів суду призначав міністр юстиції за погодженням із міністром соціального захисту із числа суддів, які працювали у місті розташування Вищого страхового суду. Витрати, пов'язані із діяльністю арбітражного суду, несла лікарняна страхова компанія, а роботу Страхового та Вищого страхового суду фінансувала держава (Zakon, 1924, s.1260–1262).

Аналізуючи ефективність страхування від нещасних випадків, слід вказати і на певні недоліки, головним із яких була фінансова неспроможність страхових фондів. Недосконалою виявилася система класифікації підприємств за ступенем небезпеки, зважаючи на появу нових ризиків в умовах розвитку нових технологій (Schoenbaum, 1936, s. 451).

Одним із нагальних викликів, який постав перед Чехословацькою республікою одразу після її створення, був соціальний захист безробітних. Переведення військової промисловості на випуск мирної продукції та демобілізація з армії призвели до вивільнення значної кількості людей та зростання безробіття. Тому вже 10 грудня 1918 р. прийнято закон, що передбачав виплату безробітним допомоги за рахунок коштів державного бюджету. Однак коштів, що виділялися для цього, було недостатньо для забезпечення усіх, хто втратив роботу (Їсарка, 2017, s. 23). З 1921 р. страхування від безробіття здійснювалося на засадах добровільності. Лише з 1 квітня 1925 р. набув чинності закон про «Гентську систему» (офіційна назва – «закон про державне субсидіювання допомоги по безробіттю») (Їсарка, 2017, s. 26). До запровадження цієї системи кожний працівник, що підлягав страхуванню тимчасової непрацездатності, отримував право на допомогу у розмірі 8 крон на день. Однак з цього часу він міг розраховувати також на державну надбавку до суми, яку виплачували профспілки. Тож на виплати могли розраховувати лише члени профспілок, які були членами відповідної організації не менше 6 місяців та не менше 16 тижнів на рік. До розміру допомоги, наданої профспілками, держава доплачувала 100–150 % (залежно від стажу та сімейного стану безробітного). Якщо основна допомога виплачувалась з 1 дня реєстрації, то державна надбавка – з 9 дня. Загальний розмір допомоги не міг перевищувати 2/3 середньомісячного заробітку (Социальное страхование, 1936,

с. 32). Загалом у 1926 р. профспілки виплатили 35 млн крон, з них 20 млн – за кошти держави (Социальное страхование, 1936, с. 31). До того ж на захист від безробіття могли розраховувати не лише мешканці чеських та словацьких земель, але й Підкарпатської Русі. Так, на підтримку безробітних в Ужгороді впродовж 1920–1927 рр. використано понад 6 млн крон (Кравчук, 2023, s. 251).

Виплата частини допомоги безробітним значно ускладнила фінансове становище профспілок, але посилила їхню роль та значення. Профспілки все активніше відстоювали інтереси трудящих, виступали за покращення умов праці та проти погіршення рівня життя, зокрема й шляхом страйкової боротьби. На середину 1920-х років профспілки об'єднували у своїх рядах біля 2 млн членів. Однак, перебуваючи під впливом різних політичних партій, профспілковий рух залишався розрізненим. Розподіл проходив також за національним принципом та за професіями. Найбільш чисельні профспілки знаходились під впливом соціал-демократів та комуністів (Марьина, 2005, с. 140).

Початок Великої економічної кризи в Чехословаччині змусив законодавців у червні 1930 р. внести зміни до закону про Гентську систему, яка могла успішно функціонувати лише при низькому рівні безробіття. З цього часу розмір профспілкових внесків до фонду боротьби із безробіттям скорочено на одну третину, натомість державні надбавки були збільшені і виплачувались упродовж 26 тижнів (Кравчук, 2023, s. 255). Розширено також виробничу мережу для використання праці безробітних (будівництво доріг, систем каналізації, зрошення та дренажу), з метою створення нових робочих місць (Сарка, 2017, s. 27). Окрім того, для частини безробітних, які не були членами профспілок і не мали права на державну допомогу, влада організувала продовольчі акції, роздачу талонів на харчування, забезпечення молоком дітей безробітних (Дейл, 1986, с. 66). Зокрема, лише Т. Г. Масарик у 1930 р. пожертвував 2 млн крон на молочну акцію для дітей (Кравчук, 2023, s. 255).

На початок 1930-х років, після фіксації золотого вмісту чеської крони¹, безробітні, що сплачували членські внески упродовж 25–52 тижнів протягом останнього року, могли розраховувати на виплату допомоги у розмірі 40 крон (10 крон від профспілок та 30 крон від держави) на тиждень (що складало 9 крб 40 коп. на місяць) упродовж 32 тижнів. За законом від 22 липня 1933 р. розміри допомоги були дещо зменшені. Тепер частка щотижневої допомоги, що виплачувалась за рахунок державних коштів, зменшилась від 30 до 20 крон. Загалом розмір допомоги по безробіттю скоротився на 40–45 % (Фишер, 1934, с. 16–17). Загалом з 1925 до 1937 р. держава виплатила профспілкам 2,44 млрд крон. Додатково також виплачено 1,455 млрд крон на програму продовольчої допомоги та налагодження праці в таборах для безробітних (Jelínek, 2014, s. 358). Зокрема, для ліквідації голоду в Закарпатті упродовж 1930–1936 рр. витрачено понад 12 млн крон (Кравчук, 2023, s. 256).

Висновки. З середини 1920-х рр. основною організаційно-правовою формою соціального захисту найманих працівників у Чехословаччині було соціальне страхування. Щоправда, сама система соціального страхування у Першій Чехословацькій республіці до останніх днів її існування не була остаточно вибудованою, оскільки не об'єднувала усі відомі на той час види страхування. Зокрема, це стосувалося страхування безробітних, що продовжувало здійснюватись за так званою Гентською системою і поширювалось лише на членів профспілок. Не сприяла подальшому розвитку страхових інститутів і світова економічна криза, що охопила Чехословаччину у 1930–1935 рр. і змусила уряди дотримуватись жорсткої бюджетної політики. У таких умовах соціалістичним партіям довелось зосередитись загалом на збереженні чинних стандартів соціального законодавства.

Водночас система соціального захисту робітників та службовців Першої Чехословацької республіки формувалася на основі кращих надбань європейського досвіду того часу. Цьому сприяли як фахові знання її розробників, так і загальна демократична атмосфера молодої держави, заснована на гуманітарних традиціях чеської нації та соціальній філософії Т. Г. Масарика. Основну роль у створенні ефективної системи соціального захисту відіграла держава, але вагоме значення мала й діяльність місцевих органів влади, заснованих на принципах гуманності та милосердя. Незважаючи на те, що світова економічна криза 1930-х років не дала змоги провести заплановані реформи в повному обсязі, однак їх практична реалізація дозволила досягти позитивних результатів у сфері соціального захисту найманих працівників.

Подяка. Висловлюємо щире вдячність працівникам бібліотек, а також Кравчуку Олександрі Миколайовичу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

¹ 1 чеська корона становила 28 коп. золотом.

Джерела та література:

- Čapka, F.** (2017). The Essence of State Social Policy in Czechoslovakia in the Years of the First Republic (1918–1938). *Czech-Polish Historic and Pedagogical Journal* 9/1, 19–27.
- Coufal Jan, Dotlačilová Petra, Tobíšek Jiří** (2021). Emil Schoenbaum. *The 15th International Days of Statistics and Economics*, Prague, September 9–11, 173–182.
- Jelínek, Tomáš** (2014). Economist's View of Social Policy in the Protectorate of Bohemia and Moravia. *Zlatica Zudová–Lešková, Emil Voráček et al. Theory and Practice of the Welfare State in Europe in 20th Century*. Prague: Historický ústav. 355–375.
- Průcha, Václav**, et al. (2004). *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992. díl, období 1918–1945*. Praha, 580 s.
- Schoenbaum, Emil** (1936). Sociální pojištění v republice Československé // *Jan Kapras, Bohumil Němec, František Soukup. Idea Československého Státu*. Praha, 434–452.
- Zákon** (1924). Zákon ze dne 9. října 1924 o pojištění zaměstnanců pro případ nemoci, invalidity a stáří. *Sbírka zákonů a nařízení státu československého*. Ročník. Částka 112. 1225–1264.
- Дейл, З.** (1986). Проблемы социальной политики буржуазной Чехословацкой республики. *Социальная структура и политические движения в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. Межвоенный период*. Москва: Наука, 62–68.
- Кац, Б.** (1926). Страхование на случай болезни в капиталистических странах. *Вопросы страхования*. 25. 26–27.
- Кравчук, О.** (2023). Т. Г. Масарик и развитие социальной сферы в Закарпатье в период Чехословацкой республики. *Paginae historiae. Sborník Národního archivu*, 31, č. 1: Krize a stát. *Na příkladu Československa v meziválečném období*. Praha. 234–260.
- Кравчук, О. М.** (2017). Погляди Т. Г. Масарика на соціально-економічні основи чехословацького державотворення. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 25. 267–275.
- Краснов, Б.** (1926). Социальное страхование в Чехо-Словакии. *Вопросы страхования*. 4. 38–40.
- Марьина, В. В.** (ред.). (2005). *Чехия и Словакия в XX веке: очерки истории*: в 2 кн. Кн.1. М.: Наука, 453 с.
- Мельничук, О. А.** (2006). З історії соціального страхування другої половини XIX – початку XX ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 10. 70–75.
- Пертош, С.** (1934). Чехословакия. *Большая советская энциклопедия*. М.: ОГИЗ РСФСР, 61. 471–516.
- Социальное страхование** (1936). Социальное страхование в Чехословакии. *Вопросы страхования*. 6. 31–32.
- Фишер, П.** (1934). Наступление на безработных и больных в Чехо-Словакии. *Вопросы страхования*, 1. 16–17.
- Эрдели, Б. В.** (1927). *Законодательство о труде в зарубежных странах*. Выпуск 3. *Социальное страхование. Сравнительный обзор иностранного и советского законодательства*. М.: Вопросы труда, 45 с.

Oleh A. Melnychuk

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
Dr. (History), Professor (Ukraine)

Pavlo M. Kravchenko

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynsky State Pedagogical University
PhD. (History), Professor (Ukraine)

**Social Protection of Workers and Employees
in Czechoslovakia During the First Republic (1918–1939)**

Abstract. *The purpose of the article is to characterize the main forms and types of social protection of employees in interwar Czechoslovakia, which were based on the introduction of mandatory state social insurance. The research methodology is based on general scientific principles of objectivity, systematicity, historicism, in combination with special methods: problem-chronological, comparative-legal, content analysis. The scientific novelty consists in an attempt, based on the analysis of normative acts, periodicals of that time, general and special literature, to determine the effectiveness of the system of social protection of workers and employees in interwar Czechoslovakia. Conclusions.* Starting from the mid-1920s, the main organizational and legal form of social protection for employees in Czechoslovakia was social insurance. However, the

.....
social insurance system itself in the First Czechoslovak Republic was not fully developed until the last days of its existence, as it did not combine all the types of insurance known at that time. In particular, this concerned unemployment insurance, which continued to be carried out under the so-called Ghent system and was extended only to members of trade unions. The global economic crisis that engulfed Czechoslovakia in 1930–1935 and forced governments to adhere to a strict budget policy did not contribute to the further development of insurance institutes. In such conditions, the socialist parties had to focus mainly on preserving the existing standards of social legislation. At the same time, the system of social protection of workers and employees of the First Czechoslovak Republic was formed on the basis of the best assets of the European experience of that time. This was facilitated by both the professional knowledge of its developers and the general democratic atmosphere of the young state, based on the humanitarian traditions of the Czech nation and the social philosophy of T. G. Masaryk. The main role in the creation of an effective system of social protection was played by the state, but the activities of local authorities, based on the principles of humanity and mercy, were also of great importance. Despite the fact that the world economic crisis of the 1930s did not make it possible to carry out the planned reforms in full, their practical implementation made it possible to achieve positive results in the field of social protection of employees.

Key words: interwar period, workers and employees; social protection, social policy, social insurance, Czechoslovakia.

References:

- Čapka, F.** (2017). The Essence of State Social Policy in Czechoslovakia in the Years of the First Republic (1918–1938). *Czech-Polish Historic and Pedagogical Journal* 9/1, 19–27. [in English]
- Coufal Jan, Dotlačilová Petra, Tobíšek Jiří** (2021). Emil Schoenbaum. *The 15th International Days of Statistics and Economics*, Prague, September 9–11, 173–182. [in English]
- Deil, Z.** (1986). Problemi sotsialnoi politiki burzhuaznoi Chekhoslovatskoi respublikii/ [Problems of social policy of the bourgeois Czechoslovak Republic.]. *Sotsialnaya struktura i politicheskie dvizheniya v stranakh Tsentralnoi i Yugo-Vostochnoi Yevropi. Mezhoennii period* [Social structure and political movements in the countries of Central and South-Eastern Europe. Interwar period]. Moskva: Nauka, 62–68. [in Russian]
- Erdeli, B. V.** (1927). Zakonodatelstvo o trude v zarubezhnikh stranakh [Labor legislation in foreign countries]. *Vipusk 3. Sotsialnoe strakhovanie. Srovnitel'nyi obzor inostrannogo i sovetskogo zakonodatelstva* [Social insurance. Comparative review of foreign and Soviet legislation.]. M.: Voprosi truda, 45 s. [in Russian]
- Fisher, P.** (1934). Nastuplenie na bezrabotnikh i bolnikh v Chekho-Slovakii [Attack on the unemployed and the sick in Czechoslovakia] *Voprosi strakhovaniya – Insurance questions*. 1. 16–17. [in Russian]
- Jelínek, Tomáš** (2014). Economist's View of Social Policy in the Protectorate of Bohemia and Moravia. *Zlatica Zudová-Lešková, Emil Voráček et al. Theory and Practice of the Welfare State in Europe in 20th Century*. Prague: Historický ústav. 355–375. [in English]
- Kats, B.** (1926). Strakhovanie na sluchai bolezni v kapitalisticheskikh stranakh [Health insurance in capitalist countries.]. *Voprosi strakhovaniya – Insurance questions*. 25. 26–27. [in Russian]
- Krasnov, B.** (1926). Sotsialnoe strakhovanie v Chekho-Slovakii [Social insurance in Czechoslovakia]. *Voprosi strakhovaniya – Insurance questions*. 4. 38–40. [in Russian]
- Kravchuk, O.** (2023). T. G. Masaryk i razvitie sotsialnoi sfery v Zakarpate v period Chekhoslovatskoi respublikii [Masaryk and the Development of Social Politics in Transcarpathia during the Czechoslovak Republic]. *Paginae historiae. Sborník Národního archivu*, 31, č. 1: Krize a stát. *Na příkladu Československa v meziválečném období*. Praha. 234–260. [in Russian]
- Kravchuk, O. M.** (2017). Pohliady T.H. Masaryka na sotsialno-ekonomichni osnovy chekhoslovatskoho derzhavotvorennia [Views of T.G. Masaryk on the socio-economic foundations of the Czechoslovak state formation]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istoriia – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiyi State Pedagogical University Series History* 25. 267–275. [in Ukrainian].
- Marina, V. V.** (red). (2005). Chekhiya i Slovakiya v XX veke: ocherki istorii [Czech Republic and Slovakia in the 20th century: essays on history.]: v 2 kn. Kn.1. M.: Nauka, 453 s. [in Russian]
- Melnychuk, O. A.** (2006). Z istorii sotsialnoho strakhuvannia druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. [From the history of social insurance in the second half of the 19th and early 20th centuries]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istoriia – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiyi State Pedagogical University Series History*. 10. 70–75. [in Ukrainian]
- Pertosh, S.** (1934). Chekhoslovakiya [Czechoslovakia]. *Bolshaya sovetskaya yentsiklopediya* [Great Soviet Encyclopedia]. M.: OGI Z RSFSR, 61. 471–516. [in Russian]
- Průcha, Václav et al.** (2004). *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992. díl, období*

1918–1945. [Economic and Social History of Czechoslovakia 1918–1992. Part 1 (1918–1945)]. Praha, 580 s. [in Czech]

Schoenbaum, Emil (1936). Sociální pojištění v republice Československé [Social insurance in the Czechoslovak Republic] // Jan Kapras, Bohumil Němec, František Soukup. *Idea Československého Státu*. Praha, 434–452. [in Czech]

Sotsialnoe strakhovanie (1936). Sotsialnoe strakhovanie v Chekhoslovakii [Social insurance in Czechoslovakia]. *Voprosi strakhovaniya – Insurance questions*. 6. 31–32. [in Russian]

Zákon (1924). Zákon ze dne 9. října 1924 o pojištění zaměstnanců pro případ nemoci, invalidity a stáří [Law of October 9, 1924 on insurance of employees in case of illness, disability and old age]. *Sbírka zákonů a nařízení státu československého*. Ročník. Částka 112. 1225–1264. [in Czech]

Статтю надіслано до редколегії 12.03.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 15.05.2023 р.

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРІОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ

УДК 930.1:94(477.54)

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-44-134-141>

Юрій Скрипниченко

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
аспірант (Україна)

e-mail: skripnecenkourij@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-4159-9259>

ResearcherID Web of Science: HZM-5489-2023.

Українські оstarбайтери в роки Другої світової війни очима Марії Сосновської

Анотація. Метою статті є дослідження на конкретному прикладі – спогадах Марії Іллівни (Ткач) Сосновської, проблематики примусової праці оstarбайтерів з України на підприємствах Третього райху під час Другої світової війни. Слід показати важливість спогадів східних робітників та їх актуальність для вивчення особливостей переїзду до Німеччини із Північно-Східної України та умов їх проживання, та праці. **Методологія дослідження** передбачає застосування методу реконструкції для зображення подій і обставин певної історичної реальності на основі свідчень учасників та наукового моделювання. У ході дослідження використовувались проблемно-хронологічний, логічний методи, метод історіографічного аналізу. **Наукова новизна.** До наукового обігу вводиться нове джерело – спогади Марії Іллівни (Ткач) Сосновської. Використовуючи їх, автор дослідження розкриває нові сторінки історії оstarбайтерів, примусово вигнаних до Німеччини. Наукова розвідка основана на матеріалах спогадів Марії Сосновської, яку примусово переселили до Німеччини після окупації східної і центральної України у 1942 році. **Висновки.** На основі спогадів оstarбайтерки встановлено, що трудова експлуатація примусово вивезених на роботи до Третього райху характеризувалась наступними рисами: сувора регламентація робочого дня; заборона з будь-яких причин залишати робоче місце; визначений установою праці раціон харчування; низька, неврегульована система оплати праці; відсутність відпусток та вихідних днів; незадовільні умови праці; продумана система покарань за невиконання та неналежне виконання трудових обов'язків. Конкретні умови праці і проживання працівників залежали від того, в яке місто та на яке підприємство вони потрапляли: на виробниче підприємство із важкими умовами праці та побуту; до сільськогосподарського підприємства, де було краще забезпечення харчування робітників а також від ставлення окремих німецьких господарів і простих німців.

Ключові слова: оstarбайтери, примусова праця, спогади, східні робітники, Третій райх, усна історія.

Постановка проблеми. У ХХІ ст., незважаючи на розвиток науки, техніки, комп'ютерних технологій, актуальною залишається, як і вісімдесят років тому, проблема війни і миру. Сьогодні у різних регіонах земної кулі кожен день продовжуються військові конфлікти, які негативним чином впливають на повсякденне життя людей, руйнують долі. Особливо трагічною сторінкою сучасної історії стає російсько-українська війна, яка розпочалась 24 лютого 2022 р. Найстрашнішою у ХХ ст. була німецько-радянська війна (1941–1945 рр.) як складова частина Другої світової війни. У період з червня 1941 р. до кінця жовтня 1944 р. територія України стала ареною бойових дій військових підрозділів нацистської Німеччини і Радянського Союзу. Під час будь-якого військового конфлікту страждань та втрат зазнає цивільне населення захоплених ворогом територій. Не оминула доля й населення Української РСР. Частина цивільного населення з різних причин залишилась в Україні та забезпечувала німецьку армію на окупованих територіях. Іншу частину мешканців окупованих регіонів примусово переселяли до Німеччини для роботи на підприємствах Третього райху, через дефіцит місцевої робочої сили. Нацистські чиновники вживали щодо таких груп цивільних робітників термін «оstarбайтер». Згідно з даними Інституту історії Національної академії наук України за період Другої світової війни оstarбайтери налічували 2 775 000 осіб (Пастушенко & Першина, 2010). Вивчення історії оstarбайтерів активізувалось вже у незалежній Україні. Важливим кроком для її розвитку став вихід у світ постанови Кабінету Міністрів України № 453 від 16 червня 1993 р., яка узаконила створення Українського національного Фонду «Взаєморозуміння і примирення». У 1994 р. розпочало роботу Харківське відділення Фонду щодо пошуку людей, які були вивезені нацистами на територію Третього райху. Результати спілкування з колишніми оstarбайтерами

поповнили історичні джерела з вивчення означеного питання усними спогадами про перебування на роботах у Німеччині. Спогади є важливим масивом інформації для історика.

Аналіз джерел та останніх досліджень. У сучасній історичній науці чимало наукових праць, автори яких досліджували повсякденне життя цивільного населення під час перебування німецьких військ на території України. Ретельно вивчати проблеми оstarбайтерів за часів незалежної України розпочав О. В. Потильчак (Потильчак, 1998; 2011). У своїх наукових працях сучасні історики достатньо уваги приділили політиці німецької влади щодо залучення трудових ресурсів окупованих територій до примусової праці (Айкель, 2005; Гальчак, 2004, 2009; Коваль, 2000; Грінченко, 2012; Меляков, 2002; Мюллер, 1974). Р. І. Пилявець дослідив особливості правового та соціального статусу оstarбайтерів (Пилявець, 2012). Декілька наукових розвідок присвячені вивченню листів оstarбайтерів як важливого історичного джерела дослідження зазначеної проблеми (Чиркова, 1999; Пастушенко, 2002). Усні історії оstarбайтерів вивчала Г. Г. Грінченко (Грінченко, 2003). Особливої уваги потребує збірка «Невигадане. Усні історії оstarбайтерів» (Грінченко, 2004), в якій на основі методу усної історії відтворюються долі примусових робітників Харківщини в період Другої світової війни. За змістом спогади окреслюють неоднозначність становища східних робітників у Третьюму райху. Колишні оstarбайтери підкреслюють складність переживань як внутрішніх, пов'язаних із перебуванням у статусі фактичних полонених або рабів у чужій країні, так і зовнішніх, пов'язаних із умовами проживання та праці, які, до речі, більшість респондентів визнає задовільними. Як основне історичне джерело цього дослідження використовувались спогади громадянки Марії Сосновської (Скрипниченко, 2021).

Мета статті. Дослідити політику німецької влади щодо залучення цивільного населення українських територій до праці в Німеччині, через вивчення воєнної та післявоєнної долі громадянки Марії Сосновської.

Виклад основного матеріалу. Десятки тисяч молодих здорових людей в період Другої світової війни вигнали з Української РСР працювати до Німеччини представники окупаційної влади в нелюдські умови життя. Перші оstarбайтери виїхали з Харкова до Німеччини 18 січня 1942 р. і до визволення Харківщини не припинявся туди потік ешелонів із східними робітниками.

На початку ХХІ століття багато із колишніх оstarбайтерів померли, але спогади, залишені мертвими або тими, хто ще живе на світі, є цінним історичним джерелом. Вони розкривають білі плями української історії, ретельно заховані і в архівах, і в людській пам'яті. Характерним прикладом усної історії оstarбайтерів є спогади Марії Сосновської.

Свою розповідь Марія Сосновська починає хронологічно із початку німецько-радянської війни. Причому респондентом відмічається, що не лише встановлення німецького панування, але й сам початок війни та масовий призов до Червоної армії чоловічого населення, мав великий стресовий ефект: *«Як це було страшно. Всі люди плакали. А через два тижні всіх мужиків, це батьків наших та молодих хлопців яким було уже по 18 років, позабирали на війну. Остались самі старики, жінки та діти. До грудня уже і в нас німці, і давай свої порядки наводити. Організували свою комендатуру і уже їх були права та порядки»* (Скрипниченко, 2021, с. 1). Означене зображує залежність місцевого населення від обставин, що склались через окупацію території України Третім райхом, підпорядкування новоствореному німецькому законодавству, яке регулювало становище населення на окупованих територіях. Крім того, звідси можна визначити, що німецьке командування втілювало в життя заздалегідь розроблений та чітко сформульований план щодо управління окупованими територіями: створило власні органи влади та нагляду за місцевим населенням.

Марія Сосновська наводить важливу інформацію щодо зборів потенційних оstarбайтерів до Німеччини, їх вікових обмежень. Політика вивезення молоді з окупованих Німеччиною територій була частиною плану «Ост», сутність якого полягала у звільненні східних земель від місцевого населення з метою розширення життєвого простору арійців. Політика щодо оstarбайтерів передбачала поступове переселення працездатного населення Української РСР до Німеччини відповідно до вимог виробництва. *«Почався 1942 рік. Почали забирати хто подоросліше з дівчат до Німеччини. Але я ще була дома. А всередині 1943 року почали забирати до Німеччини дівчат таких як і я по роках... Всю молодь забрали із села»* (Скрипниченко, 2021, с. 2). Процес підготовки до переселення та сам переїзд був організованим та ретельно продуманим. Марія Сосновська в подробицях описує збір та початок довгого шляху молоді Харківщини до Німеччини: *«У повістках було указано з'явиться до комендатури на 9 годину ранку, при собі мати їжі на три дні... Біля комендатури нас по списку перевірили чи ми всі. Йшли ми вузькою, але довгою колоною, а по обох боках йшли німці із собаками та автоматами»* (Скрипниченко, 2021, с. 2). Відмічається, що німецька влада суворо карала за неприбуття за повісткою, ретельно та результативно проводила заходи щодо пошуку тих, хто ховався: *«Були і такі що ховались, але їх находили, били і все одно приводили туди»* (Скрипниченко, 2021, с. 2). Завдяки спогадам Марії Сосновської довідуємось про маршрут, яким

українську молодь вивозили з Харківщини до Польщі із Сумської області, та умови перебування оstarбайтерів під час ночівель: *«Йшли ми 20 км до Сум... На ніч нас помістили у розбитій школі... На ранок повели до вокзалу, там уже стояли товарні вагони... І так нас привезли аж у Польщу, м. Перемишль»* (Скрипниченко, 2021, с. 2). По всій території Української РСР загарбники створювали спеціальні табори для проходження медичного огляду. Німці завдяки своїй природній скрупульозності ретельно слідкували за дотриманням серед вигнанців з Української РСР санітарно-гігієнічних умов. Важливим є розповідь Марії Сосновської про медико-санітарні заходи, котрі застосовувались до українського населення: *«...нас вивантажили і погнали у солдатські казарми. А вранці нас усіх погнали у баню. У бані стояли великі бочки з тирсою. Після бані зразу перевіряла нас медична комісія. Провіряли від вошей і провіряли всі органи»* (Скрипниченко, 2021, с. 3). Означене вказує, що німці передусім не бажали погіршення епідеміологічної ситуації у Третьому райху, а піклувались про стан здоров'я оstarбайтерів. Вивчаючи стан здоров'я вигнаного контингенту в ході численних медичних оглядів, представники окупаційної влади використовували відомості про здоров'я оstarбайтерів у власних інтересах для визначення рівня працездатності переселенців та місця роботи, на які вони можуть бути направлені.

Німці застосовували на практиці карантинні табори. Подібні установи у великій кількості знаходились на кордоні з Німеччиною. У спогадах Марії Сосновської перебування у подібному таборі займає окреме місце. Описуючи своє перебування у такому закладі, вона звертає увагу на вигляд табору: *«Табір був обнесений колючим дротом, дерев'яні бараки»* (Скрипниченко, 2021, с. 3). Паралельно оstarбайтерка розповідає про напівгольне життя: *«Тут уже вперше, після домієки, нам дали їсти по 0,200 гр. хліба і мисочку баланди (бруква і капуста). Тут нам знову зробили медичну перевірку. Погнали у баню, милися душовим милом і йшли на перевірку, хто не домився – вертали назад у баню. Гонили вошей, одержу клали в камеру. Робили дезінфекцію від вошей»* (Скрипниченко, 2021, с. 3). Як бачимо, німецьке командування дуже хвилювало питання медико-санітарного контролю над переселенцями. Водночас наведений вище уривок свідчить про скудне харчування оstarбайтерів у таборах для переміщених осіб, що, до речі, не покращувало стан здоров'я молоді.

Радянські робітники переважно використовувалися як підручна робоча сила на металургійних підприємствах, на фізично тяжкій і брудній роботі та на підприємствах переробної й машинобудівної промисловості (Грінченко, 2009, с. 4).

Східні робітники розміщувалися нацистськими військами так, щоб оstarбайтери не мали жодної можливості спілкуватися з місцевим німецьким населенням. Таку роль часто відігравала атрибутика, як-то: колючий дріт, високі стіни.

Важливим організаційним заходом для німецького командування було розподілення східних робітників за містами та підприємствами. Складовою цього заходу стало створення додаткових документів на кожного робітника: *«... нас повезли у м. Росток. За містом був розподільний пункт. На кожну з нас робився документ, на який ми ставили відпечатки пальців, і чіпляли на шнурку через шию дощечку з надписом адреси господаря чи бауера, який же прийде за своїм «товаром» дівчатами».* (Скрипниченко, 2021, с. 4). З цього можна констатувати, що у Третьому райху існувала система запитів на робочу силу з окупованих територій, котра мала чіткий облік.

Використання оstarбайтерів на сільськогосподарських роботах мало свої особливості. Передусім вони були пов'язані зі специфікою сільськогосподарського виробництва. Сутність робіт полягала в інтенсивній і важкій фізичній праці, яка часто не обмежувалась робочим часом. Також праця оstarбайтерів у сільському господарстві залежала від пори року. Як правило, німецькі робітники отримували свою зарплату натурою. Існувала також складна система перерахунків, яка приблизно відповідала таблицям заробітної плати в промисловості. Тому повідомлень про зарплату оstarбайтерам-сільськогосподарським робітникам не траплялося. Вважалося, що вони за свою працю отримують харчі та житло. Проте згодом господарі почали видавати своїм робітникам кишенькові гроші на свій розсуд. Харчування та матеріальне забезпечення наймитів повністю покладалося на господаря. У невеликих фермерських господарствах оstarбайтерів те, що й господарі. У великих землевласників для робітників готували окремо. Не існувало такого чіткого поділу між умовами праці німецького, французького робітника чи оstarбайтера, часто зустрічаються свідчення очевидців, що господар працював нарівні зі своїм наймитом-іноземцем. Вільний час, як правило, надавався раз на тиждень, у неділю, від 3 до 6 годин. У перших розпорядженнях про оstarбайтерів на початку 1942 р. радянських робітників дозволялося використовувати тільки у великих сільськогосподарських маєтках і невеликими групами до 20 осіб, селити їх рекомендували в окремих таборах. Із квітня 1942 р. під тиском загальноекономічних обставин дозволено використовувати оstarбайтерів індивідуально в родинях німецьких фермерів. З цього часу законотворчість нацистських керівників у галузі сільського господарства зосереджувалася на регулюванні й контролі відносин

між господарем-німцем та наймитом-остарбайтером. Близький контакт із працедавцем давав можливість або зав'язати більш дружні стосунки, що також позитивно впливало на умови праці, утримання й загальну атмосферу утримання остарбайтера, або зазнавати більш жорсткого персоніфікованого визиску (Грінченко, 2009, с. 34–35).

Марія Сосновська потрапила на роботу до німецького господаря. Жінка наводить опис важких та нелюдських умов праці під час роботи у нього. Часто жінок заставляли виконувати чоловічу роботу. Марія згадує про розбивання великих шматків вугілля: *«нас помістили у кімнату, де нас уже стало 13 дівчат... Робили ми на польових роботах. Збирали коноплю, картоплю, буряки, капусту і т. д. Заставляли нас і бити великі грудки вугілля. Добре пам'ятаю, коли я розбивала, то гострий кусок відбився і вдарив мені в обличчя. Розбив дуже губу, хлинула кров. Мені спинили кров, та заклеювали рану і заклеїли і рот»* (Скрипниченко, 2021, с. 4). Як бачимо, господарі залучали східних робітниць переважно до сільськогосподарських робіт. Часто жінки виконували роботи, до яких не були фізично готові. Умови праці відзначались ненормованим характером і великою тяжкістю. Працювали від 8 до 12 годин на добу, практично увесь світловий день. Що стосується умов проживання, то як розповідає Марія Сосновська: *«На день давали 0,250 гр. хліба і все, ніякої їжі більш не давали, а в кінці тижня по 0,100 гр. маргарину. Одяг на нас був ще той, що ми приїхали з дому. Уже і обувачка наша порвалася – ходили босюком»* (Скрипниченко, 2021, с. 4). Себто умови праці та проживання у невеликих німецьких господарів були тяжкими, ненормованими, а її організація була на низькому рівні. Господар не переймався питанням щодо забезпечення робітників новим одягом та взуттям у своїх робітників.

Після роботи у господаря Марія Сосновська була знов переміщена до табору для остарбайтерів та розподілена на авіаційний завод (АЕГ), де вона уперше отримала індивідуальну форму із написом «OST» (остарбайтер) у блакитному прямокутнику. Такий знак запропонував для східних робітників один із чиновників РСХА Б. Баатц, для вихідців із Рейхскомісаріату Україна. Працівники з окупованих Третім райхом країн (поляки, французи, італійців, серби і т. д.) таких символів на одязі не мали. У своїх спогадах Марія Сосновська наводить важливу інформацію про умови роботи на великому німецькому авіаційному заводі: *«Робочий день починався з 7-ої ранку до 17 вечора. Запізнитися на роботу не можна було. Бо пропускали по годинниковій карточці, де показували часи, коли прийшла на роботу на завод. Мені не казали як називається моя робота, що я виробляла. А як на мій погляд, то я розумію, що виробляла якісь електроприлади для літаків. Після нас кожна роботу перевіряв майстер-німець. І якщо робота виконана неправильно, то залишали на ніч переробляти, замикали на заводі голодних до ранку. А вранці знову працюємо заново. Завод був шестиповерховий, працювало 5 тисяч робітників»* (Скрипниченко, 2021, с. 5). Як бачимо, умови праці на заводі сильно відрізнялись від умов роботи у сільському господарстві. Для працівників встановлювався жорсткий режим роботи, який при будь-яких обставинах не можна було порушувати. Як правило, робочий день тривав 12–14 годин. На робочому місці для остарбайтера чітко визначалась трудова функція, проте сутність трудового процесу повністю не розкривалась для того, щоб працівники не знали, в якому виробництві вони беруть участь. Водночас здійснювався технологічний контроль за їх діяльністю. Видається, що пов'язано це не з необхідністю додержання норм трудового законодавства та стандартів охорони праці, а зі складністю виробничих процесів на авіаційному заводі, що передбачали сувору організацію для вироблення якісної продукції, котру вимагало німецьке військове командування.

У джерелі розкриваються проблеми оплати праці, які виникали в остарбайтерів. Зазначимо, що 20 січня 1942 р. введено податок на остарбайтерів, який підприємство або господар вираховували із заробітної платні. З 9 лютого 1942 р. вийшов наказ про вираховування 1,5 райхсмарки в день на харчування із зарплати робітників. Узаконювало німецьке законодавство питання про страхування остарбайтерів. Воно зафіксовано указом міністра праці від 4 березня 1942 р. Вводилась оплата в 4 райхсмарки щомісячно підприємцем за кожного робітника (Грінченко, 2009, с. 26). Робітники на тиждень отримували на руки 1–5 райхсмарок. Сільськогосподарські робітники часто залишались без грошей. Факт мізерної оплати праці підтверджується розповіддю Марії Сосновської: *«За роботу, яку ми робили і в голоді, і в холоді давали на руки (платили) копійки, мізерна платня, що можна було купити одну пляшку ситра, або одного гарбуза, або два буряка»* (Скрипниченко, 2021, с. 5). Відповідно німців цікавила лише робота під час зміни, питання щодо відновлення працездатності остарбайтерів не було актуальним. Адже зі східного фронту постійно прибували нові й нові ешелони із поселеним населенням. Лише, коли почався суцільний наступ союзників на Третій райх у 1944 р., німці почали східних робітників годувати хлібом.

Умови проживання остарбайтерів передбачали перебування у багатомісних бараках (розділених на жіночу та чоловічу половини), мешканці яких постійно обшукувались німцями. Керівництво Третього Райху ретельно продумувало систему спостереження за східними

робітниками. Спеціальною комісією Головного управління імперської безпеки Німеччини 20 лютого 1942 р. була видана низка наказів, які узаконювали статус остарбайтерів. Однією із аспектів вирішення юридичної сторони перебування їх на території Німеччині стало узаконення та примушення німців на підприємствах та сільськогосподарських угіддях стежити за остарбайтерами. Звичайним явищем для остарбайтерів були побої. Публічне побиття стало методом покарання. Марія Сосновська зазначає: *«Якщо хтось із нас остарбайтерів не виконував їхнього приказу, то нас всіх по приказу вигнали всіх з бараків (була неділя), ми побачили таке. У хлопчачих бараках у одного хлопця знайшли пістолет і його вивели до всіх нас, щоб ми бачили. Його бездушно били різкою, він щосили кричав. Били до тих пір, що він замовк, потім добивали ногами і кинувши його в машину, повезли»* (Скрипниченко, 2021, с. 5).

Додатковий ризик для остарбайтерів формували дії союзників, які все частіше атакували німецьку промисловість. Марія Сосновська із цього приводу вказує наступне: *«Під заводом було величезне бомбосховище з двома входами і виходами, де ховались усі. Одного разу, коли я і іншими такими ж була на роботі на заводі, а налетіли літаки бомбити все і всіх, і ми тікали у бомбосховище, а коли вернулись у табір, то по дорозі до табору бачили страшну картину. Все було розбомблено, порозривало водопровідні труби, вода залила всі вулиці і дороги. Брели по коліна у воді, трамвайні рейси порозривало, покрутило у бублики, груди каміння з будинків. У таборі побачили ще страшніше. Бомба влучила у бомбосховище, де були люди. Все було перемішане з тілами людей, з землею, з кров'ю. На кришах бараків, на дротах, на землі, лежали та висіли розірвані останки людських тіл. В цей час загинуло більше 50 чоловіків»* (Скрипниченко, 2021, с. 5).

Працівники табору грали на тваринних інстинктах полонених: страхові, бажанні жити. Вони створювали робітникам хронічні стресові ситуації, які негативно впливали на стан здоров'я остарбайтерів. *«І це так страшно, ми не знали куди бігти, де сховатися. Від такого жахливого, побаченого ми не могли спати. Увесь час плакали і думали коли це все скінчиться. На нас таких загнаних на чужину, німці дивилися зі злом»* (Скрипниченко, 2021, с. 5).

У спогадах Марія Сосновська підтверджує той факт, що остарбайтери знаходились на роботах не тільки в Німеччині, але й в інших країнах Європи. Жінка на початку 1945 р. була направлена на філію заводу до Польщі. *«Нас всіх і мене поїздом повезли в Польщу, в м. Бендзин. Привезли нас на завод. Це була філія того заводу, що в Берліні. Робила те саме і там. Жила у таборі в бараках. Тут стало спокійніше. Пробула я тут три місяці. І вже пішли чутки, що наближається фронт, і видно німці нас схотіли нагодувати хлібом. Привезли машину хліба. Нас стояло дуже багато і дівчат, і хлопців з інших таборів. Ми стояли величезною натовпом, і всі протягли руки вгору за хлібом. Щоб усім хватило хліба, це неможливо. І тому німці з машини кидали хліб, кому попаде чи в руки, чи по голові, чи в обличчя, а мені попала хлібина (а вона була як брус) у лоб і сильно розбила, кров мені залила очі. Мені уже було не до хліба. Хлопець, француз упіймав хлібину і віддає мені. Нас хлібом і не годували, а болячку я собі заробила. Попала інфекція, наривало, я не бачила очима від цього»* (Скрипниченко, 2021, с. 5).

Цінною інформацією вважаємо відомості жінки про ставлення німців до остарбайтерів напередодні поразки Німеччини у німецько-радянській війні. Вони вже тікали і не знущалися над українськими робітниками. Отже, Марія Сосновська згадує у своїх мемуарах: *«На роботу ми уже не ходимо. Приблизився фронт. Уже ми бачимо радянські війська, по дорогах ідуть наші танки, зупиняються. Це було 7 травня 1945 року. Солдати заходять у табір. Розпитують, як нам жилося? Чим годували? Чи ображали? Нам об'явили, щоб ми готувались до виїзду на Батьківщину. За нами вже німці не слідували. Німеччина капітулювала. Кругом, на кришах, з вікон, з дверей були вивішені білі полотна, простирала, все було біле, все німці вивішували. Вони здались»* (Скрипниченко, 2021, с. 6).

Марія Сосновська, як і багато хто з остарбайтерів, пробули у Третньому райху аж до самого завершення німецько-радянської війни, коли до німецьких міст увійшли війська союзників та почалась евакуація радянських примусових робітників на Батьківщину. Свідчення остарбайтерки є важливим джерелом, яке описує процес репатріації колишніх остарбайтерів з Польщі. Додамо, що радянська влада 20 лютого 1945 р. створила відділи зі справ репатріації, яким надавалося 10–15-денний термін для перевірки репатріантів перед відправкою на батьківщину (Біденко, 2008, с. 27). Марія Сосновська так описує процес повернення до України: *«... ми виїхали 12 травня. Додому я їхала два місяці. День їхали через Чехословаччину і Угорщину, де і зупинили нас надовго. Нас там перевіряли, проходили медичне обстеження і відправляли нас вагонами, ешелонами по областях всього Союзу. У Чернівцях була остання мед перевірка. По дорозі додому нас кормили непогано. Давали пайок хліба і солдатську кашу з м'ясом. Додому я повернулась 12 липня 1945 року»*. (Скрипниченко, 2021, с. 6) Марія Сосновська відзначає, що з примусової праці у Третньому райху у її рідне село повернувся лише

кожен третій. Інші загинули на німецькому виробництві, від нелюдських умов проживання або під час воєнних дій.

Висновки. На основі спогадів Марії Сосновської більш детально з'ясовано те, що трудова експлуатація примусово вивезених на роботи до Третього райху, характеризувалась наступними рисами: суворе регламентація робочого дня; заборона з будь-яких причин залишати робоче місце; незадовільний раціон харчування (визначався установою праці); низька, нерегульована система оплати праці; відсутність відпусток та вихідних днів; незадовільні умови праці, особливо на промислових підприємствах, прирівняні до умов проживання військовополонених; продумана система покарань за невиконання; ретельне стеження за діяльністю оstarбайтерів з боку наглядачів та неналежне виконання трудових обов'язків. Конкретні умови праці й проживання працівників залежали від того, в яке місто та на яке підприємство вони потрапляли: на виробниче підприємство із важкими умовами праці та побуту; до сільськогосподарського підприємства, де було краще забезпечено харчування трудящих, а також від ставлення окремих німецьких господарів і простих німців. У ставленні до оstarбайтерів мали значення отримана до війни освіта та професійні навички.

Подяка. Автор статті щиро вдячний всім учасникам редакційної колегії за поради, надані під час дослідження та написання статті.

Фінансування. Автор не отримував фінансової підтримки для дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література:

Айкель, М. (2005). «Через брак людей». Німецька політика набору робочої сили та примусові депортації робітників із окупованих областей України 1941–1944 рр. *Український історичний журнал*. 6. 139–160.

Біденко, Н. (2008). Українські оstarбайтери. *Наукові записки. Серія : історичні науки*, 10. 23–28.

Гальчак, С. (2009). Політика німецької окупаційної влади стосовно використання робочої сили із загарбаних східних територій у початковий період війни. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, 15. 102–109.

Гальчак, С. (2010). На узбіччі суспільства: оstarбайтери Поділля у повоєнній Україні. *З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ*, 1. 269–281.

Гальчак, С. Д. (2004). «Східні робітники» з Поділля у Третьюму рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. Вінниця : Книга-Вега, 343 с.

Гальчак, С. Д. (2012). *Становище цивільних примусових робітників Райху в Україні (1945–2010 рр.): історичні, соціально-побутові та правові аспекти (на матеріалах Волині та Поділля)*. Вінниця: Балюк І. Б. 511 с.

Грінченко, Г. Г. (2003). Особености реконструкции прошлого в устных свидетельствах бывших оstarбайтеров. *Сторінки воєнної історії України*, (8), 52–59.

Грінченко, Г. (гол. ред.) (2009). «Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських оstarбайтерів. Харків: Право, 208 с.

Грінченко, Г. Г. (2004). *Невигадане. Усні історії оstarбайтерів*. Харків: Видавничий Дім «Райдер», 236 с.

Грінченко, Г. Г. (2010). *Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР і ФРН часів «холодної війни»*. Харків: НТМТ, 336 с.

Грінченко, Г. Г. (2012). *Усна історія примусу до праці: метод, контексти, тексти*. Харків: НТМТ, 304 с.

Меляков, А. В. (2002). *Масові джерела з історії депортації цивільного населення Харківщини до Німеччини в період 1941–1943 рр.:* (дис. канд. іст. наук: 07.00.06 – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни). Харків. 205 с.

Мюллер, Н. (1974). *Вермахт и оккупация (1941–1944)*. Москва, 386с.

Пастушенко Т. В. & Першина Т. С. (2010). Оstarбайтери. *Енциклопедія історії України*: Т. 7. Київ: Наукова думка, 728 с. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Ostarbajtery_V

Пастушенко, Т. В. (2002). Листи як джерело вивчення проблеми українських оstarбайтерів періоду Другої світової війни. *Сторінки воєнної історії України*, (6), 70–76.

Пилявець, Р. І. (2012). Робітники з України в нацистській Німеччині: питання термінології, правового та соціального статусу. *Війна. Окупація. Пам'ять: Примусові робітники з України в окупованій Європі: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції* (сс. 88–126). Київ.

Потильчак, О. В. (1998). *Трудові ресурси радянських військовополонених та «оstarбайтерів» з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни*. Київ, 1998.

Потильчак, О. В. (2011). Трудові ресурси цивільного населення України і система примусової праці в часи німецької окупації. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. *Історичні нариси*, 2, С. 92–126.

- Скрипниченко, Ю. Ф. (2016а). До проблеми примусових робітників в нацистській Німеччині. *Військово-історичний меридіан*. 3 (13). 56–65.
- Скрипниченко, Ю. Ф. (2016б). Повсякденне життя у нацистській Німеччині у спогадах харківських остарбайтерів. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія*, 1(1). 125–130.
- Скрипниченко, Ю. Ф. (2016с). Примусове вивезення населення окупованої Харківщини до нацистської Німеччини. *Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Серія «Історія та географія»*, 53. 79–91.
- Скрипниченко, Ю. Ф. (2021). *Спогади остарбайтера Сосновської (Ткач) Марії Іллівни*. Матеріали зібрані влітку 2021 р. Особистий фонд документів і матеріалів Скрипниченка Ю. Ф. Спр. 6. 6 с.
- Чиркова, М. (1999). Листи остарбайтерів як приклад документів особового походження. *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство*, (1), 153–158.

Yuriy F. Skrypnychenko

V.N. Karazin Kharkiv National University
Postgraduate Student (Ukraine)

Ukrainian Ostarbeiters During the World War II Through the View of Maria Sosnovska

Abstract. *The purpose of the article is to study, on the specific example of the memoirs of Maria Illivna Sosnovska (Tkach), the problem of forced labor of ostarbeiters from Ukraine at the enterprises of the Third Reich during the Second World War. It should be shown the importance of the memories of eastern workers and their relevance for studying the peculiarities of moving to Germany from North-Eastern Ukraine and their living and working conditions. The research methodology involves the use of the reconstruction method to depict the events and circumstances of a certain historical reality based on the testimonies of the participants and scientific modeling. Problem-chronological, logical methods, and the method of historiographical analysis were used. Scientific novelty.* A new source is introduced into scientific circulation – the memoirs of Maria Illivna Sosnovska (Tkach). Using them, the author of the study reveals new pages in the history of Ostarbeiters forcibly deported to Germany. Scientific research is based on the materials of the memoirs of Maria Sosnovska, who was forcibly resettled in Germany after the occupation of eastern and central Ukraine in 1942. **Conclusions.** Based on the memoirs of an ostarbaiter, it was established that the labor exploitation of those forcibly taken to work in the Third Reich was characterized by the following features: strict regulation of the working day; prohibition to leave the workplace for any reason; the diet determined by the labor institution; low, unregulated wage system; absence of vacations and days off; unsatisfactory working conditions; a well-thought-out system of punishments for non-performance and improper performance of labor duties. The specific working and living conditions of the workers depended on which city and which enterprise they ended up in: a manufacturing enterprise with difficult working and living conditions, an agricultural enterprise where workers were better supplied with food; as well as from the attitude of individual German masters and ordinary Germans.

Key words: ostarbeiters, eastern workers, oral history, memories, forced labor, the Third Reich.

References:

- Aikel, M. (2005). «Cherez brak liudei». Nimetska polityka naboru robochoi syly ta prymusovi deportatsii robotnykiv iz okupovanykh oblastei Ukrainy 1941–1944 rr. [«Because of the lack of people.» German labor recruitment policy and forced deportation of workers from the occupied regions of Ukraine in 1941–1944.] *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*. 6. 139–160.
- Bidenko, N. (2008). Ukrainski ostarbaitery [Ukrainian ostarbeiters]. *Naukovi zapysky. Serii: istorychni nauky – Proceedings. Series: historical sciences*, 10. 23–28. [in Ukrainian]
- Chyrkova, M. (1999). Lysty ostarbaiteriv yak pryklad dokumentiv osobovoho pokhodzhennia [Letters of employees as an example of documents of personal origin]. *Arkhivознавство. Археографія. Джерелознавство*, (1), 153–158. [in Ukrainian]
- Halchak, S. (2009). Polityka nimetskoï okupatsiinoï vlady stosovno vykorystannia robochoi syly iz zaharbanykh skhidnykh terytorii u pochatkovyi period viiny [The policy of the German occupation authorities regarding the use of labor from the occupied eastern territories in the initial period of the war]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho Serii: Istorii – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series: History*. 15. 102–109. [in Ukrainian]
- Halchak, S. (2010). Na uzbichchi suspilstva: ostarbaitery Podillia u povoiennii Ukraini [On the margins of society: ostarbeiters of Podillia in post-war Ukraine]. *Z arkhiviv VUCHK, HPU, NKVD, KHB – From the archives of VUCHK, GPU, NKVD, KGB*, 1. 269–281. [in Ukrainian]

- Halchak, S. D.** (2004). «Skhidni robotnyky» z Podillia u Tretomu reikhu: deportatsiia, natsystska katorha, opir ponevolivucham [*Eastern workers» from Podillia in the Third Reich: deportation, Nazi hard labor, resistance to the enslavers*]. Vinnytsia: Knyha-Veha, 343 s. [in Ukrainian]
- Halchak, S. D.** (2012). *Stanovyshche tsyvilnykh prymusovykh robotnykiv Raikhu v Ukraini (1945–2010 rr.): istorychni, sotsialno-pobutovi ta pravovi aspekty (na materialakh Volyni ta Podillia)* [The position of civilian forced laborers of the Reich in Ukraine (1945–2010): historical, social and legal aspects (based on materials from Volyn and Podillia)]. Vinnytsia : Baliuk I. B.. 511 s. [in Ukrainian]
- Hrinchenko, H.** (red.) (2009). «Proshu vas mene ne zabuvaty»: usni istorii ukrainskykh ostarbaiteriv [*I ask you not to forget me»: oral histories of Ukrainian ostarbaiters*]. Kharkiv.: Pravo. 208 s. [in Ukrainian]
- Hrinchenko, H. H.** (2003). Osobenosti rekonstruktsii proshlogo v ustnykh svidetelstvakh byvshikh ostarbaiterov [Peculiarities of the reconstruction of the past in the oral testimonies of former ostarbaiters]. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy – Pages of military history of Ukraine*, (8), 52–59.
- Hrinchenko, H. H.** (2004). *Nevyhadane. Usni istorii ostarbaiteriv* [Uninvented. Oral histories of ostarbaiters]. Kharkiv: Vydavnychi Dim «Raider». 236 s. [in Ukrainian]
- Hrinchenko, H. H.** (2010). *Mizh vyzvolenniam i vyznanniam: prymusova pratsia v natsystskii Nimechchyni v politytsi pamiaty SRSR i FRN chasiv «kholodnoi viiny»* [Between Liberation and Recognition: Forced Labor in Nazi Germany in the Cold War Memory Politics of the USSR and FRG]. Kharkiv: NTMT, 336 s. [in Ukrainian]
- Hrinchenko, H. H.** (2012). *Usna istoriia prymusu do pratsi: metod, konteksty, teksty* [Oral history of forced labor: method, contexts, texts]. Kharkiv: NTMT, 304 s. [in Ukrainian]
- Meliakov, A. V.** (2002). *Masovi dzherela z istorii deportatsii tsyvilnoho naselennia Kharkivshchyny do Nimechchyny v period 1941–1943 rr.* [Mass sources on the history of the deportation of the civilian population of Kharkiv Oblast to Germany in the period 1941–1943.] (Candidate's thesis). Kharkiv.
- Miuller, N.** (1974). *Vermakht y okkupatsiia (1941–1944)* [Wehrmacht and occupation (1941–1944)]. Moskva, 386 s. [in Russian]
- Pastushenko T. V. & Pershyna T. S.** (2010). *Ostarbaitery. Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 7.* [Ostarbeiters Encyclopedia of the history of Ukraine: Vol. 7.] Kyiv: Naukova dumka, 728 s. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Ostarbaitery_V [in Ukrainian]
- Pastushenko, T. V.** (2002). Lysty yak dzherelo vychennia problemy ukrainskykh ostarbaiteriv periodu Druhoi svitovoi viiny [Letters as a source of studying the problem of Ukrainian Ostarbaiters during the Second World War]. *Storinky voienoi istorii Ukrainy – Pages of military history of Ukraine*, (6), 70–76. [in Ukrainian]
- Potylchak O. V.** (2011). Trudovi resursy tsyvilnoho naselennia Ukrainy i systema prymusovoi pratsi v chasy nimetskoj okupatsii [Labor resources of the civilian population of Ukraine and the system of forced labor during the German occupation.]. *Ukraina v Druhii svitovii viini: pohliad z XXI stolittia. Istorychni narysy – Ukraine in the Second World War: a view from the XXI century. Historical essays*, 2, S. 92–126. [in Ukrainian]
- Potylchak, O. V.** (1998) *Trudovi resursy radianskykh viiskovopolonenykh ta «ostarbaiteriv» z Ukrainy u natsystskii viiskovii ekonomitsi v roky Druhoi svitovoi viiny.* K. [in Ukrainian]
- Pyliavets, R. I.** (2012) *Robotnyky z Ukrainy v natsystskii Nimechchyni: pytannia terminologii, pravovoho ta sotsialnoho statusu. Viina. Okupatsiia. Pamiat.* [Workers from Ukraine in Nazi Germany: issues of terminology, legal and social status. War. Occupation. Memory. Abstracts of Papers: Forced laborers from Ukraine in occupied Europe. (pp. 88–126). Kyiv.
- Skrypnychenko, Yu. F.** (2016a). Do problemy prymusovykh robotnykiv v natsystskii Nimechchyni [To the problem of forced laborers in Nazi Germany]. *Viiskovo-istorychnyi merydian – Military-historical meridian*, 3 (13), 56–65. [in Ukrainian]
- Skrypnychenko, Yu. F.** (2016b). Povsiakdenne zhyttia u natsystskii Nimechchyni u spohadakh kharkivskykh ostarbaiteriv [Everyday life in Nazi Germany in the memories of Kharkiv Ostarbeiters]. *Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istorii – Scientific notes of Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatiuk. Series: History*, 1(1). 125–130. [in Ukrainian]
- Skrypnychenko, Yu. F.** (2016c). Prymusove vyvezennia naselennia okupovanoi Kharkivshchyny do natsystskoi Nimechchyny [Forced deportation of the population of the occupied Kharkiv region to Nazi Germany]. *Visnyk KhNPU imeni H.S. Skovorody. Serii «Istorii ta heohrafiia» – Bulletin of H. S. Skovoroda KhNPU. Series «History and Geography»*, 53. 79–91. [in Ukrainian]
- Skrypnychenko, Yu. F.** (2021). *Spohady ostarbaitera Sosnovskoi (Tkach) Marii Illivny. Materialy zibrani vlitku 2021 r. Osobystyi fond dokumentiv i materialiv Skrypnychenka Yu.F.* [Memories of Maria Illivna, an ostarbeiter Sosnovskaya (Tkach). The materials were collected in the summer of 2021. Personal fund of documents and materials of Yu.F. Skrypnychenko]. Spr. 6. 6 s. [in Ukrainian]

Статтю надіслано до редколегії 14.03.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 22.05.2023 р.

КЕРІВНИЦТВА ДЛЯ АВТОРІВ

Збірник наукових праць «Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія» входить до категорії «Б» переліку фахових видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт. (Наказ МОН України № 409 від 17.03.2020 р.).

Журнал індексується в Index Copernicus, Google Scholar, DOAJ.

Періодичність виходу журналу – 4 рази на рік (березень, червень, вересень, грудень).

Галузь та проблематика: У журналі висвітлюються актуальні проблеми історії України, всесвітньої історії, історичного краєзнавства, етнології, історіографії, джерелознавства, теорії та методології історії, рецензуються найсучасніші монографічні праці в галузі історичних наук.

До друку приймаються статті, бібліографічні та джерелознавчі огляди, рецензії на нові видання українською, російською та англійською мовами, які відповідають профілю видання й сучасному стану науки та раніше не публікувалися. Авторами статей можуть бути: доктори та кандидати наук, молоді науковці (ад'юнкти, аспіранти, здобувачі), а також інші особи, які мають вищу освіту та займаються науковою діяльністю.

Редакційна колегія журналу не розглядає статті описові та оглядові, а також такі, що не становлять загального інтересу й не містять значущих висновків. Кожна стаття обов'язково проходить перевірку на плагіат та рецензування провідними фахівцями з відповідного наукового напрямку. Публікація відбувається з урахуванням дат подання статті та завершення рецензування. У результаті вона може бути рекомендована до друку, повернена для доопрацювання або відхилена. В одному випуску можна публікувати не більше однієї статті одного автора. Редколегія залишає за собою право на редагування та скорочення статей.

Виклад статті повинен бути стислим, логічним, з дотриманням наукового стилю. Текст має бути вичитаний на предмет орфографічних, граматичних та пунктуаційних помилок. *Наприкінці статті автор вміщує подяку особам, установам та організаціям, які сприяли підготовці статті, а також вказує джерела фінансування (чи виконувалася вона за грантові кошти).* Автор статті відповідає за достовірність викладеного матеріалу, за належність відповідного матеріалу йому особисто, за правильне цитування джерел та посилання на них. Статті, оформлення яких не відповідає вказаним вимогам, не приймаються до друку.

ВИМОГИ ДО РУКОПИСІВ:

Загальні вимоги:

Наукові статті відповідно до постанови Президії Вищої атестаційної комісії України від 15 січня 2003 р. № 705/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» мають містити такі необхідні елементи:

- постановку проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями (актуальність теми дослідження);
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у такому напрямку.

Усі структурні елементи у тексті статті мають бути позначені так:

Постановка проблеми.

Аналіз джерел та останніх досліджень.

Мета статті.

Виклад основного матеріалу.

Висновки.

Технічні вимоги:

- Наукові статті повинні включати: УДК (друкується зверху зліва звичайним шрифтом); через 1 інтервал посередині напівжирним курсивом друкуються ім'я та прізвище автора; у наступних стрічках звичайним шрифтом вказуються: навчальний заклад чи наукова установа, в якій працює автор; науковий ступінь та вчене звання (якщо немає – посада), країна (у дужках); електронна адреса (e-mail); номер ORCID (<http://orcid.org/>); номер ResearcherID (<http://www.researcherid.com/>); Scopus-Author ID (зазначається при наявності індексованих публікацій у Scopus). Усі відомості наводять у називному відмінку. Номери ORCID, ResearcherID та Scopus-Author ID визначає автор. Через 1 інтервал по центру – назва статті напівжирними літерами; через 2 інтервали симетрично до тексту звичайним курсивом – анотація (не менше 1800 знаків) і ключові слова українською мовою (чи мовою подання статті) (4–7 слів в алфавітному порядку); після цього через 2 інтервали – основний текст (у тексті статті обов'язково виділяються напівжирним шрифтом подані вище структурні елементи); у кінці статті через 2 інтервали симетрично до тексту – заголовок «Джерела та література:», формування списку здійснюється у стовпчик, в алфавітному порядку за поданим нижче зразком (посилання на кожен позицію списку є обов'язковим; бажаним є посилання на статті, що мають ідентифікатор DOI); через 2 інтервали подаються анотації (не менше 1800 знаків кожна) та ключові слова (4–7 слів) та англійською мовами (із зазначенням імені та прізвища автора (авторів), установи, наукового ступеня та вченого звання (за наявності), назви статті, перекладеної анотації. Завершується стаття транслітерацією списку використаних джерел та літератури (**References**). Анотації подаються згідно з вимогами наукометричних баз як структуровані реферати, що містять такі виділені елементи: мета роботи, методологія, наукова новизна, висновки. Анотації рецензій подаються у звичайній формі. Анотація подається одним абзацом з вирівнюванням по ширині. Звертаємо увагу на належний рівень англійської анотації чи статті англійською мовою. Матеріали із низьким рівнем англійського перекладу не розглядатимуться і редакція не вестиме переписку з її автором.

- обсяг авторських рукописів: статті – 12–24 сторінок (20–40 тис. знаків); рецензії – до 4 сторінок;

- формат аркуша А4; усі поля 2 см; шрифт Times New Roman, розмір шрифту – 14 кеглів, стиль «нормальний» («звичайний»); міжрядковий інтервал – 1,5; абзацний відступ – 1 см (в автоматичному режимі); текст друкувати без переносів, вирівнюючи по ширині аркуша;

- посилання на літературу в тексті подаються за формою [Мерінов, 2015 : 62]. (перша частина – відповідна праця із списку літератури, через дві крапки – сторінка, на яку посилається автор). Посилання на архіви у тексті здійснюється за формою [ДАВіО. Ф.П-29. Оп.1. Спр.32. Арк.13]. (розшифрування аббревіатури архіву здійснюється у списку літератури за алфавітом). Посилання на декілька джерел одночасно подаються так: [Мерінов, 2015 : 62; Стародубець, 2013 : 52]. Пробіли в дужках мають бути нерозривними (Shift+Ctrl+пробіл). Авторські примітки оформлюються наприкінці сторінок із використанням символу * як знаку виноски;

- список використаних джерел та літератури «Джерела та література» подається наприкінці статті (розмір шрифту – 14, через 1,5 інтервала) в алфавітному порядку, відповідно до стандартів бібліографічного опису. Бібліографічні описи джерел мають обов'язково містити прізвище та ініціали авторів, назви їхніх праць, місто (повністю) та рік видання, видавництво, кількість сторінок видання;

- обов'язкове розрізнення знаків тире (–) і дефіс (-), використання лапок такого формату – «» («текст»); скорочення на зразок т. п., т. д., ініціали при прізвищах (напр., І. І. Іванов), указівки на сторінки (с. 34), назви населених пунктів (м. Київ), рр. – роки, перед квадратними чи круглими дужками, а також в них – друкувати через нерозривний відступ (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+пробіл). Для запобігання потрібно використовувати функцію «Недруковані знаки»; гіперпосилання вилучати із списку літератури;

- кожен аббревіатуру (або скорочення) слід вводити в текст у дужках після першого задування відповідного повного словосполучення і лише потім нею можна користуватися;

- на всі таблиці й рисунки давати посилання в тексті статті;

- усі таблиці повинні мати заголовки (над таблицею, окремим абзацом тексту, без відступу,

.....
напівжирний);

– рисунки мають супроводжуватися підписами (під рисунком, окремим абзацом, напівжирний, вирівнювання за центром, без відступу; підпис не має бути елементом рисунка); нумерувати рисунки за порядком посилань у тексті;

– між словами ставити тільки один пробіл;

– дати подавати через тире без пробілів. Перед скороченнями р., рр., ст. ставити нерозривний пробіл. Якщо дати наводити в дужках, то «рр.» не писати (1861 р., 1945–1947 рр., (1945–1947), XV–XVIII ст.). У сполученнях на означення десятиліть між датами ставити тире з пробілами: 40-х – 50-х рр., 1940-х – 60-х рр. Роки, що не збігаються з календарними, подавати через похилу риску (1997/98 навчальний рік; 2012/13 бюджетний рік);

– часові та числові інтервали оформляти через тире без пробілів (липень–серпень; 36–44);

– згідно з новими правилами, які враховують вимоги міжнародних систем цитування, автори статей повинні подавати список літератури у двох варіантах: один – мовою оригіналу, а також окремим блоком той же список літератури (References) в романському алфавіті, повторюючи в ньому в тому ж порядку всі позиції літератури, незалежно від того, чи є серед них іноземні. Назви робіт дублюються в квадратних дужках англійською мовою. Перекладаються англійською і назви періодичних видань. Наприкінці кожної позиції в квадратних дужках зазначається мова видання.

Онлайн-конвертер з української мови для транслітерації: <http://translit.kh.ua/?passport>

Онлайн-конвертер з російської мови для транслітерації: http://english-letter.ru/Sistema_transliterazii.html

Після автоматичного транслітерування необхідно перевірити правильність отриманого результату і внести необхідні корективи. Назви періодичних видань (журналів) слід подавати відповідно до офіційного латинського написання за номером реєстрації ISSN, які легко знайти на сайті журналу або в будь-якій науковій онлайн-базі.

Оформити References відповідно до стилю APA можна на сайті автоматичного формування посилань за адресою: <http://www.bibme.org/apa/book-citation/manual> (Generate APA citations for Books).

У References назви робіт на мовах, де використовуються нелатинізовані алфавіти, повинні бути перекладені англійською та поміщені у квадратних дужках; назви джерел повинні бути транслітеровані, у кінці слід вказати мову оригіналу у квадратних дужках

Матеріали, подані без дотримання зазначених вимог, повертаються автору без розгляду.

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ ТЕКСТУ СТАТТІ

УДК 94:[070.1(47+57):304.4](477)"1945/1953"

Валерій Кононенко

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
доктор історичних наук, професор (Україна)

e-mail: valeriy_kononenko@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5177-2885>

ResearcherID: M-5954-2018 (<http://www.researcherid.com/rid/M-5954-2018>)

Олег Мельничук

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
доктор історичних наук, професор (Україна)

e-mail: istpravo@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1901-3149>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/C-9161-2019>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57212406873>

Роль радянської преси в культурно-ідеологічних процесах в УРСР (1945–1953)

Анотація. Метою статті є аналіз впливу радянської преси на суспільно-політичні, культурні процеси в роки ідеологічного наступу в СРСР та УРСР у повоєнний період сталінського тоталітарного режиму. Автори характеризують матеріали всесоюзної,

республіканської та місцевої радянської преси 1945–1953 рр., досліджують форми та методи впливу преси на культурно-ідеологічні процеси та суспільно-політичну атмосферу в УРСР. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових (аналізу, синтезу, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-генетичного, історико-типологічного, історико-системного) методів з принципами історизму, системності, науковості та верифікації. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що використовуючи методи контент-та дискурс-аналізу, автори аналізують вплив матеріалів всесоюзної, центральної республіканської та місцевої радянської преси на розгортання репресій проти представників науки, літератури, культури та мистецтва, на поведінку як партійно-державних органів, так і звичайних громадян, її роль у формуванні загальної суспільно-політичної атмосфери у суспільстві. **Висновки.** Радянська преса у повоєнний період стала основним інструментом розкручування репресій серед діячів культури та науки. Підцензурна періодика УРСР повністю копіювала технології, методику та прийоми центральних газет і журналів. Вона наслідувала всесоюзну як за формою подачі матеріалів, так і за їх вмістом. З допомогою матеріалів центральної всесоюзної та республіканської партійної преси оголошувався старт різноманітних ідеологічних кампаній. Публікація основних нормативно-правових актів, які були спрямовані на культурно-ідеологічну сферу, визначала офіційну лінію партії, а різноманітні друковані матеріали газет та журналів формували відповідну суспільно-політичну атмосферу, корегували поведінку громадян, органів влади усіх рівнів.

Ключові слова: ждановщина, культурно-ідеологічні процеси, преса, УРСР.

Далі друкується текст через 1,5 міжрядковий інтервал. Посилання на літературу в тексті подаються за формою (Меринов, 2015, с.62).(перша частина – відповідна праця зі списку літератури, через дві крапки – сторінка, на яку посилається автор). Посилання на архіви у тексті здійснюється за формою (ДАВіО, ф.П-29, оп.1, спр.32, арк.13). (розшифрування абрєвіатури архіву здійснюється у списку літератури за алфавітом). Пробіли в дужках мають бути нерозривними.(Shift+Ctrl+пробіл).

Наприкінці статті подається подяка установам, організаціям та окремим особам за сприяння у підготовці статті, а також вказуються джерела її фінансування.

(Наприклад)

Подяка. Висловлюємо щирю вдячність працівникам архівів та бібліотек за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства та публікації цієї статті.

Джерела та література:

Рорр, Р. (2018). Ideological-propaganda policy of the soviet system in the western region of Ukraine in 1944 – 1953 (according to the materials of Drohobych region). *Східноєвропейський історичний вісник*, 8, 142–152. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058x.8.143357>.

Виниченко, И. В. (2017). Исторические практики трансформации женского образа в советском обществе. *Современные исследования социальных проблем*, том 9, № 3. 162–177. DOI: 10.12731/2077-1770-2017-3-162-177.

ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України.

ДАВіО – Державний архів Вінницької області

Єремєєва, К. (2018). *Бити сатирою: журнал «Перець» в соціокультурному середовищі Радянської України*. Харків: Раритети України, 200 с.

Каганов, Ю. (2014). Радянська преса і конструювання масової суспільної свідомості. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, XXXVIII, 213–225.

Колісник, Ю. (2006). Дезінформаційна функція преси УРСР (міжнародний аспект). *Вісник Львівського університету. Серія журналістики*, 28, 225–238.

Коляструк, О. (2003). *Преса УСРР в контексті політики українізації (20–30-ті роки ХХ ст.): автореферат дисертації кандидата історичних наук: 07.00.01*. Київ: Б.в., 20 с.

Копиця, Д. (1946а). Проти націоналістичних тенденцій в літературознавстві. *Радянська Україна*, 20 липня, 3.

Копиця, Д. (1946б). Проти націоналістичних тенденцій в літературознавстві (продовження). *Радянська Україна*, 21 липня, 3.

-
- Ле, І., Стебун, І. (1946). Про деякі хиби в сучасному українському літературознавстві. *Літературна газета*, 4 липня, 3–4.
- Масенко, Л. (2017). *Мова радянського тоталітаризму*. Київ: ТОВ «Видавництво КЛІО», 240 с.
- Мерінов, В. Ю. (2015). Советская журналистика 30-х начала 50-х годов как искусство соцреализма. Положительный герой. *Научный результат. Серия: социальные и гуманитарные исследования*, 3, 56–66. DOI: 10.18413/2408-932X-2015-1-3-55-66.
- Передова стаття. (1946). Піднести пильність проти виявів буржуазно-націоналістичної ідеології. *Літературна газета*, 25 липня, 1.
- Петровський, М. (1946). До кінця викрити націоналістичні перекручення історії України (про антинаукову теорію М. Грушевського та його школи). *Радянська Україна*, 24 липня, 4.
- Сірук, Н. (2016). Постанови ЦК КП(б)У – документи вивчення ідеологічних кампаній в Україні (друга половина 40 – х – початок 50 – х років ХХ ст.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*, 2(3), 158–162.
- ЦДАВОУ – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.
- ЦДАГОУ – Центральний державний архів громадських об'єднань України.
- Шульженко, С. (2011). Розроблення фонду Державного архіву друку (періодичних видань 1947 – 1949 років) та створення електронних ресурсів ретроспективної бібліографії. *Вісник Книжкової палати*, 10, 1–3.

Valerii V. Kononenko

Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
Dr. (History), Professor (Ukraine)

Oleh A. Melnychuk

Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
Dr. (History), Professor (Ukraine)

The Role of the Soviet Press in Cultural-Ideological Processes in the Ukrainian SSR in the Post-war period (1945–1953)

Abstract. *The purpose of the article is to analyze the role of the Soviet press in cultural-ideological processes in the USSR and the Ukrainian SSR in the post-Stalinist totalitarian regime. The authors characterize the materials of the All-Union, Republican, local Soviet press of 1945–1953, investigate the forms and methods of press influence on cultural-ideological processes and socio-political atmosphere in the Ukrainian SSR. The methodology of the research is based on a combination of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special-historical (historical-genetic, historical-typological, historical-systematic) methods with the principles of historicism, systemicity, scientism and verification. Scientific novelty of the work is that using the methods of studying the contents of materials and the consequences of their publication, the authors analyse the influence of materials of the all-Union, central republican and local Soviet press on the deployment of repressions against representatives of science, literature, culture and art. They also research the influence of the press on the behaviour of both party-state bodies and ordinary citizens, and its role in shaping the general socio-political atmosphere in society. Conclusions. The Soviet press in the post-war period has become the main instrument for promoting repression among cultural and scientific workers. The printed periodicals of the Ukrainian SSR completely copied the technologies and techniques of the central newspapers and magazines. It imitated the all-union press both in the form of presentation of materials, and in its content. With the help of materials from central all-union and republican party newspapers and magazines, the start of the ideological campaigns were announced. The publication of the main legal acts aimed at the cultural and ideological sphere determined the official line of the party, and various printed materials of newspapers and magazines formed the appropriate socio-political atmosphere, adjusted the behaviour of citizens and authorities at all levels.*

Key words: zhdanovshchina, cultural-ideological processes, press, Ukrainian SSR.

References:

- CDAGHOU** – Centralnyj derzhavnyj arkhiv gromadsjkykh ob'jednanj Ukrainy. [Central State Archive of the Supreme Power and Administration of Ukraine]. [in Ukrainian]
- CDAVOU** – Centralnyj derzhavnyj arkhiv vyshhykh orghaniv vlyady i upravlinnja Ukrainy. [Central State Archive of Public Associations of Ukraine]. [in Ukrainian]
- DAViO** – Derzhavnyj arkhiv Vinnycjkoji oblasti. [State Archives of Vinnytsia Region]. [in Ukrainian]
- GhDA SBU** – Ghaluzevyj derzhavnyj arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy. Branch State Archive of the Security Service of Ukraine
- Kahanov, Yu.** (2014). Radianska presa i konstruiuvannia masovoi suspilnoi svidomosti [Soviet press and the construction of mass social consciousness]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnogo universytetu – Scholarly Works of the Faculty of History Zaporizhzhia National University*, XXXVIII, 213–225. [in Ukrainian].
- Koliastruk, O.** (2003). *Presa USRR v konteksti polityky ukrainizatsii (20 – 30-ti roky XX st.): avtoref. dys ... kand. ist. nauk: 07.00.01 [Press of the Ukrainian SSR in the context of the policy of Ukrainization (20-30 years of the XX century): the dissertation author's abstract of the candidate of historical sciences]*. Kyiv: B.v., 20 p. [in Ukrainian].
- Kolisnyk, Yu.** (2006). Dezinformatsiina funktsiia presy URSR (mizhnarodnyi aspekt) [Disinformation function of the press of the Ukrainian SSR (international aspect)]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii zhurnalistyky – Bulletin of the University of Lviv. Journalism Series*, 28, 225–238. [in Ukrainian].
- Kopytsia, D.** (1946a). Proty natsionalistychnykh tendentsii v literaturoznavstvi [Against nationalist tendencies in literary criticism]. *Radianska Ukraina – Soviet Ukraine*, 20 lypnia, 3. [in Ukrainian].
- Kopytsia, D.** (1946b). Proty natsionalistychnykh tendentsii v literaturoznavstvi (prodovzhennia) [Against nationalist tendencies in literary criticism]. *Radianska Ukraina – Soviet Ukraine*, 21 lypnia, 3. [in Ukrainian].
- Le, I., Stebun, I.** (1946). Pro deiaki khyby v suchasnomu ukrainskomu literaturoznavstvi [About some flaws in modern Ukrainian literary criticism]. *Literaturna hazeta – Literary newspaper*, 4 lypnia, 3–4. [in Ukrainian].
- Masenko, L.** (2017). *Mova radianskoho totalitaryzmu [The language of Soviet totalitarianism]*. Kyiv: TOV «Vydavnytstvo KLIIO», 240 p. [in Ukrainian].
- Merinov, V. Yu.** (2015). Sovetskaya zhurnalistika 30-kh nachala 50-kh godov kak iskusstvo sotsrealizma. Polozhitelnyy geroy [Soviet journalism of the 30s and 50s as the art of socialist realism. Positive hero]. *Nauchnyy rezultat. Seriya: sotsialnyye i gummanitarnyye issledovaniya – Scientific result. Series: Social and Humanitarian Studies*. 3. 56–66. DOI: 10.18413/2408-932X-2015-1-3-55-66. [in Russian].
- Peredova stattia.** (1946). Na zborakh partorhanizatsii SPU [At the meeting of the party organization of the SPU]. *Literaturna hazeta – Literary newspaper*, 11 lypnia, 1. [in Ukrainian].
- Petrovskiy, M.** (1946). Do kintsia vykryty natsionalistychni perekruchennia istorii Ukrainy (pro antynaukovu teoriiu M. Hrushevskoho ta yoho shkoly) [Until the end, to expose nationalist distortions in the history of Ukraine (on the anti-scientific theory of M. Hrushevsky and his school)]. *Radianska Ukraina – Soviet Ukraine*, 24 lypnia, 4. [in Ukrainian].
- Popp, R.** (2018). Ideological-propaganda policy of the soviet system in the western region of Ukraine in 1944 – 1953 (according to the materials of Drohobych region) // *Shidnoevropeyskiy Istorichniy visnik – East European Historical Bulletin* 8. 142–152. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058x.8.143357>. [in English].
- Shulzhenko, S.** (2011). Rozroblennia fondu Derzhavnogo arkhivu druku (periodychnykh vydan 1947 – 1949 rokiv) ta stvorennia elektronnykh resursiv retrospektyvnoi bibliografii [Development of the State Archive Archive (periodicals 1947–1949) and the creation of electronic resources of the retrospective bibliography]. *Visnyk Knyzhkovoï palaty – Bulletin of the Book Chamber*, 10, 1–3. [in Ukrainian].
- Siruk, N.** (2016). Postanovy TsK KP(b)U – dokumenty vyvchennia ideolohichnykh kampanii v Ukraini (druha polovyna 40-kh – pochatok 50-kh rokiv XX st.) [The decrees of the Central Committee of the CP(b) U – documents for the study of ideological campaigns in Ukraine (the second half of the 40's and the early 50's of the twentieth century)]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnogo pedahohichnogo universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istoriiia – Scientific Issues Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. Series: History*, 2(3), 158–162. [in Ukrainian].
- Vinichenko, I. V.** (2017). Istoricheskiye praktiki transformatsii zhenskogo obraza v sovetskom obshchestve [Historical practices of transformation of a female image in Soviet society] *Sovremennyye issledovaniya sotsialnykh problem – Modern research on social problems, tom 9, vol. 3*, 162–177. DOI: 10.12731/2077-1770-2017-3-162-177. [in Russian].
- Yeremieieva, K.** (2018). *Byty satyroi: zhurnal «Perets» v sotsiokulturnomu seredovyschi Radianskoi Ukrainy [To beat satire: the magazine "Perec" in the socio-cultural environment of Soviet Ukraine]*. Kharkiv: Rarytety Ukrainy, 200 p. [in Ukrainian].

Наукове видання

УДК 93/94(06)
Н 35

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 44. Збірник наукових праць / За заг. ред. О. А. Мельничука. – Вінниця: ВДПУ, 2023. – 148 с.

DOI: 10.31652/2411-2143-2023-44

Збірник включений до переліку наукових фахових видань (категорія Б), в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук (Наказ МОН України № 409 від 17.03.2020 р.)

*Видання індексується в **Index Copernicus, Google Scholar, DOAJ.***

Головний редактор Мельничук О. А.
Заступник головного редактора Зінько Ю. А.
Відповідальний секретар Войнаровський А. В.

Технічний редактор Мурашова О. П.

Зважаючи на свободу наукової творчості, редколегія бере до публікації й статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє. Відповідальність за достовірність матеріалів, фактів і висновків несуть автори публікацій. Редакційна колегія має право редагувати та скорочувати текст.

Видавець:

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 7482 від 19.10.2021 р.
21001, м. Вінниця, вул. К. Острозького, 32
Тел.: (0432) 61-28-12, 38 (067) 417-26-06
e-mail: info@vspu.edu.ua
<http://www.vspu.edu.ua>

Підписано до друку 22.06.2023 р. Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Друк. арк.18,5. Умовн. друк. арк. 17,2. Обл.-видавн. арк. 17,4.
Наклад 300 прим. Зам. № 3392/1.

Віддруковано ФОП Корзун Д. Ю. з оригіналів замовника.
Свідоцтво про державну реєстрацію фізичної особи-підприємця
серія ВО2 № 818191 від 31.07.2002 р.
21034, м. Вінниця, вул. Немирівське шосе, 62 а.
Тел.: 0 (800) 33-00-90, (096) 97-30-934, (093) 89-13-852, (098) 46-98-043.
e-mail: info@tvoru.com.ua
<http://www.tvoru.com.ua>